

ՄԻԶՊՉԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՈՑԻԱՑԻԱ
ՖՐԻԴՐԻԽ ԷՔԵՐՏ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄ

**ՄԱՐԴՈՒ
ԱՌԱՆՁԻՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ 2015Թ.
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՈՑԻԱՑԻԱ
ՖՐԻԴՐԻԽ ԷԲԵՐՏ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՄԱՐԴՈՒ ԱՌԱՆՁԻՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ 2015Թ.
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔ
2016

ՀՏԴ 339.92
ԳՄԴ 65.5

Ժողովածուի նախապատրաստումը և հրատարակումն իրականացրել է Միջազգային իրավունքի հայկական ասոցիացիան Ֆրիդրիխ Էբերտ հիմնադրամի հետ համատեղ:
The preparation and publication of the digest is implemented by the Armenian Association of International Law in cooperation with the Friedrich-Ebert-Stiftung

Խմբագիր՝ Վ.Հովհաննիսյան – իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Editor V. Hovhannisyán - Doctor of Law, Professor

Մարդու առանձին սոցիալական իրավունքների պաշտպանության երաշխիքները Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. փոփոխություններով Սահմանադրության համատեքստում – Եր: «ԻՐԱՎՈՒՆՔ» 2016. Էջ 116.

The Guarantees of Protection of Some Social Rights of Individual in the Republic of Armenia in the Context of the Constitutional Reforms of 2015 – Yerevan, «LAW» 2016 116 pages.

Ժողովածույում ներկայացված հոդվածներում տեղ գտած վերլուծությունները և եզրահանգումները հանդիսանում են հեղինակների գիտահետազոտական գործունեության արդյունք, որոնք պարտադիր չէ, որ համընկնեն Ֆրիդրիխ Էբերտ Հիմնադրամի դիրքորոշման հետ:

The analysis and conclusions mentioned in the articles of the Digest are the result of the authors research that not necessarily reflect the views of the Friedrich Ebert Stiftung's position.

Սույն հրատարակության նպատակն է օգնել այն անձանց, ովքեր հետաքրքրվում են մարդու սոցիալական իրավունքների պաշտպանության տեսական և գործնական բնույթի հիմնախնդիրներով:

The aim of the given publication is to assist the individuals, who are interested with the theoretical and practical issues of protection of human's social rights.

ՀՏԴ 339.92
ԳՄԴ 65.5

ISBN 978-9939-828-53-4

© ԻՐԱՎՈՒՆՔ, 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
LIST OF CONTENT

ՆԱԽԱԲԱՆ

PREFACE 5

**Գագիկ Ղազինյան, իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս**
2015թ. սահմանադրական բարեփոխումները և գիտության
ու կրթության հիմնահարցերի հիմնադիր կարգավորման նոր
հայեցակարգը

**Gagik Ghazinyan - Doctor of Law, Professor,
Academician of NAS RA**
«Constitutional Reforms of 2015 and the New Concept of Fundamental Regulation
of the Issues in the Field of Science and Education» 6

Արթուր Վաղարշյան
Կրթության իրավունքի սահմանադրական
և օրենսդրական կարգավորման հիմնախնդիրները

Arthur Vagharshyan - Doctor of Law, Professor
«Issues of Constitutional and Legislative Regulation in regard
of the Right to Education» 22

Արևիկ Պետրոսյան
Երեխաների իրավունքների պաշտպանության
հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում

Arevik Petrosyan - PhD, Associate Professor
«Issues of Protection of Children Rights in the Republic of Armenia» 41

Հարություն Խաչիկյան
Պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալա
կանացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում

Harutyun Khachikyan - Doctor of Law, Professor
«Issues of Re-Socialization of Punished Individual in the Republic of Armenia» 60

Գևորգ Պետրոսյան
ՀՀ Սահմանադրության նոր զարգացումները
և աշխատանքային օրենսդրության բարեփոխման հրամայականը

Gevorg Petrosyan - PhD, Associate Professor
«New Developments of the Constitution of the Republic of Armenia and
the Imperatives of Reforming of the Labor Legislation» 79

Վլադիմիր Հովհաննիսյան

Հաշմանդամների՝ որպես խոցելի խավի իրավունքների պաշտպանության
վիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում

Vladimir Hovhannisyan - Doctor of Law, Professor

«Status of Protection of Physically Impaired Persons in the Republic
of Armenia as Vulnerable Group»

ՆԱԽԱԲԱՆ

Իրեն սոցիալական և ժողովրդավարական պետություն հռչակած յուրաքանչյուր երկրի միջազգային իրավական և սահմանադրա-իրավական պարտավորությունն է առնվազը նվազագույն պայմաններ ապահովել յուրաքանչյուր անձի արժանապատիվ կյանքի և ազատ կենսագործունեության համար: Հակառակ պարագայում, նման պայմանների բացակայությունը կվտանգի ոչ միայն մարդու իրավունքների և ազատությունների երաշխավորումը, այլև կարող է լրջորեն խաթարել պետության նկատմամբ անձի վստահությունը և նրան օտարեցնի պետությունից և նրա ինստիտուտներից:

Հատկապես սոցիալ տնտեսական կյանքի ոլորտում անհատի իրավունքների ոտնահարումը, նրա հոգևոր և նյութական պահանջունքների անբավարար ապահովումը անշուշտ կարող է ընդհուպ հանգեցնել պետական կյանքի ապակայունացմանը:

Հայաստանում առկա բարդ սոցիալտնտեսական ժամանակաշրջանում ընդունվեց 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրությունը: Դրանում, ի թիվս այլնի, փորձ է արվում նորովի կարգավորել մարդու սոցիալական կյանքին վերաբերող շատ իրավահարաբերություններ:

Հայաստանում Ֆրիդրիխ Էբերտ Հիմնադրամի և Միջազգային իրավունքի հայկական ասոցիացիայի նախաձեռնությամբ սույն ժողովածույում քննության է առնվել ՀՀ-ում մարդու առանձին սոցիալական իրավունքների իրացման սահմանադրական և օրենսդրական երաշխիքների ապահովման հիմնախնդիրները: Հանրապետության առաջատար մասնագետները փորձել են իրենց կողմից իրականացված հետազոտությունների հիման վրա առաջարկություններ ներկայացնել առկա օրենսդրական բացերի հաղթահարման կամ գործող իրավակարգավորումների կատարելագործման ուղղությամբ: Հետազոտությունների հեղինակները նպատակ են ունեցել նաև կոնկրետ լուծումներ առաջարկել համապատասխան շահառու մարմիններին՝ ձգտելով աջակցել ՀՀ Ազգային ժողովին և ՀՀ կառավարությանը մարդու սոցիալական իրավահարաբերությունները կարգավորող ազգային օրենսդրությունը բարեփոխելու և դրանք ՀՀ փոփոխված սահմանադրությանը և ՀՀ միջազգային պայմանագրային պարտավորություններին համապատասխանեցնելու գործում:

Կարևորելով սոցիալական կյանքին վերաբերող մյուս իրավունքների կարևորությունը, սույն նախագծի շրջանակում առանձնացվել են թվով 6 հիմնահարցեր, որոնք ներկայացվում են հաջորդիվ:

Ֆրիդրիխ Էբերտ հիմնադրամը և Միջազգային Իրավունքի Հայկական ասոցիացիան համոզված են, որ հանրային համաձայնեցված քաղաքականության միջոցով հնարավոր է ախտորոշել և լուծել առկա խնդիրները՝ նպաստելով քաղաքացիների կյանքի որակի բարելավմանը, արդարացի և սոցիալապես կայուն հասարակության ձևավորմանը:

Լիանա ԲԱԴԱԼՅԱՆ

*Ծրագրերի համակարգող
Ֆրիդրիխ Էբերտ Հիմնադրամ,
Հայաստան*

Գագիկ Սերգեյի Ղազինյան

*ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի դեկան, իրավագիտության դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ վաստակավոր իրավաբան,
ՀՀ իրավաբանների ընկերակցության նախագահ, Իրավաբանների միջազգային
միության փոխնախագահ, քրեական դատավարության ոլորտի
ճանաչված մասնագետ, 10 մենագրությունների,
32 համահեղինակությամբ դասագրքերի,
10 ուսումնական ձեռնարկների և 58 գիտական հոդվածների հեղինակ:*

2015 Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՆՈՐ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

«Գիտություն» գիտական հասկացությունը և դրա նշանակությունը սահմանադրական կարգավորման ընկալման համար

Նորագույն շրջանի երկրային քաղաքակրթության հասարակական հիմնարար երևույթներից են կրթությունը և գիտությունը: Հասարակական երևույթներ, որոնք անգնահատելի դերակատարություն ունեն հասարակության զարգացման գործում: Ընդ որում, դրանք սերտ փոխկապված են ու փոխապայմանավորված: Սակայն արդի հասարակական իրողությունների պայմաններում առկա է փոխկապվածություն, մի կողմից, սահմանադրության, և մյուս կողմից՝ կրթության ու գիտության միջև: Առաջին հերթին ակնհայտ է, որ սահմանադրությունը և դրա իրավական հայեցակարգը գիտական նվաճումների արդյունք են, իսկ սահմանադրության դրույթներն ունեն իրավագիտական հիմքեր, դրանց բնորոշ է գիտականությունը:

Հասարակությունը, պետությունը և նրանց հիմնական օրենքը կրում են կրթության ու գիտության պտղաբեր և արդյունավետ ազդեցությունը: Այդուհանդերձ, հասարակությունը, պետությունը, ինչպես նաև սահմանադրությունն էական ազդեցություն են թողնում կրթության ու գիտության և դրանց զարգացման վրա: Կրթության ու գիտության՝ որպես հասարակական առաջադիմության հիմնական գործոնների զարգացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է կրթության ու գիտության հիմնահարցերի պատշաճ սահմանադրական ամրագրում, դրա վրա խարսխված օրենսդրական արդյունավետ կարգավորում: Այս երկկողմ կապը հասկանալու համար մեր առջև կոնկրետ որոշակի հարցադրումներ և կփորձենք տալ դրանց պատասխանները:

Ի՞նչ է գիտությունը: Այս հարցադրման պատասխանը գիտաբանական դիրքերից հետազոտելը սահմանադրական կարգավորման նոր հայեցակարգի իմաստավորման, դրա ձեռքբերումների արժեքավորման, թերությունների և բացթողումների վերհանման կարևոր միջոցն է և բանալին: Կարելի էր սկսել «ի՞նչ է սահմանադրությունը» հարցադրումից, սակայն իրավագիտության ոլորտում այդ հարցի պատասխանը գրեթե

հանրահայտ է, ինչը չենք կարող պնդել «ինչ է գիտությունը» հարցադրման մասին: Երևի թե ֆիզիկայի ոլորտում «ինչ է սահմանադրությունը» հարցը տարակուսանք առաջացնող հարցադրում է: Նման արդյունք կարելի է արձանագրել նաև իրավագիտության ոլորտում «ինչ է գիտությունը» հարցադրումն անելուց: Այս հարցադրումն ունի շատ կարևոր նշանակություն և դրա պատասխանը պետք է լինի ստույգ գիտական, գիտաբանության ճշգրիտ մոտեցումների վրա խրատված:

«Ի՞նչ է գիտությունը» հարցադրումը գիտաբանության կամ գիտության մասին ուսմունքում չունի միանշանակ պատասխան: Կան տարակարծիք մոտեցումներ, որոնք, իհարկե, հայեցակարգային սուր հակասություններ չունեն: Մոտեցումների տարբերությունը հանգում է «գիտություն» հասկացության բազմիմաստությանը կամ դրան մի քանի առումներ վերագրելուն:

Գիտաբանական մոտեցումներից մեկը տարբերում է գիտության հասկացության երեք առումներ՝ գիտությունը որպես ճանաչողական գործողություն¹, գիտությունը որպես սոցիալական ինստիտուտ, գիտությունը որպես մշակույթի հատուկ ոլորտ²:

Մեկ այլ գիտաբան հիմնավորում է, որ գոյություն ունեն գիտության երեք հայեցակարգեր՝ գիտությունը որպես գիտելիք, գիտությունը որպես գործունեություն, գիտությունը որպես սոցիալական ինստիտուտ: Գիտությունն այդ երեքի օրգանական միասնությունն է, որտեղ գործունեությունը համակարգի հիմքն է, գիտելիքը՝ համակարգակապող գործոնը, իսկ սոցիալական ինստիտուտը գիտնականներին ու կազմակերպություններին իրենց համատեղ գործունեության մեջ միավորող եղանակը³:

Գիտաբանության մոտեցումները «ինչ է գիտությունը» հարցին՝ չեն սահմանափակվում այս երկու տեսակետներով: Կան նաև այլ տեսակետներ, որոնց չենք անդրադառնա, քանի որ մեր խնդիրը «գիտություն» հասկացության բոլոր առումների ճշգրտման հարցը չէ: Ի վերջո, դա իրավագիտության խնդիրը չէ: Հետևաբար, կփորձենք այն եզրափակել մի այնպիսի տեսակետով, որն առանձնացնում է գիտության հասկացության ավելի շատ առումներ: Մասնավորապես՝

- 1) գիտությունը ճանաչողության հատուկ ոլորտ է և ստեղծում է գիտելիքի հատուկ տեսակ: Գիտությունը համարվում է մարդկային գիտակցության հատուկ ձև, այսինքն՝ գիտությունը գիտելիք, ճանաչողություն և գիտակցություն է,
- 2) գիտությունը ծագել է պատմության որոշակի փուլում և կրել ու կրում է բարդ պատմական փոփոխություններ, այսինքն՝ գիտությունը պատմական երևույթ է,
- 3) գիտությունը մարդկային աշխատանքի, ինչպես նաև հոգևոր արտադրության հատուկ տեսակ է, որն ունի առանձնահատուկ կազմակերպական ձևեր,

¹ **Գիտությունը՝ որպես ճանաչողական գործունեություն**, ուղղված է հատուկ արդյունքի՝ գիտական իմացության ստացմանը: Գիտությունն աշխարհի և մարդու, նրա ծագման ու զարգացման մասին գիտելիքների համակարգ է, որը ձեռք է բերվել որոշակի մեթոդների ուղղությամբ, բնութագրվում է օբյեկտիվությամբ, համակարգվածությամբ, ճշգրտությամբ, զարգացման ընդունակությամբ: Մինչև գիտության ձևավորումը շրջակա աշխարհը մարդը մեկնաբանում էր առասպելակրոնական ու առօրեական ձևերով (տես Վաղարշյան Ա., Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Դասախոսություններ, Եր., 2010, էջ 7):

² **Գիտությունը սոցիալական ինստիտուտ** է, որն ազդում է հասարակության բոլոր ոլորտների վրա և ունի բավականին բարդ ու բազմակողմանի կապեր իշխանության և գաղափարախոսության հետ: **Գիտությունը որպես մշակույթի հատուկ ոլորտ** իրենից ներկայացնում է այնպիսի համակարգ, որն արդի աշխարհում միավորում է բնական գիտության ճշգրտությունն ու արդյունավետությունը՝ ազատության ու անհատականության մարդասիրական իդեալների հետ (տես u Прижиленский В.И., Философия юридической науки, М., 2016, էջ 11):

³ Տե՛ս u Шкляр М.Ф., Основы научных исследований. М., 2014, էջ 18:

4) գիտահետազոտական ոլորտը կոլեկտիվ և միաժամանակ անհատական գործունեության ոլորտ է, այսինքն՝ գիտության մեջ գոյություն ունի կոլեկտիվայինի և անհատական-անձնականի միասնություն⁴:

Այսպիսով, ամփոփելով գիտաբանության մեջ ընդունված մոտեցումները գիտության հասկացության առումների շուրջ՝ կարող ենք նշել, որ գիտությունը դիտարկվում է որպես գիտելիք, գործունեություն, աշխատանք, սոցիալական ինստիտուտ, մշակույթի հատուկ ոլորտ, գիտակցություն:

Գիտության ըմբռնման այս առումները կարևոր են, քանի որ գիտության հիմնահարցերի սահմանադրական կարգավորման հիմնադրությունների հիմքում ընկած են գիտության որպես՝ երևույթի հասկացության տարբեր առումներ: Հետևաբար՝ գիտաբանության մեջ վերհանված այդ առումները պետք է օգտագործվեն սահմանադրական նոր հայեցակարգի և դրա հիմնադրությունների ճշգրիտ մեկնաբանման համար:

Ինչ ու է կարևոր գիտությունը: Այս հարցադրման պատասխանը տվել է պատմությունը: Գիտությունը, դրա զարգացումը, ՊՏՀ-ն արդի հասարակության շատ ոլորտներում ու բնագավառներում կատարում են կանոն դեր: Գիտության զարգացման մակարդակը կարող է ծառայել հասարակության, տնտեսական, մշակութային, քաղաքակրթական, արդիական զարգացման ցուցանիշ⁵: Ֆ. Բեկոնն իր ժամանակին ասում էր, որ «գիտությունն ուժ է»: Այդ ուժի միջոցով հասարակությունը և պետությունը կարող են արդյունավետորեն լուծել իրենց առջև կանգնած խնդիրները: Գիտության դերը հասարակական կյանքում արտահայտվում է նրա գործառույթներում⁶, որոնցից կարելի է նշել ա) ճանաչողական, բ) աշխարհայացքային, գ) արտադրական, տեխնիկատեխնոլոգիական, դ) մշակութային, կրթական⁷:

Գիտության կարևոր գործառույթները, դրանով պայմանավորված՝ գիտության դերը հասարակական կյանքում պահանջում են, որ պետության գլխավոր խնդիրներից մեկը դառնա գիտատեխնիկական առաջադիմությունը (ԳՏԱ): Վերջինս արդի դարաշրջանում հասարակական զարգացման հզոր գործոն է: Այսպիսով, պետության ներքին հիմնական գործառույթների համակարգում (տնտեսական, սոցիալական, ֆինանսական վերահսկողության, բնապահպանական, իրավական և այլն) առաջ է գալիս նոր գործառույթ՝ գիտատեխնիկական առաջադիմության ապահովման: Ընդ որում, պետության բոլոր ներքին գործառույթներն՝ իրենց խնդիրներով և բովանդակությամբ, արդեն շատ վաղուց ունեն սահմանադրական ամրագրում, այնինչ գիտատեխնիկական առաջադիմության ապահովման գործառույթի սահմանադրական կարգավորումը հանդիպում է եզակի: Այսպես՝ ՀՀ 1995թ. Սահմանադրության մեջ «գիտություն» եզրույթն ընդհանրապես չկար, իսկ գիտական բառն օգտագործված էր լոկ մարդու գիտական գործունեության ազատությունն ամրագրելիս:

Գիտատեխնիկական առաջադիմության կարևորագույն հասարակական դերը և գործառույթներն անհրաժեշտաբար պահանջում էին այն սահմանադրական ինստիտուտի վերածումը, ինչը և տեղի ունեցավ 2015թ. բարեփոխված Սահմանադրությամբ:

⁴ Տե՛ս Ծ Օбщественное сознание и его формы, М., 1986, էջ 282-284:

⁵ Տե՛ս Ծ Шкляр М.Ф., Основы научных исследований. М., 2014, էջ 22:

⁶ Գիտության գործառույթները մարդու և հասարակության հրատապ պահանջումների բավարարմանն ուղղված գործունեության հիմնական ուղղություններն են, որոնց շնորհիվ գիտությունը դառնում է պետական և մեծ նշանակություն ունեցող (տե՛ս Վաղարշյան Ա., Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Դասախոսություններ, Եր., 2010, էջ 9):

⁷ Տե՛ս Ծ Прижиленский В.И., Философия юридической науки, М., 2016, էջ 17; Шкляр М.Ф., Основы научных исследований. М., 2014, էջեր 23-24:

ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրությունը գիտության հետ կապված հիմնահարցերի իրավական կարգավորումն իրականացրել է մի քանի առումներով, ինչը կարելի է համարել գովելի:

Պետությունը խթանում է կրթության և գիտության զարգացումը՝ որպես սահմանադրական կարգի հիմունք

Այս կարևոր դրույթն ամրագրված է Սահմանադրության 15-րդ հոդվածում և համարվում է սահմանադրական կարգի հիմունք: Հաշվի առնելով գիտության և կրթության դերը՝ Սահմանադրությունը ճանաչում է ՀՀ սահմանադրական պարտավորությունը՝ խթանել գիտության զարգացումը: Եթե փորձենք լեզվաբանական մեկնաբանության ենթարկել «գիտություն» եզրույթն այս իրավադրույթում, ապա կարող ենք փաստել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է գիտության հասկացության բոլոր առումներին և, ամենից առաջ՝ գիտությունը որպես գիտելիք, որպես գործունեություն, աշխատանք, սոցիալական ինստիտուտ, մշակույթի հատուկ ոլորտ, գիտակցություն:

Խթանել՝ նշանակում է ստեղծել բարենպաստ սոցիալական միջավայր և պայմաններ սոցիալական կապերի համար: Իրավական խթաններ են համարվում իրավունքի (օրենքի) միջոցով հնարավորություններ ստեղծող, կատարելագործման և առաջադիմության համար բարենպաստ պայմաններ ու կառուցակարգեր ապահովող ամեն ինչ՝ լիազորում, արտոնություն, խրախուսում և այլն: Սահմանելով խթանման համակարգ՝ իրավունքը կոչված է ազդելու, օրինակ, գիտական գործունեության բոլոր սուբյեկտների վրա, դրդել նրանց հասարակության համար օգտակար ուղղությամբ գործունեության: Այս համատեքստում Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի քննարկվող դրույթը պետք է հասկանալ հետևյալ իմաստով՝ պետությունը խթանում է գիտության՝ որպես գիտելիքի, որպես սոցիալական ինստիտուտի, որպես մշակույթի հատուկ ոլորտի զարգացումը, ինչպես նաև գիտականության՝ որպես աշխարհայացքի զարգացումը:

Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի քննարկվող դրույթը կրթության վերաբերմամբ նշանակում է, որ պետությունը խթանում է կրթության զարգացումը, կրթությունը՝ օբյեկտիվ իմաստով, այսինքն՝ կրթական համակարգի, և կրթությունը սուբյեկտիվ իմաստով՝ որպես հիմնական իրավունք: Այդ երկուսի խթանման արդյունքը, ի վերջո, կրթվածության զարգացումն է:

Կարծում ենք, որ գիտության և կրթության դեպքում «խթանում» եզրույթի օգտագործումը ճիշտ չէ: Օրինակ՝ եթե պետության գործառույթ է համարվում գիտատեխնիկական առաջադիմությունը՝ որպես խնդիր, ապա Սահմանադրության մեջ տեղին կլինեք օգտագործել ապահովել (կամ իրականացնել) եզրույթը, որը ենթադրում է գործառույթի կենսագործման բոլոր հնարավոր ձևերը (կազմակերպական և իրավական), ինչպես նաև մեթոդները (օրինականություն, տեղեկութավորում, համոզում, խրախուսում, խթանում, անմիջական կառավարում, հարկադրում և այլն)⁸:

Հօգուտ այս փաստարկի են խոսում ոչ միայն պետության և իրավունքի տեսության մաս համարվող պետության գործառույթների տեսության մեթոդաբանական դրույթները, այլ հենց Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի 14-րդ կետը, որը հիմնարար և կիրառական գիտության զարգացումը ճանաչում է պետության քաղաքականության

⁸ Տե՛ս Վաղարշյան Ա., Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Դասախոսություններ, Եր., 2010, էջ 109:

հիմնական նպատակ: Հիմնական նպատակի իրագործման մեթոդը չի կարող լինել միայն զարգացման իրավական խթանումը: Նույն տրամաբանությունը վերաբերում է նաև կրթության հարցին:

Գիտության և կրթության ոլորտում պետության քաղաքականության հիմնական սահմանադրական նպատակները. միջոցների և նպատակների հարաբերակցությունը

Գիտությունների դասակարգման տարբերակներից մեկն էլ դրանց բաժանումն է հիմնարարի (ֆունդամենտալ) և կիրառականի: Դասակարգման չափանիշ է համարվում գիտական իմացության արդյունքների պրակտիկայում կիրառելիության աստիճանը⁹: Կիրառական գիտությունների միջոցով ձեռք բերած իմացությունը հնարավոր է անմիջականորեն օգտագործել պրակտիկայում: Դրանք ուղղված են տեխնիկական-արտադրական, սոցիալ-տեխնիկական հիմնախնդիրների լուծմանը¹⁰: Մինչդեռ հիմնարար գիտությունների մշակած գիտելիքն ուղղակիորեն և անմիջականորեն չի կողմնորոշված դեպի պրակտիկա (կամ էլ առայժմ հնարավոր չէ դա կիրառել):

Ըստ էության սահմանադրական կարգավորման մակարդակում գիտությունների նման տարանջատումը, երևի թե, անտեղի է, հատկապես որ արդի դարաշրջանում այդ բաժանումն արդեն հարաբերական է և գիտաբանների մի մասի կողմից համարվում է հնացած մոտեցում: Մյուս կողմից՝ Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի 14-րդ կետը սահմանադրական կրկնաբանություն է, որովհետև իմաստային առումով ոչինչ չի ավելացնում Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի բովանդակությանը:

Գիտության զարգացումն ինքնանպատակ չէ: Հետևաբար՝ այն չի կարող լինել պետության նպատակ: Պետության նպատակն է գիտությունը դարձնել հասարակական զարգացումը և առաջադիմությունն ապահովող գործիք, հզոր ուժ՝ արտադրական և հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում:

Հասարակական կյանքի խնդիրների լուծման համար պետությունը պետք է դրանք լուծի որոշակի գործունեություն իրականացնելու միջոցով: Այդ գործունեության բովանդակությունը կազմում է հենց պետության կողմից իրականացվող գործառույթը: Օրինակ՝ բնակարանային շինարարության խթանումը նպատակ չէ, այլ միջոց՝ նպատակին հասնելու համար (Սահմանադրություն, հոդված 86, կետ 3): Նույն կերպ նաև գիտության զարգացմանն ուղղված գործունեությունը միջոց է նպատակին հասնելու համար:

Պետության գործառույթները նրա գործունեության հիմնական ուղղություններն են, որոնցով իրագործվում են հասարակության պետական կառավարման նպատակներն ու խնդիրները: Նպատակն այն արդյունքն է, որին հասնելուն ուղղված են գործողությունները: Նպատակն ուղղորդում և կարգավորում է գործողությունները¹¹: Որևէ ոլորտում պետության խնդիրները բխում են նպատակից և պահանջում են լուծում, իսկ պետության գործառույթն այդպիսի լուծմանն ուղղված գործունեությունն է:

⁹ Տե՛ս Վաղարշյան Ա., Պետության և իրավունքի տեսություն-1, Դասախոսություններ, Եր., 2010, էջ 8:

¹⁰ Տե՛ս Մեյեր Մ.Փ., Основы научных исследований. М., 2014, էջ 65:

¹¹ Նպատակը կարող է դառնալ իրականությունը վերափոխող ուժ միայն դրա պրակտիկ իրագործման համար անհրաժեշտ որոշակի միջոցների փոխգործողության պայմաններում (տե՛ս Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова, М., 1987, էջ 534):

Այսպիսով, Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի վերստառության և հոդվածում թվարկված դրույթների միջև գոյություն ունի որոշակի տրամաբանական անհամապատասխանություն, ինչը շտկման կարիք ունի:

Նույն տրամաբանությամբ անհասկանալի է մնում 86-րդ հոդվածի 13-րդ կետը: Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի 1-ին մասը իբրև սահմանադրական կարգի հիմունք ճանաչում է ընդհանրապես մշակույթի, կրթության և գիտության զարգացման խթանումը՝ որպես պետության պարտավորություն: Ինչպես վերը նշեցինք, կրթությունը հասկացվում է երկու իմաստով՝ որպես համակարգ և սուբյեկտիվ իրավունք: Ինչպես գիտության հարցում, ենթադրվում է, որ հոդվածը կրթության հարցում պետք է դրսևորեր լայն մոտեցում և տար այնպիսի ձևակերպում, որը կներառեր կրթական համակարգն իր բաղադրամասերով: Այնինչ 13-րդ կետը պետության քաղաքականության հիմնական նպատակ է ճանաչում անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթության զարգացումը:

Նախ ձևակերպումն ինքնին անհասկանալի է: Անվճարը վերաբերում է միայն բարձրագույնին, թե՛ նաև մասնագիտական այլ կրթության: Եթե այստեղ հեղինակները ենթադրում են մասնագիտական կրթության անվճար համակարգի ստեղծում ապագայում, ապա անտեղի է «զարգացում» եզրույթի օգտագործումը: Իսկ եթե խոսքը վերաբերում է կրթության համակարգում մասնագիտական կրթության զարգացմանը, ապա առաջ է գալիս հարց՝ իսկ ինչ ու միայն այդ բաղադրատարրը:

Պետության քաղաքականության հիմնական նպատակների իրագործման հարցում կառավարության պատասխանատվությունը

Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի և դրա 14-րդ կետի հիմնական իրավական հասկացություններից են նաև «պետության քաղաքականությունը», «գիտության զարգացումը»: Հիմնարար և կիրառական գիտության զարգացման հարցում պետության պարտավորության կատարման ընդհանուր երաշխիք է Սահմանադրության 87-րդ հոդվածը: Այդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն իրենց իրավասությունների և հնարավորությունների շրջանակում պարտավոր են իրագործել Սահմանադրության 86-րդ հոդվածով սահմանված նպատակները, այդ թվում՝ հիմնարար և կիրառական գիտության զարգացումը:

Այս ընդհանուր պարտավորությունն իր հերթին ունի մեկ այլ կարևոր երաշխիք՝ ի դեմս Սահմանադրության 87-րդ հոդվածի 2-րդ մասի, համաձայն որի՝ կառավարությունն Ազգային ժողով ներկայացվող «իր ծրագրի կատարման ընթացքի և արդյունքների մասին» զեկույցի շրջանակներում պարտավոր է տեղեկատվություն ներկայացնել Սահմանադրության 86-րդ հոդվածով սահմանված նպատակների իրագործման վերաբերյալ: Այսպիսով, ամենամյա զեկույցի պարտադիր բովանդակային մաս պետք է հանդիսանա նաև հիմնարար և կիրառական գիտության զարգացումը, մասնավորապես՝ այդ ոլորտում տարվող քաղաքականության կատարման ընթացքը, արդյունքները:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատությունը որպես սահմանադրական իրավունք

Գիտության հիմնահարցերի սահմանադրական կարգավորման կարևոր առումներից է Սահմանադրության 43-րդ հոդվածը՝ ստեղծագործության ազատությունը: Սահմանադրությունը մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների շարքում ամրագրում է այնպիսի իրավունք, ինչպիսին է ստեղծագործական ազատությունը, համաձայն որի՝ «յուրաքանչյուր ոք ունի գրական, գեղարվեստական, գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատություն»: Ստեղծագործության ազատությունը սահմանադրական իրավունքի նորագույն շրջանի ինստիտուտներից է և համարվում է մարդու հիմնական մշակութային իրավունքներից մեկը: Այն ինքնաարտահայտման ազատության տարատեսակ է:

ՀՀ Սահմանադրության դրույթները տառացի իմաստով ընդգրկում են գրական, գեղարվեստական, գիտական և տեխնիկական ստեղծագործությունների ոլորտները: Մինչդեռ ՌԴ Սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 1-ին մասը երաշխավորում է այդ ազատությունը նաև «ստեղծագործության այլ տեսակների համար», ինչպես նաև դասավանդման ազատությունը:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատությունը ներառում է գիտական հետազոտության, ինչպես նաև տեսությունների ազատություն, ազատությունը՝ ընդունել այլոց գիտելիքները (սովորելու ազատություն): Որպես մարդու հիմնական իրավունք Սահմանադրության 43-րդ հոդվածը երաշխավորում է գիտական հետազոտության առարկայի և մեթոդի ազատ ընտրություն, ինչպես նաև ստացված գիտատեխնիկական արդյունքների ազատ տարածում:

Գիտական ստեղծագործությունը, որ բնորոշվում է որպես ստեղծագործական գործունեություն, որն ուղղված է բնության, հասարակության և մտածողության նոր օրենքների և օրինաչափությունների բացահայտմանը, հիմնարար (կամ կիրառական) տեսությունների, հայեցակարգերի, հայեցակետերի, մաթեմատիկական կամ հետազոտության այլ մեթոդների, այլ գիտական արդյունքների մշակմանը, իրեն յուրահատուկ մեթոդներով իրականացվող հետազոտությունների արդյունքում ստեղծում է գիտելիքների համակարգ, որի խնդիրն է աշխարհի երևույթների ու գործընթացների բացատրումը, դրանց ընթացքի կանխատեսումը գիտական օրենքների ու սկզբունքների միջոցով: Այն, ներթափանցելով հասարակության ինչպես արտադրական, այնպես էլ քաղաքական, վարչական, ռազմական ոլորտները, դառնում է հասարակական-տնտեսական ներուժի կարևորագույն գործոն, որոշիչ դեր է կատարում հասարակության նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման, արտադրության զարգացման համար¹²:

Տեխնիկական ստեղծագործությունը ներառում է նոր կառուցվածքների, կիրառական բնույթի տեխնիկական լուծումների, սարքերի, նյութերի և այլնի ստեղծումը, որոնք կարող են օգտագործվել արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեջ, տնտեսության մյուս ճյուղերում կամ հասարակական ոլորտում: Տեխնիկական գործունեությունը, թեև ընթանում է բնական օրենքների համաձայն, բայց դրա գոյության իմաստը և զարգացման օրինաչափությունները հասկանալի են դառնում միայն մարդու գործունեության համակարգում, այն հասարակական նպատակներով բնական նյութի վերափոխումն է, գիտությունն անմիջական արտադրողական ուժի վերաճելու գործընթացը: Կոչված է թեթևացնելու մարդու գործունեությունը, այն

¹² Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ / ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի և Ա. Վաղարշյանի. - Եր., 2010, էջ 477:

դարձնելու ավելի արդյունավետ և ստեղծագործական՝ տնտեսական և հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում¹³:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության սահմանադրական երաշխավորման անհրաժեշտությունը

Ընդհանրապես ստեղծագործության ազատությունը՝ ներառյալ գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ոլորտում կարիք ունի պաշտպանության: Առաջին հայացքից թվում է, թե նոր և նորագույն դարաշրջանի ռացիոնալիստական հասարակության մեջ ստեղծագործության ազատությունը երաշխավորված է ինքնաբերաբար: Մակայն իրականում այդպես չէ՝ պայմանավորված գիտության (նաև արվեստի) հասարակական-պատմական առանձնահատկություններով:

Գիտությունը հասարակության հոգևոր լուսավորման, տեխնիկական զարգացման և հասարակական նորացման կարևոր միջոց է: Գիտական հետազոտությունների արդյունքները շատ հաճախ բախվում են ավանդական համոզմունքների, իսկ ավելի հաճախ նաև պետական ու հասարակական կառույցների հետ: Գիտությունը պետք է լինի բաց նոր գիտելիքի համար, տեղ թողնի նորարարությանը և հայտնագործությանը: Դրան հակառակ՝ պետական կառույցները գրեթե միշտ ձգտում են «կայունության»: Այս պարագայում ևս առաջանում է բախում գիտության և պաշտոնական քաղաքականության միջև: Այսպիսով, գիտական հետազոտությունների արդյունքների, մի կողմից, և արդեն իսկ հանրաճանաչ համարվող պատկերացումների, հայացքների, տեսությունների կամ գաղափարախոսության՝ մյուս կողմից, հակասությունների հնարավորությունը հրամայաբար պահանջում է գիտական նորարարության պաշտպանություն, իսկ դրա իրավական ձևը ստեղծագործության ազատությունը հիմնական իրավունքների ու ազատությունների շարքում դասելն է:

Ցանկացած մարդկային գործունեություն, ներառյալ՝ ստեղծագործությունը, ընթանում է որոշակի հասարակական ու մշակութային տիրույթում: Գիտության և տեխնիկական ստեղծագործության վրա իրենց ազդեցությունն են թողնում կոնկրետ հասարակության մշակութային, տարածքային, դարաշրջանային, տնտեսական, աշխարհաքաղաքական և այլ գործոնները: Այդ գործոններն էականորեն ներգործում են հետազոտողների և ստեղծագործողների վրա: Հետևաբար՝ ստեղծագործող սուբյեկտը ոչ միշտ է, որ ազատ է: Նա կապված և կաղապարված է քաղաքական, գաղափարական դիրքորոշումներով, որոնք ոչ միայն կարող են ազդել հետազոտողի վրա, այլև խոչընդոտել նրան, արգելքներ ստեղծել ստեղծագործական աշխատանքի համար: Մա ևս կարևոր հանգամանք է գիտական և այլ ոլորտներում ստեղծագործության ազատությունը սահմանադրական մակարդակով երաշխավորելու համար:

Գտությունը և գիտական հանրությունը անհատական ու կոլեկտիվ բարդ հարաբերությունների բնույթ ունեն, ինչը երբեմն կարող է անցնել հանդուրժողականության սահմանները: Գիտական հանրությունը տարբեր դրդապատճառներով երբեմն նաև դիմադրում է նորարարությանը, կորցնում է գիտական դեմքը: Նոր գիտելիքի առաջնադասման կարևոր երաշխիքն այս պարագայում գիտական ստեղծագործության ազատության սահմանադրական երաշխավորումն է:

¹³ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ / ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի և Ա. Վաղարշյանի. - Եր., 2010, էջ 477:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության իրավունքի միջազգային իրավական հիմքերը

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (1948թ.) առաջիններից էր, որ ամրագրեց գիտական գործունեությանն առնչվող իրավակարգավորում: Հռչակագրի 27-րդ հոդվածը սահմանեց, որ «Ամեն մարդ իրավունք ունի ազատորեն մասնակցելու հասարակության մշակութային կյանքին, վայելելու արվեստները, մասնակցելու գիտական առաջընթացին և օգտվելու դրա բարիքներից»: Այսպիսով, Հռչակագիրն ընդամենը արձանագրում էր «գիտական գործունեության մասնակցելու և դրա բարիքներից օգտվելու իրավունքը» կամ, որ նույնն է՝ գիտական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքը:

20-րդ դարի ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ հասարակությունների համար այդ իրավունքն արտառոց չէր, քանի որ գիտական գործունեությունն այդ պահին արտադրական աշխատանքի տեսակներից մեկն էր և ըստ էության աշխատանքի իրավունքն արդեն երաշխավորում էր հնարավորությունը մասնակցելու գիտական առաջընթացին:

Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը (1966թ.) ընդլայնեց գիտական գործունեության միջազգային իրավական կարգավորման շրջանակները՝ մի քանի ուղղությամբ:

Առաջին, դաշնագիրը պարտավորեցնում էր մասնակից պետություններին ճանաչել յուրաքանչյուր մարդու իրավունքն օգտվելու գիտական առաջընթացի արդյունքներից և գործնականում կիրառելու դրանք (հոդված 15, մաս 1, կետ 2):

Երկրորդ, դաշնագրով մասնակից պետությունը պարտավորվում էր ձեռնարկել միջոցառումներ այդ իրավունքի լրիվ իրականացման համար, ներառյալ նաև այնպիսիք, որոնք անհրաժեշտ են գիտության նվաճումների պահպանության, զարգացման և տարածման համար:

Երրորդ, դաշնագրով մասնակից պետությունները պարտավորվում էին հարգել գիտական հետազոտությունների և ստեղծագործական գործունեության համար անպայմանորեն անհրաժեշտ ազատությունը (հոդված 15, մաս 3):

Չորրորդ, դաշնագրով մասնակից պետությունները պարտավորվում էին խթանել և զարգացնել գիտության ոլորտում միջազգային շփումները և համագործակցությունը:

Այսպիսով, դաշնագրի 15-րդ հոդվածի իմաստով ստեղծագործական ազատության՝ որպես սուբյեկտիվ իրավունքի երաշխիքն այդ ազատությունը հարգելու պետության պարտականությունն է:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության իրավունքի սուբյեկտները և երաշխիքները

Քննարկվող ազատության կրողին նշելու համար Սահմանադրության 43-րդ հոդվածն օգտագործում է «յուրաքանչյուր ոք» հասկացությունը: Որպես կանոն, «յուրաքանչյուր ոք» իրավական ձևակերպումը ենթադրում է ֆիզիկական անձին՝ անկախ նրա կացության կարգավիճակից: Մակայն ստեղծագործական ազատության իրավունքի կրող են նաև իրավաբանական անձինք, քանզի ստեղծագործության ազատությունը, որպես հիմնական իրավունք, իր էությամբ կիրառելի է նաև իրավաբանական անձանց նկատմամբ (Սահմանադրության հոդված 74):

Գիտական (գիտահետազոտական) գործունեությունն ուղղված է նոր գիտելիքների ստացմանը և կիրառմանը (ներառյալ հիմնարար և կիրառական): Գիտատեխնիկական գործունեությունն ուղղված է նոր գիտելիքներ ստանալուն և դրանց կիրառմանը, տեխնոլոգիական, ինժեներական, տնտեսական, սոցիալական, հումանիտար և այլ խնդիրների լուծմանը, գիտության, տեխնիկայի ու արտադրության՝ որպես միասնական համակարգի գործառութավորման ապահովմանը:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործությունը կարող է իրականացվել անհատական և կոլեկտիվ կերպով: Գիտական և տեխնիկական գործունեության իրականացման կոլեկտիվ ձևը գիտական կազմակերպությունն է, որը՝ որպես իրավաբանական անձ, կարող է ունենալ կազմակերպական-իրավական և սեփականության զանազան ձևեր:

Համաձայն «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի (ընդունվել է 05.02.2000) 4-րդ հոդվածի՝ գիտական և գիտատեխնիկական գործունեությունն իրականացնում են ֆիզիկական և իրավաբանական անձինք (ներառյալ՝ օտարերկրյա)՝ ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով: Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտներ են գիտնականները, գիտական աշխատողները, գիտամանկավարժական բնագավառի աշխատողները, գիտական (ներառյալ՝ հասարակական) կազմակերպությունները, ինչպես նաև բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները: Գիտական կազմակերպությունը կարող է ունենալ առևտրային և ոչ առևտրային կազմակերպության կազմակերպական-իրավական ձև կամ լինել հիմնարկ (հոդված 6):

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության իրավունքի երաշխիքները պայմանավորված են այդ իրավունքը կրող սուբյեկտի կարգավիճակով, այն է՝ ֆիզիկական անձ, որն անհատապես զբաղվում է գիտական կամ տեխնիկական գործունեությամբ, և թե անձ, որը հանդես է գալիս որևէ կազմակերպությունում որպես գիտաշխատող: Բառի բուն իմաստով՝ գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության իրավունքի բացարձակ կրողը կարող է հանդիսանալ միայն անհատ հետազոտողը կամ ինքնավար իրավաբանական անձը:

Գիտական գործունեության մյուս սուբյեկտների գիտական կամ տեխնիկական գործունեության ազատությունը հարաբերական է՝ սահմանափակված աշխատանքային և այլ պայմանագրային պարտավորություններով:

Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության ազատության իրավունքի երաշխիքներ են համարվում սահմանադրական այլ իրավունքները, որոնք առնչվում են այս իրավունքին: «Քանի որ ստեղծագործությունը մարդու ինքնադրսևորման եղանակներից մեկն է, և այն անխզելիորեն կապված է մտքի, կարծիքների և համոզմունքների, խոսքի և տեղեկատվության ազատության հետ, ուստի ստեղծագործության ազատությունը ենթադրում է, որ պետական մարմինները, նրանց պաշտոնատար անձինք, տեղական ինքնակառավարման մարմինները չեն կարող միջամտել մարդկանց կամ նրանց միավորումների ստեղծագործական գործունեությանը, չեն կարող նրանց ստիպել ընտրելու ստեղծագործության ուղղությունը, թեման, նկարագրման ենթակա առարկաները, արտահայտչական պատկերավորման միջոցները և գեղարվեստական եղանակները, չեն կարող տալ ստեղծագործության արդյունքների գեղարվեստական, գիտական և այլ գնահատականներ, չեն կարող թելադրել, թե մարդիկ ինչի մասին և ինչպես գրեն, ինչը նկարեն, ինչը՝ ոչ, և այլն»¹⁴:

¹⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ / ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի և Ա. Վաղարշյանի. - Եր., 2010, էջ 477:

«Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածը (գիտնականի և գիտական աշխատողի իրավունքները և պարտականությունները) սահմանում է մի շարք կարևոր երաշխիքներ գիտնականների և գիտական աշխատողների համար¹⁵: Նրանք իրավունք ունեն

- 1) իրենց հետաքրքրություններին, ստեղծագործական ունակություններին, ինչպես նաև համամարդկային ու ազգային արժեքներին համապատասխան ընտրել գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության ձևեր, ուղղություններ և միջոցներ.
- 2) գիտական և գիտատեխնիկական համատեղ գործունեություն ծավալելու նպատակով միավորվել այլ գիտնականների, գիտական աշխատողների հետ և կազմակերպել մշտական կամ ժամանակավոր գիտական կոլեկտիվներ.
- 3) պատճառաբանված կերպով հրաժարվել այն գիտական կամ գիտատեխնիկական հետազոտություններին մասնակցելուց, որոնք կարող են բացասական ազդեցություն թողնել մարդու, հասարակության կամ շրջակա միջավայրի վրա.
- 4) իրենց որակավորմանը, ստացված գիտական արդյունքների, կատարվող աշխատանքի որակի և բարդության աստիճանին համապատասխան ակնկալել իրենց գործունեության անաչառ գնահատական և նյութական խրախուսում, ինչպես նաև վարձատրվել կամ եկամուտ ստանալ իրենց գիտական կամ գիտատեխնիկական գործունեության արդյունքի իրացումից.
- 5) մասնակցել պետական բյուջեից և օրենքով չարգելված այլ աղբյուրներից ֆինանսավորվող գիտական հետազոտությունների համար հայտարարված մրցույթներին.
- 6) տպագրել և հրապարակել սեփական հետազոտությունների արդյունքները՝ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով.
- 7) մասնակցել գիտական և գիտատեխնիկական աշխատողների թափուր տեղերի համար հայտարարված մրցույթներին.
- 8) գիտության զարգացման, տեխնոլոգիաների, գիտական և (կամ) գիտատեխնիկական արդյունքների, արտադրության մեջ դրանց ներդրման ու գիտական կադրերի պատրաստման համար արժանանալ գիտական աստիճանների, գիտական կոչումների, մրցանակների, տիտղոսների, պատվավոր կոչումների.
- 9) ազատորեն օգտագործել, տարածել և փոխանակել գիտական տեղեկատվություն, բացառությամբ օրենսդրությամբ նախատեսված պետական, ծառայողական, առևտրային և այլ գաղտնիք համարվող տեղեկատվության.
- 10) զբաղվել մանկավարժական գործունեությամբ, իրականացնել խորհրդատվություն, լինել փորձագետ՝ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով.
- 11) գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունքները ներկայացնել գիտական զեկուցումների, հրապարակումների ու ատենախոսությունների պաշտպանության եղանակով, եթե այլ բան նախատեսված չէ պայմանագրով:

«Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի վերլուծությունը ևս հաստատում է, որ որոշակի կազմակերպությունների

¹⁵ Այդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերում ամրագրված են նաև գիտնականի և գիտական աշխատողի պարտականությունները՝ ա) գիտական կամ գիտատեխնիկական գործունեությամբ վնաս չհասցնել մարդու կյանքին, առողջությանը և շրջակա միջավայրին. բ) պահպանել էթիկայի չափանիշները և մտավոր սեփականության իրավունքը:

գիտական աշխատողը չունի ստեղծագործության և դրա արդյունքների նկատմամբ լրիվ ազատություն: Մասնավորապես նա չի կարող՝

- 1) ազատորեն օգտագործել, տարածել և փոխանակել կազմակերպությունում ստացված գիտական տեղեկատվությունը.
- 2) գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունքները ներկայացնել գիտական զեկուցումների, հրապարակումների ու ատենախոսությունների պաշտպանության եղանակով, *եթե դա նախատեսված չէ պայմանագրով:*

Գիտական աշխատողը նաև պարտավոր է՝ ա) գիտական հետազոտությունները կատարել կնքված պայմանագրերին համապատասխան. բ) մշտապես բարձրացնել իր որակավորումը:

Գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության իրավունքի սահմանադրական և միջազգային իրավական սահմանները և սահմանափակումը

Ընդհանրապես ստեղծագործության ազատությունը չի նշանակում, որ այդ իրավունքը բացարձակ է և անսահման: Որպես մարդու իրավունք՝ այն ունի իրականացման սահմաններ, որից այն կողմ չի կարող պաշտպանվել կամ երաշխավորվել ցանկացած ազատություն, ներառյալ գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության: Մարդու հիմնական իրավունքների, ներառյալ ստեղծագործության ազատության իրականացման առաջին և ընդհանուր կանոնն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության 39-րդ հոդվածում (ազատ գործելու իրավունքը): «Մարդն ազատ է անելու այն ամենն, ինչը չի խախտում այլոց իրավունքները և չի հակասում Սահմանադրությանը և օրենքներին»:

Սահմանադրության այս հոդվածը պարունակում է երկու կարևոր դրույթներ, որոնք ստեղծագործության ազատության վերաբերյալ կարող են մեկնաբանվել հետևյալ իմաստներով՝

- ա) մարդը ստեղծագործելիս ազատ է անելու այն ամենն, ինչը չի խախտում այլոց իրավունքները,
- բ) մարդը ստեղծագործելիս ազատ է անելու այն ամենն, ինչը չի հակասում Սահմանադրությանը և օրենքներին:

Գիտական և տեխնիկական գործունեության ազատությանն առնչվում են սահմանադրական որոշակի, կոնկրետ արգելքներ՝ ամրագրված Սահմանադրության 25-րդ հոդվածի 3-րդ և 4-րդ մասերում: Համաձայն 25-րդ հոդվածի 3-րդ մասի՝ բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում մասնավորապես արգելվում են եվգենիկական փորձերը, մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելը, մարդու վերարտադրողական կլոնավորումը: Սահմանադրության 25-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ «ոչ ոք չի կարող առանց իր ազատ և հստակ արտահայտված համաձայնության ենթարկվել գիտական, բժշկական կամ այլ փորձերի»: Մարդը նախապես պետք է տեղեկացվի նման փորձերի հնարավոր հետևանքների մասին:

Այս երկու արգելքներն ունեն միջազգային իրավական հիմքեր: Այսպես՝ Եվրոպայի խորհրդի «Կենսաբանության և բժշկության նվաճումների կապակցությամբ մարդու իրավունքների և մարդկային արժանապատվության պաշտպանության մասին համաձայնագիրը» (1997թ.) հայտարարում է, որ կենսաբանության և բժշկության դատապար-

տելի օգտագործումը կարող է հանգեցնել այնպիսի գործողությունների, որոնք կարող են սպառնալիքի տակ դնել մարդկային արժանապատվությունը, որ կենսաբանության և բժշկության ոլորտի հաջողությունները պետք է օգտագործվեն հանուն ներկա և ապագա սերունդների բարիքի: Այդ կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը հռչակում է, որ առանց մարդու անձնական համաձայնության արգելվում է ցանկացած կենսաբժշկական փորձերի և հետազոտությունների անցկացումը: Ապրող մարդու մարմինների և հյուսվածքների հետազոտում փոխապատվաստման նպատակով, կարող է կատարվել միայն այդ մարդու գրավոր համաձայնությամբ: Մարդու մարմինները և դրա մասերը չպետք է դառնան ֆինանսական օգուտի ստացման աղբյուր:

«Մարդկանց կլոնավորման արգելման մասին կոնվենցիան» (1998թ., Փարիզ) և դրա լրացուցիչ արձանագրությունը մանրամասն ամրագրում են մարդու կլոնավորման արգելքի հիմնավորումները: «Մարդու գործիքայնացումը՝ գենետիկորեն նույնատիպ մարդկանց կանխատեսված ստեղծման միջոցով, հակասում է մարդկային արժանապատվությանը և դրա ուժով իրենից ներկայացնում է կենսաբանության ու բժշկության նվաճումների դատապարտելի օգտագործում...»¹⁶: Կոնվենցիան արգելում է ցանկացած միջամտություն մարդուն գենետիկորեն նման այլ մարդ ստեղծելու նպատակով, լինի նա ապրող, թե՛ մահացած մարդ: Բացառություններն այս կանոնից արգելված են:

Սահմանադրության 77-րդ հոդվածով սահմանված հիմնական իրավունքների և ազատությունների չարաշահման արգելքն իր հերթին գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության ընդհանուր սահմաններից մեկն է: Դրա ուժով արգելվում է գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատության օգտագործումը սահմանադրական կարգը բռնի տապալելու, ազգային, ռասայական, կրոնական ատյություն բորբոքելու, բռնություն կամ պատերազմ քարոզելու նպատակով:

Բացի սահմաններից, ստեղծագործության ազատության իրավունքը Սահմանադրության 76-րդ հոդվածի ուժով ճանաչվում է արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ սահմանափակվող իրավունք: Դրանից հետևում է, որ արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ Սահմանադրության 43-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքը կարող է օրենքով սահմանված կարգով ժամանակավորապես կասեցվել կամ լրացուցիչ սահմանափակումների ենթարկվել այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը՝ արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնված միջազգային պարտավորությունների շրջանակներում: Այդ սահմանափակումները պետք է համապատասխանեն հիմնական իրավունքների սահմանափակման ընդհանուր սահմանադրական սկզբունքներին՝ համաչափություն, որոշակիություն, միջազգային իրավական սահմանափակումներին չզերազանցություն:

Գիտության և գիտական ու տեխնիկական գործունեության ազատության իրավական կարգավորման բնութագիրը և դրա վերաբերյալ հայեցակարգային առաջարկություններ

2015թ. սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում պետության քաղաքականության հիմնական նպատակներից մեկը ճանաչվեց հիմնարար և կիրառական գիտության զարգացումը: Իսկ 43-րդ հոդվածն ամրագրեց գիտական և տեխնիկական ստեղծագործության ազատությունը:

¹⁶ Տե՛ս Փարիզի 1998թ. հունվարի 12-ի՝ «Մարդկանց կլոնավորման արգելման մասին կոնվենցիայի լրացուցիչ արձանագրությունը»:

Բարեփոխված Սահմանադրությունը, ի տարբերություն նախորդ երկու խմբագրությունների, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պարտավորեցնում է իրենց իրավահավասարությունների և հնարավորությունների շրջանակում իրագործել պետական քաղաքականության հիմնական նպատակները, ներառյալ գիտության զարգացումը (87-րդ հոդվածի 1-ին մաս):

Անցած տարիների ընթացքում, հատկապես վերջին տասնամյակում ՀՀ-ն ձեռնարկել է իրավաստեղծագործական և կազմակերպական բավականին մեծաթիվ քայլեր գիտության ոլորտի զարգացումն ապահովելու և այն արտադրական ներուժի վերածելու ուղղությամբ: Ներկայումս ոլորտում օրենսդրական կարգավորումն իրականացվում է մի շարք օրենքների հիման վրա, մասնավորապես՝ «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը, «Գիտական և գիտատեխնիկական փորձաքննության մասին» ՀՀ օրենքը, «Բնովացիոն գործունեությանը պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքը, «Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի մասին» ՀՀ օրենքը, ինչպես նաև ոլորտին առնչվող մի շարք այլ օրենքներ:

Գիտության ոլորտի իրավական կարգավորման կառուցակարգի նորմատիվային բաղադրատարրի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, կարգավորման գործում գերակշռող դերակատարություն ունեն կառավարական որոշումները¹⁷: Ոլոր-

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում գիտության և տեխնիկայի զարգացման 2015-2019 թվականների գերակայություններին հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության արձանագրային որոշում (2014թ. դեկտեմբերի 25-ի N 54), «Հայաստանի Հանրապետության գիտական օբյեկտների հիմնանորոգման, կառուցման և արդիականացման հայեցակարգին հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության արձանագրային որոշում (2014թ. ապրիլի 30-ի N 17), «Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամ հիմնադրելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշում (2012թ. դեկտեմբերի 6-ի N 1638-Ն), «Հայաստանի Հանրապետությունում փոքր և միջին քիմիայի զարգացման 2012-2013 թվականների միջոցառումների ծրագրին և դրա իրականացման ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության 2012թ. մայիսի 24-ի նիստի N 20 արձանագրային որոշում, «Հայագիտության զարգացման հայեցակարգին, հայագիտության ոլորտի զարգացման 2012-2025 թվականների ռազմավարությանը և դրա իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության 2012թ. հունվարի 12-ի նիստի N 1 արձանագրային որոշում, «Հայաստանի Հանրապետության գիտության ոլորտի զարգացման 2011-2015 թվականների ռազմավարական ծրագրին և միջոցառումների ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության 2011թ. հունիսի 17-ի նիստի N 23 արձանագրային որոշում, «Հասարակական գիտությունների զարգացմանը նպաստող ծրագրին և ծրագրի իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության 2011թ. մարտի 18-ի նիստի N 10 արձանագրային որոշում, «Գիտության ոլորտի զարգացման ռազմավարությանը հավանություն տալու մասին» ՀՀ կառավարության 2010 թվականի մայիսի 27-ի N 20 արձանագրային որոշում: «Հայաստանի Հանրապետությունում գիտության և տեխնիկայի զարգացման 2010-2014 թվականների գերակայությունները սահմանելու և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2002 թվականի օգոստոսի 15-ի N 1302-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշում (2010թ. մայիսի 27-ի N 640-Ն), «Հայաստանի ազգային հերոս, ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանի անվան միջազգային գիտական մրցանակ հայցողների ներկայացրած աշխատանքների փորձաքննության անցկացման և մրցանակի թեկնածուի ընտրության հանձնաժողով ստեղծելու, հանձնաժողովի գործունեության կարգը հաստատելու և գումար հատկացնելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշում (2009 թ. հուլիսի 23-ի N 861-Ն), «Հայ գիտնականների ներուժի համախմբման ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշում (2009թ. ապրիլի 30-ի N 459-Ն) և այլն:

տի զարգացումն ապահովելու նպատակով վերջին տարիներին կառավարությունը ձեռնարկել է գործուն քայլեր, որոնցից հատկապես կարելի նշել գիտության կոմիտեի հիմնադրումը¹⁸, «ՀՀ գիտության ոլորտի զարգացման ռազմավարությունը», «ՀՀ գիտության ոլորտի զարգացման 2011-2015 թվականների ռազմավարական ծրագիրը» և այլն:

«ՀՀ գիտության ոլորտի զարգացման ռազմավարությունը» ամրագրում է 2011-2020 թվականներին գիտության ոլորտի հեռանկարային զարգացմանն ուղղված պետական քաղաքականությունը¹⁹: Այդ Ռազմավարությունը Հայաստանի Հանրապետության գիտության ոլորտի ներկա վիճակի, առկա հիմնախնդիրների, հեռանկարային զարգացման նպատակների և ուղղությունների վերաբերյալ դրույթների ամբողջություն է: Ռազմավարությունը հիմք էր Հայաստանի Հանրապետության գիտության ոլորտի զարգացման 2011-2015 և 2016-2020 թվականների ռազմավարական ծրագրերի մշակման համար: Այդ ծրագրերը ապահովելու էին Հայաստանի Հանրապետության գիտության ոլորտի դինամիկ և նպատակաուղղված զարգացումը:

ՀՀ գիտության ոլորտի զարգացման ռազմավարության հիման վրա ՀՀ կառավարության 2011թ. հունիսի 17-ի նիստի N 23 արձանագրային որոշմամբ հաստատվել է **«ՀՀ գիտության ոլորտի զարգացման 2011-2015 թվականների ռազմավարական ծրագիրը»**: Այս ծրագիրը ոլորտի զարգացման թիրախային նպատակակետերի, դրանց ձեռքբերմանն ուղղված միջոցառումների (ներկա վիճակը, առկա հիմնական խնդիրները, առկա խնդիրների հիմնական լուծումները) և այդ միջոցառումների իրականացման արդյունավետության գնահատման չափորոշիչների վերաբերյալ դրույթների ամբողջություն է:

ՀՀ կառավարության 2014թ. մարտի 27-ի որոշման հավելվածով հաստատվել է **«ՀՀ 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիրը»**: Այն փոխարինեց 2008 թ. ընդունված **«Կայուն զարգացման ծրագրին»**՝ հաշվի առնելով համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով պայմանավորված զարգացումներն ու նոր իրողությունները: Այդ փաստաթղթում նախանշված են երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գերակայությունների ընդհանրական համախումբը, նպատակները, զարգացման հիմնական խոչընդոտները և սահմանփակումները, գերակա նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ առանցքային բարեփոխումներն ու քաղաքական գործիքները, ինչպես նաև հիմնական ռիսկերը: Ծրագրի գերակայություններից է համարվում մարդկային կապիտալի զարգացումը՝ ներառյալ գիտության:

¹⁸ Հայաստանի Հանրապետության կրթության և գիտության նախարարության գիտության պետական կոմիտեն ստեղծվել է ՀՀ Նախագահի 2007թ. հոկտեմբերի 1-ի թիվ ՆՀ 174-Ն հրամանագրով՝ որպես նախարարության կառավարման ոլորտում գործող պետական մարմին: Գիտության պետական կոմիտեն մշակում և իրականացնում է գիտության ոլորտում ՀՀ կառավարության քաղաքականությունը: Կոմիտեի նպատակներն ու խնդիրներն են՝ հանրապետության գիտական և գիտատեխնիկական ներուժի զարգացումը, դրա ռացիոնալ տեղաբաշխումը և պահպանումը, գիտական և գիտատեխնիկական կադրերի պատրաստման արդյունավետ համակարգի ձևավորումը, հասարակության մտավոր ներուժի վերարտադրմանը նպաստելը: Գիտության ոլորտի զարգացման ու բնականոն գործունեության ապահովումը՝ որպես տնտեսության զարգացման, երկրի անվտանգության ապահովման, կրթության, մշակույթի և հասարակական առաջընթացի բացառիկ կարևոր գործոն: Գիտական և գիտատեխնիկական քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը: Նորամուծական (ինովացիոն) քաղաքականության մշակմանն ու իրականացմանը մասնակցելը: Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնարար ու կիրառական գիտության և գիտատեխնիկական արդյունքի ու բարձր տեխնոլոգիաների ներդրմանն աջակցելը:

¹⁹ Ընդունվել է կառավարության 2010թ. մայիսի 27-ի նիստի N 20 արձանագրային որոշմամբ՝ որպես հավելված:

Վերը նշված ծրագրային փաստաթղթերի բովանդակային վերլուծությունը հիմք է տալիս պնդելու, որ դրանք բավականին հազեցած են նորարարական ու հայեցակարգային դրույթներով: Մակայն, ըստ էության, բացի գիտության կոմիտեի ստեղծումից, ոլորտում ակնհայտ նվաճումներ դեռևս չեն նկատվում: Պատճառն այն է, որ երբեմն մշակելով բավականին լավ ծրագրեր, մենք չենք կարողանում ապահովել դրանց կատարումը: Դա մասամբ պայմանավորված է ծրագրերի ֆինանսական կողմի թերացումներով, երբեմն՝ ծրագրային դրույթների ձևական բովանդակությամբ: Մակայն անհաջողության հիմնական պատճառներից է պետական ապարատի դանդաղաշարժությունը, կարևոր գործընթացները ձևական ծրագրային մոտեցումներով փոխարինելը, պրոֆեսիոնալիզմի պակասը և այլն: Այս ամենը նշանակում է, որ **Հայաստանում կա պետության հաշվետուության ու պատասխանատվության հիմնախնդիր:**

Որպես օրինակ դիտարկենք «ՀՀ գիտության ոլորտի զարգացման 2011-2015 թվականների ռազմավարական ծրագրի միջոցառումների ժամանակացույցը»: Այն, ելնելով գիտության և առաջատար տեխնոլոգիաների ոլորտի կառավարման ու աշխատանքների կազմակերպման համակարգի կատարելագործման, ոլորտի կայուն զարգացման պայմանների ստեղծման նպատակից՝ նախատեսում էր գիտության ոլորտում ՀՀ օրենսդրության կատարելագործում, այդ թվում՝ գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության ֆինանսավորման նոր կարգերի սահմանում: Որպես դրա իրականացման ձև նախատեսված էր «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» նոր օրենքի և «Գիտական և գիտատեխնիկական փորձաքննության մասին» օրենքի ընդունում: Առաջինով պետք է կատարվեր գիտության գործառույթների ճշգրտում և հստակեցում, ոլորտը կանոնակարգող օրենսդրական դրույթների համապատասխանեցում ներկա իրավիճակին, իսկ երկրորդով ներդրվելու էր անկախ գիտական փորձագիտական համակարգ: Որպես այդ միջոցառման կատարման ժամկետ նշված է 2011-2012 թթ.: Երկրորդ օրենքն ընդունվել է 2015թ., իսկ «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» նոր օրենքը չի ընդունվել մինչև հիմա:

Այսպիսով, գիտության ոլորտի զարգացման, ինչպես նաև գիտական ու տեխնիկական ստեղծագործության ազատության երաշխավորման համար իրավական անհրաժեշտ քայլը «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» նոր օրենքի ընդունումն է: Բացի դրանից, առաջարկում ենք Գերմանիայի օրինակով «Գիտության ազատության մասին» օրենքի ընդունումը, որը կստեղծի նոր հնարավորություններ գիտահետազոտական կազմակերպությունների համար, նրանց ինքնավարության, ազատության, ինչպես նաև սեփական պատասխանատվության հարցերում:

Արթուր Գրիշայի Վաղարշյան

ԵՂՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Հեղինակ է 3 մենագրությունների, 4 ուսումնական ձեռնարկների, ավելի քան 60 գիտական հոդվածների, համահեղինակ՝ 30 բուհական և դպրոցական դասագրքերի, ինչպես նաև ուսումնական ձեռնարկների: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ հայկական պետականության պետաիրավական հիմնահարցերը, պետության և իրավունքի, ինչպես նաև իրավունքի սոցիոլոգիայի արդի հիմնահարցերը, իրավունքի փիլիսոփայության, իրավական կրթության և իրավական դաստիարակության հիմնախնդիրները:

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

**Կրթության իրավունքի սահմանադրական կարգավորման էվոյուցիան
Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում**

Կրթության հասկացության գիտական բնորոշումը և դրա սահմանադրական կարգավորման մեկնակետերը: Ինչպես և գիտության հարցում կրթության հետ կապված հարաբերությունների սահմանադրական իրավական կարգավորման հայեցակարգի, դրույթների ճիշտ ըմբռնման ու մեկնաբանման, հետագա փուլերում օրենսդրական և ենթաօրենսդրական կարգավորման կառուցման համար կարևոր հարց է, թե **«ի՞նչ է կրթությունը»:**

Այս հասկացության կառուցման, բնորոշման հարցը գտնվում է մանկավարժության՝ որպես գիտության հետազոտման առարկայի տիրույթում: Մանկավարժության մեջ «կրթություն» հասկացության բնորոշումը բանավեճային է²⁰: Սակայն, ի տարբերություն գիտության հասկացության, կրթության հասկացությունը չունի բազմիմաստություն: Բանավեճը հիմնականում տեղի է ունենում կրթության հասկացության բնորոշման մեջ ներառվող հատկանիշների շուրջ:

Մանկավարժության մեթոդաբանական մոտեցումներից մեկը հենվելով բնորոշումների տեսության վրա՝ համակարգային-գործառության վերլուծության միջոցով սահմանում է կրթության հետևյալ բնորոշումը. *կրթությունը սոցիալապես նշանակություն ունեցող փորձը նախորդ սերունդներից հաջորդող սերունդներին փոխանցման հանրորեն կազմակերպվող ու կարգավորվող, ինչպես նաև անհատի կայացման կենսաբանասոցիալական մշտական գործընթաց է: Այդ գործընթացի արդյունքն անհատի ձևավորումն է կամ նրա կրթվածությունը: Կրթական գործընթացին բնութագրական են բովանդակությունը, ձևերն ու մեթոդները, ինչպես նաև կառուցվածքային երեք առում-*

²⁰ Տե՛ս Լедնև В.С., Содержание образования. М., 1989, էջեր 48-58:

ները՝ ճանաչողություն, դաստիարակություն, ֆիզիկական ու մտավոր զարգացում: Կրթության մեջ հնարավոր գործելակերպերն են ուսուցումը և ինքնակրթությունը²¹:

Այս բնորոշումից ակնհայտ է, որ կրթության օբյեկտն անձն է, դրա արդյունքը՝ անհատի կրթվածությունը (գիտելիք, դաստիարակություն, զարգացում): Մանկավարժության այսպիսի մեթոդաբանական մոտեցումներից ելնելով՝ «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին կետը կրթությունը բնորոշում է որպես անձի, հասարակության, պետության շահերից ելնող ուսուցման և դաստիարակության գործընթաց, որը նպատակամղված է գիտելիքները պահպանելուն ու նոր սերունդներին փոխանցելուն:

Կրթության կարևորության մասին կարելի է շատ խոսել, բայց դա երևի թե, չի մտնում սույն հետազոտության առարկայի շրջանակների մեջ: Ընդամենը կարելի է արձանագրել հետևյալ փաստը. *կրթությունը երկրի առաջադիմության, մշակույթի պահպանման, զարգացման անհրաժեշտ պայմանն է, իսկ կրթվելն անհատի զարգացման գործընթացն է՝ ուղղված գիտելիքների, հմտությունների, ստեղծագործության տիրապետմանը, աշխարհի նկատմամբ արժեքային վերաբերմունքի ձևավորմանը:*

Այսպիսով, «կրթություն» հասկացության բնորոշումից և դրա տարրերի մեկնաբանությունից կարելի է եզրակացնել, որ «կրթություն» հասկացությունն իրավական կարգավորման տիրույթում ներառված է երկու իմաստով՝ կրթությունը որպես հասարակական համակարգ, հասարակական գործունեության տեսակ և կրթությունը որպես սուբյեկտիվ հավակնություն, իրավական կարգավորում ստացած սուբյեկտիվ իրավունք:

Կրթության հասկացության այս երկու առումները պայմանականորեն կարող ենք անվանել օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ իմաստով կրթություն: ՀՀ Սահմանադրության 2015թ. խմբագրությունը «կրթություն» եզրույթն օգտագործում է մի քանի հոդվածներում, մասնավորապես՝ 15, 38 հոդվածներում, 86 հոդվածի 13-րդ կետում: ՀՀ Սահմանադրության՝ կրթությանը նվիրված այդ դրույթների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ «կրթություն» հասկացությունը սահմանադրական կարգավորման տիրույթում ենթադրում է վերը նշված երկու իմաստները՝

ա) կրթությունը որպես համակարգ: «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն կրթության համակարգը պետական կրթական չափորոշիչների (կրթության բովանդակության), հաջորդական կրթական ծրագրերի, ուսումնական հաստատությունների, կրթության կառավարման մարմինների փոխկապակցված ամբողջություն է,

բ) կրթությունը որպես հիմնական (կամ սահմանադրական) սուբյեկտիվ իրավունք:

Կրթության հասկացման այս առումները պետք է օգտագործվեն սահմանադրական նոր հայեցակարգի և դրա հիմնադրույթների ճշգրիտ մեկնաբանման համար:

1995թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը նոր իրողությունների պայմաններում անցում կատարեց կրթության իրավունքի սահմանադրական կարգավորման նոր հայեցակարգի: Ընդհանրապես քաղաքակիրթ յուրաքանչյուր հասարակության մեջ կրթության իրավունքը՝ որպես բնական իրավական հավակնություն, որն է կասկած չի հարուցում, որովհետև արդի հասարակության գոյությունը և գործառնութավորումն առանց կրթության, երևի թե, անհնարին է: Կրթության իրավունքն անհրաժեշտաբար ենթադրվող իրավունք է: Այսօր շատ կարևոր են այդ իրավունքի ապահովման երաշխիքները, ոլորտում հավասար հնարավորությունների ստեղծումը, որպեսզի կրթությունը չկապվի մարդու գույքային-նյութական վիճակի հետ, այլ միայն և միայն ընդունակությունների:

²¹ Ст' у Леднев В.С., Содержание образования. М., 1989, էջեր 52-53:

1995թ. սահմանադրական նոր կարգավորումը նոր իրողություններից, այն է՝ անկախության պայմաններում ամրագրեց, որ յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի կրթության իրավունք (35-րդ հոդվածի 1-ին մաս): Որպես այդ իրավունքի երաշխիքներ Սահմանադրության 35-րդ հոդվածն ամրագրում էր 3 դրույթ.

- ա) միջնակարգ կրթությունը պետական ուսումնական հաստատություններում անվճար էր,
- բ) յուրաքանչյուր քաղաքացի ուներ պետական ուսումնական հաստատություններում մրցութային հիմունքներով անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն ստանալու իրավունք,
- գ) ոչ պետական ուսումնական հաստատությունների ստեղծման և գործունեության կարգը սահմանվում էր օրենքով:

Այսպիսով, ի տարբերություն նախորդ խորհրդային սահմանադրական կարգավորման, նորանկախ հանրապետության հիմնական օրենքն արձանագրեց հետընթաց կրթության իրավունքի սահմանադրական երաշխիքների հարցում:

Սահմանադրության 2005թ. խմբագրությունը կրթության իրավունքի կարգավորման հարցում կատարեց էական լրացում՝ այդ իրավունքի գործողությունը տարածելով նաև ոչ քաղաքացիների վրա: 2005թ. -ից կրթության իրավունքը ՀՀ-ում երաշխավորվում էր ոչ միայն քաղաքացիներին, այլ նաև ոչ քաղաքացիներին:

2005թ. փոփոխություններով Սահմանադրության 39-րդ հոդվածում ամրագրված կրթության իրավունքի երաշխիքներից էին՝

- ա) հիմնական ընդհանուր կրթությունը պարտադիր էր, բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի: Օրենքով կարող էր սահմանվել պարտադիր կրթության ավելի բարձր մակարդակ (հոդված 39, մաս 2),
- բ) միջնակարգ կրթությունը պետական ուսումնական հաստատություններում անվճար էր (հոդված 39, մաս 3),
- գ) ուսումնական հաստատությունների ստեղծման և գործունեության կարգը սահմանվում էր օրենքով (հոդված 39, մաս 5),
- դ) բուհերի ինքնավարության սկզբունքները պետք է որոշվեին օրենքով (հոդված 39, մաս 4),
- ե) յուրաքանչյուր քաղաքացի ուներ մրցութային հիմունքներով անվճար պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական հաստատություններում կրթություն ստանալու իրավունք՝ օրենքով սահմանված կարգով (հոդված 39, մաս 6),
- զ) պետությունն օրենքով նախատեսված դեպքերում և կարգով ֆինանսական և այլ աջակցություն էր ցուցաբերում բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական ծրագրեր իրականացնող ուսումնական հաստատություններին և դրանցում սովորողներին (հոդված 39, մաս 6):

Այսպիսով, 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը վերարտադրեց 1995թ. Սահմանադրության դրույթները կրթության իրավունքի երաշխավորման վերաբերյալ, իսկ որոշակի դեպքերում ընդլայնեց դրանց ծավալը: Մասնավորապես սահմանադրական նորարարություն էին համարվում կրթության իրավունքի հետևյալ երաշխիքները՝

- ա) հիմնական ընդհանուր կրթության պարտադիրությունը,
- բ) բուհերի ինքնավարության իրավունքի ճանաչումը, առանց դրա սահմանադրական երաշխիքների կոնկրետացման,

գ) պետության պարտավորությունը ֆինանսապես և այլ կերպ աջակցելու բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական ծրագրեր իրականացնող ուսումնական հաստատություններին և դրանցում սովորողներին:

2015 թ. բարեփոխված Սահմանադրության 38-րդ հոդվածի (կրթության իրավունքը) հիմնական բովանդակությունը

Կրթության իրավունքը մարդու մշակութային իրավունքների համակարգում: Մարդկային իրավունքների հիմնաքարը նրա կյանքն է: Սակայն մարդը հասարակ կենսաբանական էակ չէ, այլև բանական, հոգևոր-մշակութային: Այս բնական հատկությունների շնորհիվ մարդու գոյությունը հոգևոր-ստեղծագործական է: Օրինակ՝ բնությունից նրան տրված է մտածելու, երևակայելու, ստեղծագործելու հատկություն, որն անօտարելի է նրանից: Հետևաբար, մտածելը և ստեղծագործելը մարդու հիմնական բնական հավակնություններից են, որոնք պետք է բավարարվեն: Ուրեմն, մարդն ունի ազատ մտածելու և ստեղծագործելու իրավունք: Դժվար է պատկերացնել առողջ գիտակցություն ունեցող անհատ, որը չմտածի: Այդ գործընթացը տեղի է ունենում սնվելուն, աշխատելուն, հանգստանալուն զուգահեռ: Մարդկային լիարժեք կյանքը միաժամանակ և՛ նյութական, և՛ հոգևոր պահանջմունքների բավարարման գործընթաց է: Մարդու մշակութային իրավունքները հասարակական կյանքի բնական պահանջմունքները դրական օրենսդրության մեջ արտացոլող հնարավորություններն են, որոնք ապահովում են սեփական գործունեության հոգեմտավոր իմաստավորումը, գիտելիքների կուտակումը, դրանք փոխանցելը և ստանալը՝ կրթվելը:

Մշակութային իրավունքները երաշխավորում են մարդու հոգևոր զարգացումը և հասարակության առաջընթացը: Մշակութային իրավունքները օգնում են մարդուն դառնալ հասարակական կյանքի քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր-մշակութային գործընթացների լիարժեք մասնակից: Օրինակ՝ մարդու կրթությունը կարևոր գործոն է, որը որոշում է նրա կյանքի բազում կողմերը՝ նրա աշխատանքի բնույթը, մասնագիտությունը, սոցիալական կարգավիճակը, եկամուտների քանակը և, որպես արդյունք, այդ մարդու կյանքի մակարդակն ու որակը, հասարակական ակտիվության աստիճանը և դիրքորոշումները: Սակայն մշակութային իրավունքները ոչ միայն մարդու, այլև ողջ հասարակության զարգացման գործոն են: Արդի գիտատեխնիկական դարաշրջանում կրթությունը, ստեղծագործությունը երկրի զարգացման ու առաջընթացի կարևորագույն գրավական են:

Մարդու իրավունքների համակարգում կարևոր տեղ է զբաղեցնում կրթության իրավունքը: Կրթությունը երկրի առաջադիմության, մշակույթի պահպանման, զարգացման անհրաժեշտ պայմանն է: Կրթական մակարդակը կարևոր է նաև ամեն մի մարդու կյանքում, նրա հասարակական դիրքի և նվաճումների համար:

Հաշվի առնելով այդ կարևորությունը՝ Սահմանադրության 38-րդ հոդվածի 1-ին մասն ամրագրել է. **«Յուրաքանչյուր ոք ունի կրթության իրավունք»:** Սահմանադրության 38-րդ հոդվածի իրավադրույթների հիմքում դրված են կրթության հասկացության երկու հիմնական իմաստները՝ կրթությունը որպես սուբյեկտիվ իրավունք և կրթությունը որպես հասարակական համակարգ:

Կրթվելը՝ որպես սուբյեկտիվ հնարավորություն, անհատի զարգացման գործընթացն է ուղղված գիտելիքների, հմտությունների, ստեղծագործության տիրապետմանը, աշխարհի նկատմամբ արժեքային վերաբերմունքի ձևավորմանը: Կրթվելու հիմնական ուղիներն են **ուսուցումը և ինքնակրթությունը:** Կրթությունն անձի, հասարակության,

պետության շահերից ելնող ուսուցման և դաստիարակության հասարակական գործընթաց է, որը նպատակամղված է գիտելիքները պահպանելուն ու նոր սերունդներին փոխանցելուն: Այդ գործընթացի իրականացման և կրթության սուբյեկտիվ սահմանադրական իրավունքի ապահովման համար ամեն մի հասարակություն ստեղծում է կրթական համակարգ:

Կրթության համակարգը պետական կրթական չափորոշիչների (կրթության բովանդակության), հաջորդական կրթական ծրագրերի, ուսումնական հաստատությունների, կրթության կառավարման մարմինների փոխկապակցված ամբողջություն է: Այդ համակարգում կարևոր դեր են խաղում հասարակության կամ պետության կողմից իրականացվող կրթական ծրագրերը: Հայաստանում իրականացվող կրթական ծրագրերը երկուսն են՝ հանրակրթական և մասնագիտական:

Կրթության իրավունքի սահմանադրական-իրավական երաշխիքները²²: Մարդու իրավունքների երաշխավորման գործում մեծ է Սահմանադրության դերը, որը պարունակում է անմիջականորեն գործող, բարձրագույն իրավական ուժ ունեցող երաշխիք իրավադրույթներ.

- ա) պարտադիր կրթության ծրագրերը և տևողությունը սահմանվում են օրենքով (38 հոդվածի 1-ին մաս): Սահմանադրության այս դրույթը կրթական որոշակի ծրագրերին մասնակցությունը ճանաչում է որպես պարտականություն: Կրթությունը մնալով որպես հիմնական իրավունք՝ օրենքով սահմանված որոշակի ծրագրերի դեպքում վերածվում է պարտականության: Այդ սահմանադրական պարտականության հիմքը կրթության հասարակական և անհատական-անձնական կարևոր նշանակությունն է, իսկ կրողը համարվում են ծնողները կամ օրինական այլ ներկայացուցիչները,
- բ) պետական ուսումնական հաստատություններում միջնակարգ կրթությունն անվճար է (38 հոդվածի 1-ին մաս),
- գ) յուրաքանչյուր ոք օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով ունի մրցութային հիմքերով պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական հաստատություններում անվճար կրթություն ստանալու իրավունք (38 հոդվածի 2-րդ մաս),
- դ) բարձրագույն ուսումնական հաստատություններն օրենքով սահմանված շրջանակներում ունեն ինքնակառավարման իրավունք, ներառյալ ակադեմիական և հետազոտությունների ազատությունը (38 հոդվածի 3-րդ մաս):

²² Մարդու իրավունքների իրավական երաշխիքները Սահմանադրությամբ և օրենքներով ամրագրված մարդու իրավունքներն են, դրանց իրականացման կարգը, պահպանության և պաշտպանության իրավական միջոցները, կառուցակարգերը: Եթե մարդու իրավունքների այլ երաշխիքներն ուղղված են ընդհանուր բարենպաստ մթնոլորտի ստեղծմանը, կատարում են նախադրյալի դեր, ապա իրավական երաշխիքները կոնկրետ են, ուղղակի, ազդեցիկ ու գործուն: Իրավական երաշխիքներն իրենց հերթին լինում են սահմանադրական (Սահմանադրությամբ ամրագրված) և ճյուղային-օրենսդրական (տարբեր ոլորտներ կարգավորող օրենքներով ամրագրված): Մարդու և քաղաքացու իրավունքների սահմանադրական երաշխիքներն իրենց հերթին լինում են ընդհանուր և հատուկ:

Կրթության իրավունքի սահմանադրական կարգավորման հիմնական հասկացությունները և դրանց հիմնախնդիրները

Իրավական կարգավորումը, հատկապես սահմանադրական, պետք է խարսխվի այնպիսի իրավական հասկացությունների, եզրութաբանության, ինչպես նաև իրավական ձևակերպումների վրա, որոնք ապահովում են իրավական դրույթների (նորմերի) պարզությունը, հստակությունը, մատչելիությունը, հետևաբար՝ արդյունավետ ու ճիշտ կիրառումը:

Պահպանելով իրավական ակտերի շարադրման տեխնիկայի կանոնները (հակիրճության և լրիվության գուցակցումը, կոնկրետության և վերացարկման գուցակցումը, իրավաբանական տեղեկույթի շարադրման հերթականությունը, նորմատիվ նյութի փոխկապվածությունը, համաձայնեցվածությունը և ներքին միասնությունը) օրենքի տեքստը շարադրողները պարտավոր են ապահովելու իրավական ակտերի դրույթների բովանդակության (ոգու) և ձևի (տառի) համապատասխանությունը, կանխեն դրույթների երկիմաստությունը, անհասկանալիությունը: Որպես այս մասնագիտական պարտավորության երաշխիք՝ իրավաբանական տեխնիկայում մշակվել են որոշակի կանոններ: Ընդ որում դրանց մի մասն արգելող բնույթի կանոններ են: Մասնավորապես՝ իրավական ակտերում չի թույլատրվում հնացած և բազմիմաստ բառերի ու արտահայտությունների անհարկի օգտագործումը, կրկնաբանությունը և այսպես շարունակ²³:

«Միջնակարգ կրթություն» հասկացությունը: Եթե իրավաբանական տեխնիկայի տեսանկյունից դիտարկենք 1995թ. և 2005թ. սահմանադրական տեքստերը, ապա դրանցում կհայտնաբերենք որոշակի սահմանադրական պարադոքսներ, որոնց մի մասը ժամանակի ընթացքում ոչ միայն չշտկվեց, այլև վերտադրվեց: Այսպես, Սահմանադրության 1995թ. տեքստն օգտագործում էր «միջնակարգ կրթություն» հասկացությունը: 1995թ. Համար, երևի թե, այդ հասկացության օգտագործումը բանական էր, որովհետև խորհրդային կրթական համակարգում կար «միջնակարգ դպրոց» հասկացությունը: Մակայն այդ հասկացությունն օգտագործվեց նաև հետագա խմբագրություններում (միջնակարգ կրթությունը պետական ուսումնական հաստատություններում անվճար է):

Եթե 1995թ. համար դա ներելի էր, ապա 2005թ. Դրությամբ՝ աններելի, քանզի դա իրավաբանական տեխնիկայի աքսիոմատիկ ճշմարտության էական խախտում էր: 1999թ. ապրիլի 14-ին Ազգային ժողովն ընդունել էր «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքը: Այդ օրենքի 3-րդ հոդվածում (օրենքում օգտագործվող հիմնական հասկացությունները) հիմնական հասկացությունների շարքում (կրթական ծրագրերի, ուսումնական հաստատությունների և դրանց տեսակների թվարկումները) չի նախատեսվել «միջնակարգ կրթություն» հասկացությունը: Ավելին, նույն օրենքի 10-րդ հոդվածը կարգավորելով ՀՀ-ում կրթական ծրագրերի հետ կապված հարաբերությունները՝ դրանք բաժանում է 1) հանրակրթական ծրագրերի (հիմնական և լրացուցիչ), 2) մասնագիտական կրթական ծրագրերի (հիմնական և լրացուցիչ): Հանրակրթական ծրագրերը ստորաբաժանված են նախադպրոցական, տարրական ընդհանուր, հիմնական ընդհանուր, միջնակարգ ընդհանուր, հատուկ ընդհանուր կրթական ծրագրերի: Մասնագիտական հիմնական կրթական ծրագրերն են նախնական մասնագիտական (արհեստագործական), միջին մասնագիտական (քոլեջ), բարձրագույն մասնագիտական, հետբուհական մասնագիտական:

²³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Վաղարշյան Ա., Պետության և իրավունքի տեսություն-2, Դասախոսություններ, Եր., 2011, էջեր 184-195:

Այսպիսով, իրավաբանական տեսակետից անհասկանալի է, թե ինչ է միջնակարգ կրթությունը²⁴: 2005թ. դրությամբ «միջնակարգ կրթություն» եզրույթն արդեն հնացած իրավական հասկացություն էր, սակայն այն օգտագործվեց սահմանադրական ձևակերպումներում: Հետաքրքիր է, որ Սահմանադրության 2015թ. խմբագրությունը ևս վերարտադրեց «միջնակարգ կրթություն» հասկացությունը, այնինչ՝ անհրաժեշտ էր հրաժարվել դրանից և օգտագործել ներկա կրթական համակարգին և օրենսդրությանը հարիւր եզրույթ:

Անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն ստանալու իրավունքի հարցը: Անորոշության տարրեր էր պարունակում Սահմանադրության 1995թ. խմբագրության 35-րդ հոդվածի 3-րդ մասը, որը քաղաքացիներին երաշխավորում էր պետական ուսումնական հաստատություններում մրցութային հիմունքներով անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն ստանալու իրավունքը: Եթե հիմք ընդունեք ՀՀ-ում կրթական ծրագրերի օրենսդրական դասակարգումը, որը տարբերում է մասնագիտական կրթության հետևյալ տեսակները՝ նախնական, միջին, բարձրագույն, հետբուհական, ապա ստացվում է, որ Սահմանադրությունը երաշխավորում էր տոտալ անվճար մասնագիտական կրթություն, այնինչ իրականում այդպես չէր, քանզի մասնագիտական կրթության գերակշռող մասը վճարովի էր և՛ այն ժամանակ, և՛ հիմա:

Սահմանադրության 2005թ. խմբագրությունը փորձեց շտկել սահմանադրական այս դրույթի և իրականության խզվածքը՝ սահմանելով, որ այդ իրավունքը երաշխավորվում է «օրենքով սահմանված կարգով»: «Օրենքով սահմանված կարգ» ձևակերպումը լեզվալացնում էր սահմանադրական նորմի և իրականության (այն է՝ մասնագիտական կրթության գերակշռող մասով վճարովիության) խզվածքը՝ սահմանադրական հիմքեր ստեղծելով մասնագիտական կրթության ոլորտում անվճար (նվազագույն մասով) և վճարովի (գերակշռող մասով) համակարգերի գոյատևման համար:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Սահմանադրության 2005թ. խմբագրության 39-րդ հոդվածի 6-րդ մասն ուներ նաև շատ խրթին ձևակերպում. «անվճար պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական հաստատություններում»: **Նախ**՝ պահպանված չէին հայոց լեզվի շարահյուսական կանոնները, **երկրորդ**՝ ձևական տրամաբանության տեսանկյունից ստացվում էր, որ Սահմանադրությունը երաշխավորում է նաև ոչ պետական մասնագիտական կրթական հաստատություններում անվճար մասնագիտական կրթություն: Նման եզրակացության հիմք է սահմանադրական դրույթի մեջ «պետական» և «այլ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ» դասակարգումը: Այս տեսանկյունից 1995թ. խմբագրությունն ավելի ճիշտ ձևակերպում էր, քանզի այն երաշխավորում էր անվճար մասնագիտական կրթությունը միայն պետական ուսումնական հաստատություններում:

Այսպիսով, 2005թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը՝ հրաժարվելով «բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն» ձևակերպումից, փաստորեն հրաժարվեց մասնագիտական կրթության այլ տեսակների անվճարովիության երաշխավորումից, մասնավորապես՝ արհեստագործական, միջին մասնագիտական, հետբուհական: Մասնագիտական կրթության այս ծրագրերի անվճարության երաշխավորումը մնաց օրենսդրի քմահաճույթին: Սահմանադրական դրույթի նման կամայական վերաձևումը համարում ենք անթույլատրելի:

2015 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը սահմանադրական քննարկվող դրույթի իրավական բովանդակության մեջ մտցրեց էական փոփոխություն, անվճար

²⁴ Կարող ենք ենթադրել, որ միջնակարգ կրթությունը եռաստիճան հանրակրթական տարրական, միջին և ավագ դպրոցներում հաջորդական աստիճաններով կրթությունն է:

բարձրագույն կրթությունը երաշխավորելով նաև ոչ քաղաքացիներին: Մյուս նորամուծությունը, որ իրավաբանական տեխնիկայի տեսակետից ճիշտ լուծում է, դա այն է, որ անվճար մասնագիտական կրթությունը երաշխավորվում է «օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով»: Այսպիսով սահմանադրական նոր դրույթը վերացրեց սահմանադրական նորմի և իրականության խզվածքը՝ տեղ չթողնելով տոտալ անվճար կրթության իրավունքի հասկացման համար, ինչը հնարավոր էր 1995թ. և ինչ որ տեղ 2005թ. խմբագրությունների դեպքում:

Սակայն 2015թ. խմբագրության սահմանադրական ձևակերպումները վերարտադրեցին 2005թ. տեքստի դեֆեկտները՝ կապված «մասնագիտական կրթություն» հասկացությունը «մասնագիտական կրթական հաստատություններ» ձևակերպմամբ փոխարինելու հետ: Թե ինչ են նկատի ունեցել դրույթի հեղինակները, երևի թե՛ իրենք գիտեն, կամ էլ ձևակերպումը տվել են առանց խորանալու դրա իմաստի մեջ:

Պարտադիր կրթության սահմանադրական կարգավորման խնդիրը

Սահմանադրության 1995թ. խմբագրությունը պարտադիր կրթության կարգավորում չէր իրականացնում ո՛չ կրթության իրավունքին նվիրված հոդվածում, ո՛չ էլ մարդու և քաղաքացու պարտականություններին նվիրված սահմանադրական դրույթներում: 2005թ. բարեփոխումների արդյունքում Սահմանադրության 39-րդ հոդվածի 2-րդ մասում սահմանվեց, որ հիմնական ընդհանուր կրթությունը պարտադիր է, բացառությամբ օրենքով սահմանված դեպքերի: Եթե հիմք ընդունենք «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի (1999թ.) 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, ապա ստացվում էր, որ հանրակրթական հիմնական կրթական ծրագրերից (նախադպրոցական, տարրական, հիմնական ընդհանուր, միջնակարգ ընդհանուր) պարտադիր էր, երևի թե, միայն հիմնական ընդհանուր կրթությունը: Կասկածելի էր մնում կրթության աստիճանական համակարգում դրան նախորդող ծրագրերի պարտադիրության հարցը: Տառացի մեկնաբանման անհեթեթությունը հաղթահարվում է համակարգային և տարածական մեկնաբանության դիմելիս, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դրույթի հեղինակները նկատի են ունեցել նաև տարրական ընդհանուր կրթության պարտադիրությունը, որովհետև այլ կերպ նույնիսկ պատկերացնելն անհնարին է:

Սահմանադրության 2005թ. խմբագրության այս անորոշությունը հաղթահարեց 2015թ. խմբագրությունը՝ ձևակերպելով իրավաբանորեն ավելի գրագետ սահմանադրական դրույթ. «Պարտադիր կրթության ծրագրերը և տևողությունը սահմանվում են օրենքով»: Այսպիսով, լուծումը խելամիտ է, տրամաբանական, որովհետև սահմանադրական կարգավորումը չի կապում կրթության ներհամակարգային ընթացիկ տարրերի հետ, և ելնելով նաև դրանց փոփոխական լինելու հանգամանքից՝ տալիս է ճկուն լուծում՝ պարտադիրության և կրթական ծրագրերի տևողության սահմանման հայեցողությունը թողնելով օրենքի վրա:

«Ուսումնական հաստատությունների ստեղծման և գործունեության կարգ» սահմանադրական դրույթի անորոշ հիմքերը

1995թ. Սահմանադրության 35-րդ հոդվածի 4-րդ մասը սահմանում էր. «Ոչ պետական ուսումնական հաստատությունների ստեղծման և գործունեության կարգը սահ-

մանվում է օրենքով»: Սահմանադրական այս դրույթի առկայությունը Սահմանադրության տեքստում սահմանադրական պարադոքսներից մեկն էր, և այդ պարադոքսը չվերացվեց, այլ որոշակիորեն ձևափոխվեց 2005թ. սահմանադրական տեքստում. 39-րդ հոդվածի 5-րդ մասը սահմանեց, որ «ուսումնական հաստատությունների ստեղծման և գործունեության կարգը սահմանվում է օրենքով»: Եթե 1995թ. խմբագրությունն առաջ էր բերում հարցադրում, թե ինչու միայն ոչ պետական ուսումնական հաստատությունների, ապա 2005թ. խմբագրությունը վերացրեց այդ հարցադրումը, սակայն ոչ պարադոքսը:

Սահմանադրության 2005թ. խմբագրության 39-րդ հոդվածի 5-րդ մասի դրույթի բառացի մեկնաբանությունը բերում էր եզրակացության, որ ուսումնական հաստատության ստեղծումը և գործունեությունը պետք է կարգավորվեն օրենքով: Այս բանաձևի մեջ ինքնին կար միայն մեկ սահմանադրական տրամաբանություն ունեցող դրույթ, այն է՝ առնվազն օրենքով կարգավորվածության երաշխիքը: Սակայն առանց այդ սահմանադրական պահանջի է օրենքով կարգավորվածությունն ինքնին ենթադրվող էր, քանի որ քաղաքացիական իրավունքն ավանդաբար արդեն երկու հարյուրամյակ կարգավորում է ցանկացած կազմակերպության՝ որպես իրավաբանական անձի ստեղծման և գործունեության կարգը, այսինքն՝ հասարակական շրջանառության մեջ եղած կազմակերպությունների կազմակերպական-իրավական ձևը: Ստացվում է, որ 39-րդ հոդվածի 5-րդ մասն իրավական կարգավորման տրամաբանական կրկնաբանություն էր: Այդ հաստատվում է նաև նրանով, որ ընթացիկ կրթական օրենսդրությանը դիմելիս չենք գտնում որևէ առանձնահատուկ կարգավորում: Այսպես՝ կրթական ոլորտի օրենքները սահմանում են, որ ուսումնական հաստատությունը կարող է ունենալ օրենքով սահմանված ցանկացած կազմակերպաիրավական ձև:

Առաջանում էր հարց՝ իսկ որն էր այդ դրույթի Սահմանադրության տեքստի մեջ հայտնվելու դրդապատճառը: Ենթադրվում է, որ ուսումնական հաստատությունների կազմակերպական-իրավական ձևը պետք է ունենար որևէ առանձնահատկություն, որի պահպանման անհրաժեշտությունից էլնելով Սահմանադրությունը պետք է տար ավելի կոնկրետ կարգավորում: Մեկնաբանվող դրույթից ակնհայտ է, որ կարգավորումը վերաբերում է կրթության համակարգում կրթական կազմակերպությունների կարգավիճակին՝ իրենց կազմակերպական-իրավական ձևի առումով:

Հասարակության ցանկացած ոլորտի խնդիրների լուծման համար կարևորագույն նշանակություն ունի ոլորտի կազմակերպական կառուցվածքի հիմնահարցը: Կառույցը համակարգի բաղադրատարրերից է և, հետևաբար, մեծապես պայմանավորում է համակարգի առջև դրված խնդիրների լուծումը: Համակարգի կազմակերպական կառույցի հատկանիշները նախևառաջ պայմանավորված են հասարակական կյանքի տվյալ ոլորտի բնույթով ու առանձնահատկություններով, լուծվող խնդիրներով: Կառուցի բուն ձևի ընտրությունը սուբյեկտիվ հանգամանք չէ, այլև ունի օբյեկտիվ հիմքեր: Այդպիսով՝ կենսական ոլորտը պայմանավորում է տվյալ ոլորտում գործող համակարգային բաղադրատարրերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ձևը, կարգավիճակը: Վերջինս նախադրյալներից մեկն է, որը ճանապարհ է բացում համակարգի առջև ծառայած խնդիրների արդյունավետ լուծման համար:

Եզրակացություն՝ հասարակական կյանքի իրավական կարգավորման ամեն մի ոլորտ ունի իրեն հատուկ փիլիսոփայությունը և իրավական կարգավորման կառուցակարգը: Այդ կառուցակարգի բաղադրատարրերից մեկն էլ ամեն մի ոլորտի կազմակերպական կառուցվածքն է, որը, վերջին հաշվով, պայմանավորում է ոլորտի ոգին, արդյունավետությունը, հասարակական խնդիրների լուծումը: Սակայն իրավական կարգավորման նման մոդել չկար Սահմանադրության մեջ՝ ի դեմս 39-րդ հոդվածի 5-րդ մասի:

2015թ. տեքստը վերացրեց սահմանադրական այդ անհասկանալի ձևակերպումը, դրա փոխարեն 38-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրելով դրույթ, համաձայն որի՝ բուհերն օրենքով սահմանված շրջանակներում ունեն ինքնակառավարման իրավունք, ներառյալ ակադեմիական և հետազոտությունների ազատությունը: Իրավական տեխնիկայի և բովանդակության տեսանկյունից դա, անշուշտ, առաջընթաց է, որովհետև սահմանադրական դրույթը հասկանալի է, արտացոլում է բուհական համակարգի օրենսդրական կարգավորման համար հիմք հանդիսացող երեք կարևոր սկզբունք.

- ա) բուհերի ինքնակառավարման իրավունքը,
- բ) բուհերի ակադեմիական ազատությունը,
- գ) բուհերում գիտական հետազոտությունների ազատության իրավունքը:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կրթության՝ որպես հիմնական իրավունքի սահմանադրական կարգավորման իրավադրույթների էվոլուցիան 1995թ. մինչև մեր օրերը, կարող ենք եզրակացնել, որ 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը հաղթահարեց 1995թ. և 2005թ. խմբագրություններին բնութագրական իրավատեխնիկական, բովանդակային թերությունների հիմնական մասը, բացառությամբ «միջնակարգ կրթություն» հասկացության, ինչպես նաև 38-րդ հոդվածի 2-րդ մասի (պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն) խրթին ձևակերպման:

Բուհերի ինքնակառավարման սահմանադրական իրավունքը

2015թ. բարեփոխված Սահմանադրության 38-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանեց բուհերի ինքնակառավարման իրավունքը: Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների սահմանադրական այդ իրավունքի իրավական բովանդակությունն են կազմում հետևյալ կարևոր իրավադրույթները.

- ա) բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները ՀՀ-ում ունեն ինքնակառավարման իրավունք,
- բ) բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ինքնակառավարման իրավունքի շրջանակները սահմանվում են օրենքով,
- գ) բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ինքնակառավարման իրավունքը ներառում է նաև ակադեմիական ազատությունը և հետազոտության ազատությունը:

Սահմանադրական նորամուծության կարևոր հասկացություններն են՝ ինքնակառավարումը, ակադեմիական ազատությունը, հետազոտությունների ազատությունը:

Ինքնակառավարումը դասական իմաստով նշանակում է ինչ-որ կազմակերպված սոցիալական ընդհանրության կամ կազմակերպության ինքնուրույնությունը՝ սեփական գործերը կառավարելիս²⁵: Կազմակերպությունների ինքնակառավարումը բաժանվում է այնպիսի տեսակների, ինչպիսիք են՝ ֆինանսականը, տնտեսականը, կառավարչականը: Ինքնակառավարումը, որպես կանոն, տրվում է որոշակի պետական մարմինների ու կազմակերպությունների՝ նրանց գործունեության յուրահատկության ուժով: Ինքնակառավարումը նպատակամղված է ձեռնահաս և օպերատիվ որոշումների ընդունմանը²⁶: Այս համատեքստում բուհերի ինքնակառավարման իրավունքը ենթադրում է բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ինքնուրույնություն

²⁵ Տե՛ս Ա.Բ. Барихин, Большая юридическая энциклопедия. М., Книжный мир, 2010, էջ 744:

²⁶ Տե՛ս Ա.Բ. Барихин, Большая юридическая энциклопедия. М., Книжный мир, 2010, էջ 10:

կադրերի ընտրության, ուսումնական, գիտական, ֆինանսատնտեսական և այլ գործունեության հարցերում՝ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով հաստատված կանոնադրությանը համապատասխան:

Բուհը՝ որպես կրթական կազմակերպություն, հիմնադրվում և գործում է օրենսդրության հիման վրա, ունի իրավաբանական անձի կարգավիճակ և իրականացնում է բարձրագույն մասնագիտական կրթական ծրագրեր: Բուհի կարգավիճակը կախված է նրա տեսակից, կազմակերպական-իրավական ձևից, պետական հավատարմագրման առկայությունից կամ բացակայությունից: Կարգավիճակների տարբերությունը, ըստ էության, խտրականության դրսևորում է, որովհետև զանազան ձևերում ինքնակառավարման, ակադեմիական ու հետազոտական ազատությունների ծավալը տարբեր է:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ինքնակառավարման իրավունքի բաղադրատարրերից է ակադեմիական ազատությունը, որի գործողության տիրույթը կազմակերպության գործունեության ուսումնական-մանկավարժական և գիտահետազոտական ոլորտն է: Ակադեմիական ազատությունը կրթության ոլորտի (նաև գիտության) յուրահատուկ իրավունքների համախումբ է: Որպես կանոն, այն վերապահվում է պրոֆեսորադասախոսական համակազմին, գիտաշխատողներին և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողներին:

ՀՀ Սահմանադրությունն ակադեմիական ազատությունը վերագրում է բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին: Սահմանադրական այդ իրավադրույթի տարածական մեկնաբանությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ ազատությունը կրողներ են նաև բուհական գործընթացի անհատ սուբյեկտները, ինչը մասամբ երաշխավորված է օրենքով:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին վերագրված ակադեմիական ազատությունը բուհի համար վերաձվում է ակադեմիական պատասխանատվության՝ ստեղծել օպտիմալ և լավագույն պայմաններ համապատասխան աշխատողների և սովորողների համար ճշմարտության ազատ որոնման, դրա ազատ շարադրման ու տարածման նպատակով:

Ակադեմիական և հետազոտական ազատությունը ներառում է դասավանդման և սովորելու ազատությունը: Դասավանդող սուբյեկտի ազատությունը ենթադրում է ուսումնական գործընթացի բովանդակության, մեթոդիկայի ինքնուրույն ընտրություն: Սակայն այդ ազատությունը նման չէ, օրինակ, դավանանքի ազատությանը, որովհետև դասավանդումն ընթանում է որոշակի կրթական կազմակերպությունում: Այդ կազմակերպությունը գործում է կրթական ծրագրերի, ուսումնական պլանների, առարկայական ծրագրերի, դասապարապմունքների, ընթացիկ ու ամփոփիչ ստուգումների շրջանակում: Հետևաբար, դասավանդողի ազատությունը հանգում է ուսումնական խնդրի կոնկրետացմանը, դրա մատուցման մեթոդին:

Դասավանդման ազատությունը որոշակի ուսումնական կազմակերպության շրջանակում չի վերացնում սովորողի ազատությունը: Դասավանդումը «չպետք է սովորողներին հարկադրի ընկալելու որոշակի քաղաքական, աշխարհայացքային կամ գաղափարական արժեքներ կամ գիտական կարծիքներ: Սովորելու ազատությունը և դասավանդելու ազատությունն իրականացվում են սովորեցնողների և սովորողների, հետազոտողների և ուսանողների միջև նույն փոխհարաբերությունների ընթացքում: Գիտական տեսության հասցեատերերը ևս օգտվում են գիտական գործունեության ազատությամբ: Պարապմունքների և քննությունների ժամանակացույցների, ինչպես նաև ուսումնական պլանների շրջանակներում սովորողները կարող են ազատ ընդունել որոշումներ իրենց ուսման վերաբերյալ, մասնավորապես՝ նաև իրենց գիտական

աշխատանքի ընթացքում: Սահմանադրական իրավունքը նրանց ևս երաշխավորում է ուսման և հետազոտության շրջանակներում նոր գիտական իմացություն ձեռք բերելու հնարավորությունը, որը չպետք է ճնշվի սովորեցնողի հեղինակությամբ: Ընդհակառակը, գիտական ուսուցման խնդիրն է սովորեցնել քննադատական գիտական գնահատականների, ինքնուրույն մտածողության և աշխատանքի»²⁷:

Այսպիսով, ակադեմիական ազատությունը ենթադրում է.

- ա) բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մանկավարժական աշխատողի ազատությունն ուսումնական առարկան շարադրել իր հայեցողությամբ, ընտրել գիտական հետազոտությունների թեմաներ և իրականացնել դրանք իր մեթոդներով,
- բ) ուսանողի ազատությունն ստանալ գիտելիքներ իր հակումներին ու պահանջներին համապատասխան:

Կրթության իրավունքի միջազգային իրավական հիմքերը

Կրթության իրավունքը լինելով մարդու հիմնական իրավունքներից մեկը, ունի կայուն և հիմնարար միջազգային իրավական հիմքեր:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (1948) 26-րդ հոդվածում ամրագրում է կրթության իրավունքի երեք կարևոր դրույթներ, որոնք վերաբերում են կրթության իրավունքի հանրամատչելիությանը, կրթության նպատակներին և երեխայի կրթության հարցում ծնողների առաջնային իրավունքին՝ ընտրելու իրենց երեխայի համար կրթության տեսակը: Երաշխավորելով կրթության իրավունքը բոլորի համար, Հռչակագիրը միաժամանակ սահմանում է, որ կրթության առնվազն տարրական և հանրակրթական փուլերն անվճար են, իսկ տարրական կրթությունը պարտադիր է: Տեխնիկական և մասնագիտական կրթությունը պետք է լինի հանրամատչելի, իսկ բարձրագույն կրթությունը՝ ընդունակությունների համապատասխան հավասարապես մատչելի բոլորի համար (հոդված 26, մաս 1-ին): Ըստ Հռչակագրի 26-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ կրթությունը պետք է նպատակաուղղված լինի անձի լիարժեք զարգացմանը, մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի ամրապնդմանը: Այն պետք է նպաստի բոլոր ազգերի, ռասայական կամ կրոնական խմբերի միջև փոխըմբռնմանը, հանդուրժողականությանն ու բարեկամությանը, էլ ավելի նպաստի ՄԱԿ-ի խաղաղապահ գործունեությանը:

Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին (1966) միջազգային դաշնագրի 13-րդ հոդվածը նույն տրամաբանությամբ, ինչ Հռչակագիրը, վերաբերող է յուրաքանչյուրի կրթության իրավունքը ճանաչելու դաշնագրի մասնակից պետության պարտավորվածությունը²⁸: Սակայն դաշնագիրը որպես մասնակից պետությունների պարտավորություններ ավելացրեց կրթության իրավունքի նոր երաշխիքներ՝ դրա հանրամատչելիության ապահովման և կրթության հարցում ծնողների

²⁷ Տե՛ս К. Экштайн, Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции. М., 2004, էջեր 196-197:

²⁸ Դաշնագրի 14-րդ հոդվածը ևս վերաբերում էր կրթությանը: Դաշնագրի մասնակից պետությունները պարտավորվում էին իրենց մետրոպոլիայի տարածքում կամ իրենց իրավագործության ներքո գտնվող մյուս տարածքներում երկու տարվա ընթացքում մշակել և ընդունել միջոցառումների մանրամասն ծրագիր՝ պարտադիր անվճար տարրական կրթության սկզբունքը ողջամիտ ժամկետում աստիճանաբար կենսագործելու համար: Ժամկետը պետք է նշված լիներ այդ ծրագրում:

առաջնային իրավունքի հարցերում: Դաշնագրի 13-րդ հոդվածի 2-րդ և 4 -րդ մասերն ամրագրում էին կրթության իրավունքի հետևյալ երաշխիքները.

- ա) տարրական կրթությունը պարտադիր է և անվճար բոլորի համար,
- բ) միջնակարգ կրթությունը՝ իր տարբեր ձևերով, ներառյալ միջնակարգ տեխնիկական և մասնագիտական կրթությունը, բաց և մատչելի է բոլորի համար՝ բոլոր համապատասխան միջոցներով, մասնավորապես, առաջադիմական անվճար կրթություն մտցնելու միջոցով,
- գ) բարձրագույն կրթությունը, ըստ յուրաքանչյուրի ընդունակությունների, հավասարապես մատչելի է բոլորի համար՝ բոլոր համապատասխան միջոցներով, մասնավորապես, առաջադիմական անվճար կրթություն մտցնելու միջոցով,
- դ) հիմնական կրթությունը խրախուսվում կամ հնարավորինս ակտիվացվում է այն անձանց համար, ովքեր չեն անցել կամ չեն ավարտել իրենց տարրական կրթության լրիվ դասընթացը,
- ե) պետությունները պետք է ակտիվորեն իրականացնեն բոլոր մակարդակների դպրոցների համակարգի զարգացումը, սահմանեն կրթաթոշակների բավարար համակարգ և շարունակաբար կատարելագործեն ուսուցչական կազմի նյութական պայմանները,
- զ) պետությունները պետք է հարգեն ծնողների և համապատասխան դեպքերում օրինական խնամակալների՝ իրենց երեխաների համար պետական իշխանության կողմից ստեղծված դպրոցներից բացի այլ դպրոցների ընտրության ազատությունը, որոնք համապատասխանում են պետության կողմից սահմանվող կամ հաստատվող կրթական նվազագույն ստանդարտներին, ինչպես նաև իրենց երեխաների կրոնական և բարոյական դաստիարակությունը սեփական համոզմունքին համապատասխան ապահովելու նրանց ազատությունը,
- է) մասնավոր անձինք և մարմիններն իրավունք ունեն ստեղծելու և ղեկավարելու ուսումնական հաստատություններ: Ըստ Դաշնագրի հոդվածի՝ ոչ մի դրույթ չպետք է մեկնաբանվի որպես առանձին անձանց և մարմինների ուսումնական հաստատություն ստեղծելու և դրանք Դաշնագրով ամրագրված նպատակային սկզբունքներին ու նման հաստատություններում պետության կողմից սահմանված նվազագույն ստանդարտներին համապատասխան ղեկավարելու ազատության սահմանափակում:

Կրթության իրավունքի առանձին առումներ կարգավորված են միջազգային իրավական մի շարք այլ փաստաթղթերով, քանի որ կրթության հարցն ամբողջ աշխարհում դեռևս խնդրահարույց է: Չնայած միջազգային հանրության ջանքերին «իրականությունը եղել և մնում է բավականին ծայրահեղ»: Նույնիսկ պաշտոնական տվյալներով XXI դարի սկզբին աշխարհում կան՝ 960 միլիոն անգրագետ չափահաս մարդ, որից 2/3-ը կանայք են, 100 միլիոն երեխաներ, նրանցից 60 միլիոնն աղջիկներ են, դպրոց չեն գնում: Հատկապես բարդ է վիճակը Հարավային Ասիայում, Աֆրիկայում և արաբական աշխարհում: 2000 թ.-ին աշխարհի 29 երկրներում, որոնց վերաբերյալ կան տվյալներ, դպրոց է գնում դպրոցական տարիքի երեխաների կեսից պակաս մասը: Աֆրիկայի երեխաների 1/3-ը ընդգրկված չէ դպրոցական ուսուցման ոչ մի ձևում: Անգրագիտությունը, ինչպես և աղքատությունը, ավելի ու ավելի է ձեռք բերում կանացի դեմք. սովից տառապող և դպրոց չհաճախող երեխաների բացարձակ մեծամասնությունը աղջիկներ են»²⁹: 1960թ. ՄԱԿ-ի **Կրթության բնագավառում խտրականության դեմ** կոնվենցիան շեշտադրեց «կրթություն ստանալու հնարավորությունից զրկելու արգելքը»՝ սահմա-

²⁹ Տե՛ս Мутагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. М., 2006, էջեր 199-200:

նելով, որ այս դեպքում «կրթություն» հասկացությունը վերաբերում է կրթության բոլոր տեսակներին ու մակարդակներին և ներառում է կրթություն ստանալու հնարավորությունը, կրթության ստանդարտն ու որակը, ինչպես նաև կրթություն տալու պայմանները:

ՄԻԵԿ-ի 1-ին արձանագրության (1958) կրթությանը նվիրված 2-րդ հոդվածը հռչակեց, որ «Ոչ ոքի չի կարելի մերժել կրթության իրավունքը: Պետությունը կրթության և ուսուցման բնագավառում իր ստանձնած ցանկացած գործառույթ իրականացնելիս հարգում է ծնողների՝ զավակների համար իրենց կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքներին համապատասխան կրթություն ու ուսուցում ապահովելու իրավունքը»: Այս հոդվածը պետությունից պահանջում է ուսուցումը կազմակերպելիս հաշվի առնել ծնողների կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքները, ինչպես նաև հարգել լեզուն: Սակայն դա չի նշանակում դպրոցների անվերջ բազմազանություն՝ կախված ծնողների լեզվական և կրոնական տարբերություններից³⁰: Կոնվենցիայի 1-ին արձանագրության 2-րդ հոդվածի իմաստից բխում է երկու հիմնական իրավունք, ինչը հաստատված է նաև դրա կիրառման պրակտիկայով՝ ա) ծնողները կարող են ընտրել իրենց երեխաների դպրոցը, բ) ծնողներն իրավունք ունեն ազդելու ուսումնական առարկաների բովանդակության վրա: Այդ գործառույթը քաղաքական իշխանության մենաշնորհը չէ:

Կրթության իրավունքի հետ կապված կրթության գործընթացի բովանդակության և նպատակների հարցերը կարգավորված են նաև **Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայով** (1989)³¹:

Բացի վերը բերված միջազգային պայմանագրերից, կրթության զարգացման միտումների վրա էական ազդեցություն են թողել նաև միջազգային ծրագրային փաստաթղթերը: Մինչև 2015թ. Հայաստանի զարգացման համար ուղղորդիչ էին «**Հազարամյակի հռչակագրի**», «**Կրթություն բոլորի համար**» համամիասնական շարժման սահմանած նպատակադրումները, ինչպես նաև **Բոլոնիայի հռչակագրի**, ՄԱԿ-ի «**Կրթությունը հանուն կայուն զարգացման**» ռազմավարության, Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի ընդունած՝ «**Հյուզոյի 2005-2015թթ. գործողությունների ծրագրի**» դրույթները³²: 2015թ. համամիասնական զարգացման տեսանկյունից «Հազարամյակի զարգացման նպատակների» իրականացման գործընթացի ամփոփման և զարգացման նոր ծրագրային օրակարգի հաստատման տարի էր. միջազգային կառույցների կողմից ընդունվեցին ծրագրային նոր փաստաթղթեր.

ա) ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան ընդունեց «**Փոխակերպենք մեր երկիրը. Մինչև 2030թ. կայուն զարգացման օրակարգը**» բանաձևը: Դրանով սահմանվեցին կայուն զարգացման նպատակները: Բոլոր նպատակներում շեշտադրվում է կրթության դերը: Բուն կրթության ոլորտի համար սահմանված է առանձին նպատակ. «Ապահովել ներառական ու արդարացի որակյալ կրթություն և խթանել կրթության հնարավորությունները բոլորի համար ողջ կյանքի ընթացքում»,

³⁰ Sté u Мытагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. М., 2006, էջեր 197-198:

³¹ Կոնվենցիայի 29-րդ հոդվածը ամրագրել է կրթության բովանդակային նպատակաուղղվածությունները:

³² Ի տարբերություն համամիասնական փաստաթղթերի, եվրոպական տարածքում կրթության իրավունքի միջազգային իրավական կարգավորման զարգացման միտումներից հիմնականը եղել է կրթության միջազգային չափանիշների սահմանումը, միասնական չափորոշիչների ներմուծումը, ավարտական ատեստատների և դիպլոմների միջազգային ճանաչման ապահովումը:

- բ) կրթության համաշխարհային ֆորումն ընդունեց **«Կրթություն 2030. Դեպի ներառական և արդարացի որակյալ կրթություն և կրթություն ողջ կյանքի ընթացքում բոլորի համար» Ինչի հռչակագիրը**: Հռչակագիրը սահմանում է կրթության գլոբալ զարգացման գերակայությունները, այն է՝ մատչելիություն, համընդհանուր ներառում և միջոցների արդարացի բաշխում, որակ, կանանց ու տղամարդկանց հավասարություն, կրթության հնարավորություններ ողջ կյանքի ընթացքում: Ինչի հռչակագիրը կարևորվում է նաև կրթության համակարգի ունակությունը՝ դիմակայելու և արդյունավետ արձագանքելու հակամարտությունների և արտակարգ իրավիճակների ազդեցություններին, ապահովելու կրթական գործընթացի շարունակականությունը: Այս ընդունել է Ինչի հռչակագրից բխող գործողությունների շրջանակը սահմանող որոշումը, որն ուղեցուց է ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների կրթության զարգացման քաղաքականության մշակման համար,
- գ) 2015թ. Երևանում կայացավ Բոլոնիայի գործընթացի մասնակից երկրների կրթության նախարարների գագաթնաժողովը, որն ընդունեց **«Երևանյան կոմյունիկեն»**: Դրանում սահմանված են բարձրագույն կրթության ոլորտի զարգացման արդի առաջնահերթությունները, ընդգծելով, որ կրթությունը պետք է զերծ լինի խտրականությունից:

Կրթության իրավական կարգավորման կառուցակարգի բնութագիրը և դրա թերությունները

2015թ. բարեփոխված Սահմանադրության նորամուծություններից մեկն էլ Սահմանադրության 75-րդ հոդվածն է, որն ամրագրում է շատ կարևոր իրավադրույթ, այն է՝ հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարգավորելիս օրենքները սահմանում են դրանց արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր: Այդ ընդհանուր պարտավորության կրողը օրենսդիր մարմինն է: Միաժամանակ, ինչպես արդեն նշել ենք՝ «կրթության զարգացման խթանումը» հանդիսանում է սահմանադրական կարգի հիմունք, իսկ «անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթության զարգացումը»՝ պետության քաղաքականության հիմնական նպատակ:

Սահմանադրությունը պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պարտավորեցնում է իրենց իրավասությունների և հնարավորությունների շրջանակում իրագործել պետական քաղաքականության հիմնական նպատակները (87 հոդվածի 1-ին մաս):

Անկախությունից ի վեր ՀՀ-ն ձեռնարկել է իրավական ու կազմակերպական անընդհատ միջոցառումներ կրթության ոլորտի կարգավորումը նոր պայմաններում ապահովելու ուղղությամբ: Կրթության ոլորտում պետական քաղաքականության խնդիրներն էականորեն փոխվել են: Եթե անկախության առաջին տարիներին գլխավոր խնդիրը տնտեսական ճգնաժամի ու շրջափակման պայմաններում գոյություն ունեցող կրթական համակարգի պահպանումն էր, ապա դրան հաջորդեց կրթական համակարգի զարգացման ապահովման խնդիրը, որն իրականացվում է արդեն տասնամյակից ավելի:

Կրթական օրենսդրության կառուցվածքը: Վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում ստեղծվել են ոլորտի իրավական կարգավորման կայուն հիմքեր և՝ օրենսդրական, և՛ ենթաօրենսդրական մակարդակներում: Ներկայումս օրենսդրական կարգավորումն

իրականացվում է մի շարք օրենքների հիման վրա, մասնավորապես՝ ՀՀ օրենքը «Կրթության մասին» (ընդունվել է 14.04.1999), ՀՀ օրենքը «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» (ընդունվել է 14.12.2004), ՀՀ օրենքը «Նախադպրոցական կրթության մասին» (ընդունվել է 15.11.2005), ՀՀ օրենքը «Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին» (ընդունվել է 25.05.2005), ՀՀ օրենքը «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» (ընդունվել է 08.07.2005), ՀՀ օրենքը «Կրթության պետական տեսչության մասին» (ընդունվել է 15.11.2005), ՀՀ օրենքը «Հանրակրթության մասին» (ընդունվել է 10.07.2009):

Բացի կրթության ոլորտին անմիջականորեն վերաբերող թվարկված օրենքներից, կրթության համակարգում օրենսդրական կարգավորման գործառույթ են իրականացնում նաև մի շարք այլ օրենքներ, մասնավորապես, ՀՀ օրենքը «Լեզվի մասին» (ընդունվել է 17.04.1993), ՀՀ օրենքը «Երեխայի իրավունքների մասին» (ընդունվել է 29.05.1996), ՀՀ օրենքը «Մանկապատանեկան սպորտի մասին» (ընդունվել է 11.06.2004), ՀՀ օրենքը «Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի մասին» (ընդունվել է 26.06.2001), ինչպես նաև ուսումնական հաստատությունների կազմակերպական-իրավական ձևի հարաբերությունները կարգավորող մի շարք այլ օրենսդրական ակտեր:

Կրթության ոլորտը պետական քաղաքականության բացառիկ ոլորտներից է, որը «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունման ժամանակից՝ 1999թ. գործառութավորում է կրթության զարգացման պետական ծրագրին համապատասխան: «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի 4-րդ մասը սահմանում է, որ կրթության բնագավառում պետական քաղաքականության կազմակերպական հիմքը կրթության զարգացման պետական ծրագիրն է, որը ՀՀ կառավարության ներկայացմամբ հաստատում է Ազգային ժողովը:

Ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ այդ ծրագրերը մշակվել են հնգամյակային կտրվածքով: 2011թ. Ազգային ժողովը հաստատել էր «**ՀՀ կրթության զարգացման 2011-2015 թվականների պետական ծրագիրը**»: Ծրագիրը մշակվել էր ՀՀ Նախագահի 2007թ. փետրվարի 7-ի՝ «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարությունը հաստատելու մասին» ՆՀ-37-Ն հրամանագրի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2008թ. հոկտեմբերի 30-ի «Կայուն զարգացման ծրագիրը հաստատելու մասին» թիվ 1207-Ն որոշման հիմնադրույթներին համապատասխան: Ծրագրի հիմքում դրվել էին նաև ՀՀ կառավարության հաստատած կրթության առանձին ոլորտների ռազմավարական ծրագրերը և զարգացման հայեցակարգերը, ինչպես նաև ԱՄՆ Միջազգային զարգացման գործակալության օժանդակությամբ մշակված «Կրթություն-2015» զարգացման հայեցակարգը:

Ծրագիրը նախնառաջ արձանագրում էր կրթության համակարգի առկա վիճակը և հիմնախնդիրները, մասնավորապես՝ «5. Ավելի քան տասը տարվա ընթացքում իրականացված բարեփոխումները հնարավորություն տվեցին լուծել համակարգում առկա շատ խնդիրներ, կայունացնել իրավիճակը և նախադրյալներ ստեղծել զարգացման համար: Այդուհանդերձ, կրթության համակարգը դեռևս հեռու է իր առաքելության լիարժեք և ամբողջական իրականացումից, մինչդեռ առաջ են եկել նոր մարտահրավերներ, որոնց հաղթահարմամբ է պայմանավորված կրթության ապագան:

6. Բարեփոխումների շոշափելի և հասարակության կողմից արժևորվող ձեռքբերումների բացակայության պատճառով կրթության համակարգը հայտնվել է մի իրավիճակում, երբ խաթարված է կրթական հաստատությունների հեղինակությունը, վտանգված է վստահությունը բարեփոխումների և համակարգի ներուժի նկատմամբ: Միաժամանակ, թե՛ հասարակական գիտակցության, թե՛ պետական քաղաքականության մեջ կրթությունը գերակայությունների շարքում շարունակում է մնալ որպես ազգային արժեք և սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի կարևոր գործոն:

7. Կրթության բնագավառի գերխնդիրն է կրթության որակի բարձրացումը՝ ապահովելով համակարգի արդյունավետ գործունեությունը և քաղաքացիների՝ իրենց ձգտումներին և ընդունակություններին համապատասխան կրթություն ստանալու հավասար մատչելիությունը»:

Տարօրինակ է այն հանգամանքը, որ կրթության զարգացման հետագա պետական ծրագիր առայժմ չի հաստատվել և դրանով խախտվել է «Կրթության մասին» օրենքի պահանջը: Սակայն ՀՀ կառավարության 2014թ. մարտի 27-ի որոշմամբ հաստատվել է «Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիրը»: Այն փոխարինեց 2008թ. ընդունված «Կայուն զարգացման ծրագրին», հաշվի առնելով համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով պայմանավորված զարգացումներն ու նոր իրողությունները: Այդ փաստաթղթում նախանշված են երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գերակայությունների ընդհանրական համախումբը, նպատակները, զարգացման հիմնական խոչընդոտները և սահմանափակումները, գերակա նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ առանցքային բարեփոխումներն ու քաղաքական գործիքները, ինչպես նաև հիմնական ռիսկերը: Ծրագրի գերակայություններից է համարվում մարդկային կապիտալի զարգացումը ներառյալ կրթությունը:

Կրթության ոլորտը կարգավորող օրենքների իրավաբանական ուժի և ստորակարգության հիմնախնդիրը, իրավատեխնիկական թերությունները: Կրթության ոլորտում կարգավորում իրականացնող օրենսդրական ակտերի միայն թվարկումից աչքի է զարնում դրանց բազմաթվությունը: Սա ոլորտի իրավական կարգավորման հիմնական թերություններից է: Օրենսդրական ակտերի բազմաթվությունը առաջ է բերում կրթության ոլորտը կարգավորող օրենքների կոլիզիաներ, որոնց լուծման եղանակները շատ դեպքերում հստակ չեն, ինչի հետևանքով դրանք երբեմն հաղթահարվում են օրենքների խախտումներով:

Ժամանակակից պայմաններում, երբ անընդհատ աճում է հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտները կարգավորող օրենսդրական ակտերի քանակը, անհրաժեշտություն է առաջանում որոշել այդ օրենքների հարաբերակցության աստիճանակարգության հարցը և դրանով իսկ բացառել օրենքների մրցակցությունը: Կրթության ոլորտում գործում են «Կրթության մասին», «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին», ինչպես նաև նախադպրոցական և հանրակրթական ենթահամակարգը կարգավորող օրենքները, «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» օրենքը, իսկ որոշ բուհերի՝ հիմնադրամի վերակազմակերպվելուց հետո ոլորտում սկսեց գործել նաև «Հիմնադրամների մասին» օրենքը:

Հայաստանում չի որոշված թվարկված օրենքների ստորակարգությունը, իսկ դրանց մեջ կան նաև հակասություններ, ընդ որում՝ նաև անլուծելի, որոնք մինչ այժմ ուղղակի անտեսվում են օրենքները խախտելու միջոցով: Օրինակ՝ պետական բուհերի մի մասն ունի՝ պետական ոչ առևտրային կազմակերպության ձև, այնինչ՝ «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» օրենքով սահմանված կառավարման կոլեգիալ մարմնի՝ խորհրդի կազմը, որը ներառում է բուհի պրոֆեսորադասախոսական կազմի և ուսանողության ներկայացուցիչներին, հիմնադրի, կրթության կառավարման լիազորված պետական մարմնի (ԿԳ նախարարության) և հասարակայնության ներկայացուցիչներ, հակասում է «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպության մասին» ՀՀ օրենքի 18-րդ հոդվածին: Վերջինս որևէ կերպ չի ենթադրում, որ պետական ոչ առևտրային կազմակերպության կառավարման կոլեգիալ մարմնում կարող են լինել նաև հիմնադրի կամ պետական կառավարման լիազորված մարմնի կողմից դրսից նշանակվող անձինք: Այդպիսի լիազորություն չի նախատեսված նաև «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի 13 և 14-րդ

հողվածներում՝ ո՛չ պետական կազմակերպության հիմնադրի և ո՛չ էլ լիազորված պետական մարմնի համար:

Վիճակը չփոխվեց նաև որոշ պետական բուհերի՝ հիմնադրամների վերակազմակերպվելով, որովհետև գործընթացն իրականացվեց առանց կրթական հիմնադրամների մասին օրենսդրության ստեղծման: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է սահմանել այդ օրենքների հարաբերակցության՝ ստորակարգության հարցը և դրանով իսկ բացառել օրենքների մրցակցությունը:

Իրավական ցանկացած ակտի նախագիծ պատրաստելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ գոյություն ունեն իրավաբանական տեխնիկայի կանոններ, որոնք պետք է պահպանել: Իրավական ակտերի լեզուն պետք է լինի պարզ, հստակ և մատչելի: Դրանցում պետք է պահպանվեն հայոց լեզվի կանոնները: Այս տեսանկյունից անհասկանալի են և խմբագրման կարիք ունեն կրթական օրենքների բազմաթիվ հողվածներ, դրանց մասեր և կետեր:

Կրթական օրենքների շատ հողվածներ ուղղակիորեն կրկնում են «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, ինչի կարիքն իրավաբանական տեխնիկայի տեսանկյունից չկա: Օրինակ՝ «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» օրենքը մեկնաբանում է միայն «համալսարան», «ակադեմիա» և «ինստիտուտ» հասկացությունները: Օրենքում որպես բուհ նշված է նաև բարձրագույն ուսումնարանը, իսկ «Կրթության մասին» օրենքում որպես բուհ նշված է նաև կոնսերվատորիան: Դրանց մեկնաբանություններն օրենքում չի տրված: Բացի դրանից, պետք է նկատի ունենալ, որ եթե «Կրթության մասին» օրենքի 3-րդ հողվածում մեկնաբանվում են այդ հասկացություններից մի քանիսը, ապա «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» օրենքում երևի կրկնելու կարիքը չկար:

Կրթության ոլորտը կարգավորող օրենքների բազմազանության և իրավատեխնիկական թերությունների հաղթահարման ուղին: Ընդհանրապես ցանկացած օրենսդրական կարգավորում պետք է ելնի նախ՝ կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների բնույթից, առանձնահատկություններից, վիճակից, ինչպես նաև իրավական կարգավորման խնդիրներից ու գործառույթներից: Կրթության ոլորտի հասարակական հարաբերությունների գործառութավորման հիմնարար սկզբունքներից են համակարգայնությունը, աստիճանականությունը, շարունակականությունը: Օրենսդրական կարգավորումը պետք է խարսխվի կրթության ոլորտի այս և այլ սկզբունքների վրա՝ փորձելով ամուր կապ հաստատել ոլորտի ենթահամակարգերի միջև, ստեղծել իրական նախադրյալներ համակարգի բաղադրատարրերի համագործակցության համար: Ասվածից բխում է, որ իրավական ամեն մի կարգավորում պետք է լինի համապարփակ, ամբողջական, ավարտուն: Նման իրավական կարգավորում ունենալու համար անհրաժեշտ է ամբողջական պատկերացում ունենալ ոլորտի առջև դրված խնդիրների և նպատակների, համակարգում առկա և լուծման կարիք ունեցող հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Դրա հիման վրա անհրաժեշտ է մշակել համակարգի և նրա առանձին բաղադրատարրերի բարեփոխման հայեցակարգ, իսկ վերջինիս հիմքի վրա մշակել կրթության ոլորտը կարգավորող ամբողջական, միասնական օրենսդրական ակտ, մասնավորապես՝ **«Կրթության օրենսգիրք»**, որում համակարգված, աստիճանականորեն, շարունակական կերպով կարգավորում կստանան կրթության ոլորտի հասարակական հարաբերությունները:

Կրթության համակարգի բարեփոխումների հայեցակարգային առաջարկություններ

Կրթական համակարգը կարգավորող օրենսդրության և անցած տարիների կրթության զարգացման պետական ծրագրերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կրթական բարեփոխումների հիմնական ուղղությունների համար հիմք են հանդիսանում միջազգային ծրագրային փաստաթղթերը: Այսպիսով շարժման վեկտորը որոշում են միջազգային կառույցները և արդյունքում կրթության զարգացման նպատակներ են դառնում այնպիսի ուղենիշներ, որոնք Հայաստանի համար այդքան էլ սրված խնդիրներ չեն:

Միջազգային ծրագրային փաստաթղթերը, անշուշտ, կարևոր դերակատարություն ունեն կրթության զարգացման ներպետական միտումների հարցում, սակայն, կարծում ենք, որ զարգացման կարևոր գործոն պետք է դառնան նաև ներպետական գործոնները, հատկապես այն հիմնախնդիրները, որոնք կուտակվել են անկախության տարիների ընթացքում և լուծում չեն գտել, աստիճանաբար վերածվելով կրթության զարգացմանը խոչընդոտող պայմանների: Ընդ որում, դրանք կապված չեն ֆինանսական էական ծախսերի հետ: Այդ խնդիրների լուծման հիմնական միջոցն ընդամենը քաղաքական կամքն է ու ցանկությունը:

Եթե որպես օրինակ վերցնենք բարձրագույն կրթության համակարգը, ապա կտեսնենք, որ տասնամյակից ավելի տևած բարեփոխումների արդյունքում այստեղ Բոլոնիայի գործընթացի հիմնական պահանջներին համապատասխան լուծվել է խնդիրների հետևյալ շրջանակը՝ ա) ներդրվել է որակավորումների եռաստիճան համակարգը, բ) ներդրվել է բուհական ակադեմիական կրեդիտների կուտակման և փոխանցման համակարգը, գ) ստեղծվել են մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոնը և մասնագիտական կրթության եվրոպական չափանիշներին համապատասխան որակի գնահատման և ապահովման ազգային համակարգը, դ) հաստատվել է ՀՀ կրթության որակավորումների շրջանակը՝ եվրոպական որակավորումների շրջանակին համապատասխան, ե) ստեղծվել և ներդրվել է ուսանողների, դասախոսների և շրջանավարտների շարժունության կազմակերպման համակարգը, զ) ներդրվել է որակավորումների, դիպլոմների ու կրթական վերջնարդյունքների փոխձանաչման համակարգը, է) ընդարձակվել է բուհերի ակադեմիական և կառավարման գործընթացներին ուսանողների մասնակցությունը³³:

Բուհական համակարգին հուզում են բազում խնդիրներ, որոնք հրատապ են և լուծման դեպքում կտան շատ ավելի արդյունքներ: Որպես այդպիսին կառանձնացնեինք հետևյալ հիմնախնդիրները.

- 1) բուհերի կազմակերպական-իրավական ձևի հիմնահարցը,
- 2) սեփականության և կազմակերպական-իրավական տարբեր ձևեր ունեցող բուհերի հավասարության խնդիրը,
- 3) բուհերի կառավարման օպտիմալ համակարգի խնդիրը,
- 4) բուհերի չափից ավելի առևտրայնացման կանխման խնդիրը,
- 5) բուհական համակարգի ապակենտրոնացումը, ֆինանսական միջոցների փոշիացումը,
- 6) եվրոպական օրինակով անկախ պրոֆեսուրայի ինստիտուտի ներդրման խնդիրը և այլն:

³³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիրը:

Արևիկ Համլետի Պետրոսյան

1989-1994թթ. սովորել և գերազանցությամբ ավարտել է ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետը, այնուհետև՝ ԵՊՀ ասպիրանտուրան: Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու է, ունի դոցենտի գիտական կոչում: 1994-1999թթ. աշխատել է ՀՀ Նախագահի աշխատակազմում՝ պատասխանատու պաշտոններում: 1999-2002թթ. պաշտոնավարել է որպես ՀՀ արդարադատության նախարարի տեղակալ: Ունի արդարադատության երրորդ դասի պետական խորհրդականի դասային կոչում: 2002-2007թթ. պաշտոնավարել է որպես ՀՀ քաղաքացիական ծառայության խորհրդի նախագահի տեղակալ: Պարգևատրվել է ՀՀ քաղաքացիական ծառայության խորհրդի հուշամեդալով: 2007թ. ընտրվել է ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր, պաշտոնավարել է որպես ՀՀ Ազգային ժողովի մարդու իրավունքների պաշտպանության և հանրային հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ, ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահի տեղակալ: ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովի խորհրդի կողմից պարգևատրվել է «ԱՊՀ ՄԽՎ-20 տարի» հոբելյանական մեդալով: 2010թ. դեկտեմբերի 8-ից պաշտոնավարում է որպես ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամ: 1994 թվականից զբաղվում է գիտամանկավարժական գործունեությամբ: Հեղինակ է երեք գիտական աշխատությունների և տասնյակ գիտական հոդվածների: Մասնակցել է միջազգային տասնյակ գիտաժողովների, համաժողովների և հանդես է եկել զեկույցներով:

ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1. ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Երեխաները բոլոր ժամանակաշրջաններում և հասարակարգերում մշտապես հանդիսացել են հասարակության ամենաանպաշտպան և խոցելի խավը: Հայտնի է նաև, որ երեխաները ցանկացած պետության և հասարակության ապագան են: Եվ կախված նրանից, թե որքանով են պաշտպանված երեխաների իրավունքները, կանխորոշվում է նաև տվյալ պետության և հասարակության ապագան:

Երեխայի իրավունքների և շահերի պաշտպանությունն ու ապահովումը հանդիսանում են ինչպես միջազգային իրավական, այնպես էլ յուրաքանչյուր պետության կարևորագույն խնդիրներից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Ազգերի լիգայի շրջանակներում ստեղծվեց երեխաների հարցերով Միջազգային ասոցիացիան: 1924 թվականին ընդունվեց Երեխայի իրավունքների Ժնևյան հռչակագիրը, որով երեխաները դիտարկվում էին բացառապես որպես պաշտպանության օբյեկտ: 1945 թվականին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան հիմնեց Մանկական հիմնադրամը: 1959 թվականին ՄԱԿ-ի կողմից ընդունվեց Երեխայի իրավունքների հռչակագիրը, որում նկատվում էր երեխաներին իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ համարելու միտում: 1989 թվականի նոյեմբերի 20-ին

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիան, որով ամրագրեց երեխայի՝ որպես հատուկ սուբյեկտի կարգավիճակը: Հիշյալ կոնվենցիան ստեղծեց երեխայի նկատմամբ վերաբերմունքի նոր մոդել, որը ելակետ հանդիսացավ ընտանիքում և հասարակության մեջ երեխայի կարգավիճակի փոփոխության համար: Միջազգային իրավական բազմաթիվ այլ ակտերով ևս ամրագրվեցին երեխաների իրավունքների պաշտպանության սկզբունքները և չափորոշիչները:

Երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը Հայաստանի Հանրապետությունում ևս համարվում է առաջնահերթ լուծման ենթակա խնդիր: ՀՀ-ում երեխայի իրավունքները սահմանվում են ՀՀ Սահմանադրությամբ, ՀՀ միջազգային պայմանագրերով, ՀՀ օրենքներով և այլ նորմատիվ իրավական ակտերով: Իր անկախացումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը սահմանադրական մակարդակով, մասնավորապես ամրագրելով, որ ընտանիքը, մայրությունը և մանկությունը գտնվում են հասարակության և պետության հովանավորության ու պաշտպանության ներքո, միանալով համապատասխան միջազգային իրավական ակտերին՝ ձևավորել է համապատասխան օրենսդրական դաշտ: Չնայած այս ոլորտում մեծ թվով իրավական ակտերի առկայությանը, որոնք ուղղված են երաշխավորելու երեխայի իրավունքների և շահերի ապահովումը, այնուամենայնիվ, նրանց իրական պաշտպանվածության աստիճանը, ելնելով նաև միջազգային և տեղական ուսումնասիրության արդյունքներից, չի կարելի գնահատել բավարար:

Երեխաների իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությունը պահանջում է, նախևառաջ, սահմանադրական լիարժեք կանոնակարգումներ, միջազգային իրավական ամբողջական հանձնառություններ, ինչպես նաև սահմանադրական և միջազգային իրավական կանոնակարգումների համակողմանի իրացում օրենսդրական մակարդակում և, իհարկե, այդ ամենի հետևողականորեն կենսագործում:

Մույն հետազոտության առարկան Հայաստանի Հանրապետությունում երեխաների իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդիրներն են:

Մույն հետազոտության հիմնական նպատակն է՝ ամփոփ անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետությունում երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտի իրավական հիմքերին, նախանշելով առաջնահերթ հիմնախնդիրների շրջանակը, ելնելով 2015 թվականի ՀՀ սահմանադրական նոր լուծումների և դրանց համարժեք միջազգային իրավական կանոնակարգումների օրենսդրական իրացման անհրաժեշտությունից, համապատասխան հայեցակարգային առաջարկություններով աջակցել ՀՀ-ում երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտի ՀՀ օրենսդրության կատարելագործմանը:

2. ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԷԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ-ում երեխաների իրավունքների պաշտպանության իրավական հիմքերը հանդիսացող ՀՀ սահմանադրական կանոնակարգումները

Աներկբա է, որ երեխաների իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությունը պահանջում է, նախևառաջ, սահմանադրական լիարժեք կանոնակարգումներ: Հատկա-

նշական է, որ Սահմանադրությամբ երեխաների իրավունքների վերաբերյալ պետության քաղաքական գերակայությունների հաստատումը կարևորվում է նաև միջազգային մակարդակում: Մասնավորապես, Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի 2015 թվականի մայիսի 6-ի՝ «Երեխաների իրավունքների ներառումը ներպետական սահմանադրություններում որպես երեխաների վերաբերյալ արդյունավետ ներպետական քաղաքականությունների կարևոր բաղադրիչ» թիվ 2056 (2015) բանաձևով, ելնելով միջազգային չափանիշներին համապատասխան սահմանադրական և օրենսդրական համակարգերը նորացնելու անհրաժեշտությունից, անդամ պետություններին կոչ է արվում երաշխավորել երեխաների իրավունքների պաշտպանության և խթանման սահմանադրական երաշխիքների տրամադրումը, ապահովել, որ երեխաների լավագույն շահերը (որպես ինքնուրույն իրավատերեր (իրավունքի սուբյեկտներ) առաջնային ուշադրության արժանանան երեխաների պաշտպանությանն ու զարգացմանը միտված ցանկացած հանրային կամ մասնավոր գործողության շրջանակներում, ինչպես նաև երեխաներին հնարավորություն ընձեռել լսելի լինելու իրենց վրա ներգործող բոլոր որոշումների կայացման ժամանակ:

ՀՀ-ում երեխաների իրավունքների պաշտպանությանն առնչվող հարաբերությունները կանոնակարգվել են ինչպես 1995 թվականի ՀՀ Սահմանադրությամբ, այնպես էլ 2005 թվականի և 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխություններով: Հարկ է նշել, որ ի տարբերություն 1995 թվականի ՀՀ սահմանադրական լուծումների, որով ամրագրվել է, որ «Ընտանիքը հասարակության բնական և հիմնական բջիջն է: Ընտանիքը, մայրությունը և մանկությունը գտնվում են հասարակության և պետության հովանավորության ու պաշտպանության ներքո» (32-րդ հոդված), հետագայում՝ 2005 թվականի սահմանադրական փոփոխություններով, երեխաների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող կանոնակարգումների շրջանակն ընդլայնվել է:

2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ընդունված ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններով առանցքային բարեփոխումներ են կատարվել նաև մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատություններն ամրագրող 2-րդ գլխում, որն ընդգրկում է նաև երեխայի իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող կանոնակարգումները:

Որպես ընդհանուր դիտարկում հարկ է նշել, որ 2005 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ գլխում սահմանազատված չէին սոցիալական հիմնական իրավունքները և դասական հիմնական իրավունքները, առանց տարբերակման ամրագրված էին ինչպես սոցիալական հիմնական իրավունքները, այնպես էլ պետության նպատակները, ընդ որում, հիմնականում պետության սոցիալական նպատակները ձևակերպած էին որպես սոցիալական հիմնական իրավունքներ:

2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրությամբ սոցիալական հիմնական իրավունքները և պետության նպատակները, ելնելով իրավական որոշակիության պահանջներից, տարանջատված են միմյանցից, քանի որ դրանք առաջացնում են միանգամայն տարբեր իրավական հետևանքներ: Սոցիալական ոլորտին վերաբերող բոլոր այն դրույթները, որոնք պարտավորեցնում են հանրային իշխանություններին (նախևառաջ՝ օրենսդրին), ձևակերպված են որպես պետության քաղաքականության նպատակներ (86-րդ հոդված):

Երեխաների իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող սահմանադրական կանոնակարգումներն ամրագրված են 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության, մասնավորապես, «Սահմանադրական կարգի հիմունքները» վերտառությամբ 1-ին գլխի 16-րդ հոդվածում, «Մարդու և քաղաքացու հիմնական

իրավունքները և ազատությունները» վերտառությամբ 2-րդ գլխի 27-րդ, 36-րդ, 37-րդ, 47-րդ, 57-րդ, 63-րդ հոդվածներում և «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտներում օրենսդրական երաշխիքները և պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները» վերտառությամբ 3-րդ գլխի 86-րդ հոդվածում: 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 1-3-րդ գլուխներն ուժի մեջ են մտել 2015 թվականի դեկտեմբերի 22-ից:

Հարկ է նշել, որ 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության վերոհիշյալ հոդվածների կանոնակարգումները համադրելի են 2005 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 16-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետի, 30.1-րդ հոդվածի 1-ին մասի, 32-րդ հոդվածի 4-րդ մասի, 35-րդ հոդվածի 1-ին և 3-րդ մասերի, 36-րդ հոդվածի, 48-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետի կանոնակարգումների հետ:

Երեխայի իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող ՀՀ Սահմանադրության 2005 թվականի և 2015 թվականի փոփոխությունների համեմատական վերլուծության արդյունքները վկայում են, որ 2015 թվականի փոփոխություններով կարևորվում և առաջին անգամ սահմանադրական մակարդակում ընդգծվում են.

- ա) **երեխայի շահերը**, այս համատեքստում, մասնավորապես, ամրագրվել է, որ.
- երեխային վերաբերող հարցերում **երեխայի շահերը** պետք է առաջնահերթ ուշադրության արժանանան,
 - ծնողական իրավունքներից զրկելը կամ դրանց սահմանափակումը կարող է կատարվել միայն օրենքով, դատարանի որոշմամբ՝ **երեխայի կենսական շահերն ապահովելու նպատակով**,
 - յուրաքանչյուր երեխա ունի իր ծնողների հետ կանոնավոր անձնական փոխհարաբերություններ և անմիջական շփումներ պահպանելու իրավունքը, բացառությամբ այն դեպքի, երբ դա, դատարանի որոշման համաձայն, **հակասում է երեխայի շահերին**,
 - դատական վարույթը կամ դրա մի մասը, օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով, դատարանի որոշմամբ կարող է անցկացվել դռնփակ՝ անչափահասների շահերի պաշտպանության նպատակով,
- բ) **երեխայի առանձին իրավունքները**, այս համատեքստում, մասնավորապես, ամրագրվել է, որ երեխան ունի՝
- իր կարծիքն ազատ արտահայտելու իրավունք, որը երեխայի տարիքին և հասունության մակարդակին համապատասխան, հաշվի է առնվում իրեն վերաբերող հարցերում,
 - իր ծնողների հետ կանոնավոր անձնական փոխհարաբերություններ և անմիջական շփումներ պահպանելու իրավունք, բացառությամբ այն դեպքի, երբ դա, դատարանի որոշման համաձայն, հակասում է երեխայի շահերին,
- գ) **առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների պետության հոգածության և պաշտպանության ներքո լինելը**,
- դ) որպես պետության քաղաքականության հիմնական նպատակներից՝ **երեխաների անհատականության լիակատար և բազմակողմանի զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելը:**

ՀՀ-ում երեխաների իրավունքների պաշտպանության իրավական հիմքերը հանդիսացող ՀՀ միջազգային իրավական կանոնակարգումները

ՀՀ իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մաս են կազմում երեխաների իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող տասնյակ միջազգային պայմանագրեր, մասնավորապես

- ՄԱԿ-ի 1948թ. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը,
- 1973թ. Նվազագույն տարիքի մասին կոնվենցիան,
- ՄԱԿ-ի 1989թ. Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիան,
- ՄԱԿ-ի 1993թ. Երեխաների պաշտպանության և օտարերկրյա որդեգրման բնագավառում համագործակցության մասին կոնվենցիան,
- 1996թ. Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիան,
- Հաագայի 1996թ. Ծնողական պարտականությունների և երեխայի պաշտպանությանն ուղղված միջոցների առնչությամբ իրավասության, կիրառելի իրավունքի, ճանաչման, իրականացման և համագործակցության մասին կոնվենցիան,
- ՄԱԿ-ի 1999թ. Երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերի մասին կոնվենցիան,
- ՄԱԿ-ի 2000թ. Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ կոնվենցիան լրացնող՝ Ցամաքով, ծովով և օդով միգրանտների անօրինական ներքերելու դեմ արձանագրությունը,
- ՄԱԿ-ի 2000թ. Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիային կից Ձինված հակամարտություններին երեխաների մասնակցությանը վերաբերող կամընտիր արձանագրությունը,
- ՄԱԿ-ի 2000թ. Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի՝ Մանկավաճառության, երեխաների մարմնավաճառության և մանկական պոռնոգրաֆիայի մասին կամընտիր արձանագրությունը,
- ՄԱԿ-ի 2003թ. Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ կոնվենցիան լրացնող՝ Մարդկանց, հատկապես կանանց և երեխաների առևտրի կանխարգելման, արգելման և պատժի մասին արձանագրությունը,
- 2005թ. Մարդկանց շահագործման (թրաֆիքինգի) դեմ պայքարի մասին Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիան:

2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ սահմանադրական նոր լուծումների համատեքստում երեխաների իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող վերոնշյալ միջազգային իրավական կանոնակարգումները, մասնավորապես, հանգում են հետևյալին.

- երեխաների նկատմամբ բոլոր գործողություններում, անկախ այն բանից, թե դրանք ձեռնարկվում են սոցիալական ապահովության հարցերով զբաղվող պետական կամ մասնավոր հիմնարկների, դատարանների, վարչական կամ օրենսդրական մարմինների կողմից, առաջնահերթ ուշադրություն է դարձվում երեխայի լավագույն շահերին,
- երեխան, որի ծնողները բնակվում են տարբեր պետություններում, իրավունք ունի կանոնավոր կերպով, բացառությամբ հատուկ հանգամանքների, անձնական հարաբերություններ և ուղղակի կապեր պահպանել երկու ծնողների հետ,

- երեխան իրավունք ունի ազատորեն արտահայտելու իր կարծիքը, այդ իրավունքը ներառում է ցանկացած բնույթի տեղեկատվություն և գաղափարներ որոնելու, ստանալու և հաղորդելու ազատությունը՝ անկախ սահմաններից, գրավոր կամ տպագիր ձևով, ստեղծագործության տեսքով կամ այլ միջոցներով՝ երեխայի ընտրությամբ: Այդ իրավունքի իրագործումը կարող է ենթարկվել որոշակի սահմանափակումների, սակայն այդ սահմանափակումները կարող են լինել միայն այնպիսիք, որոնք նախատեսված են օրենքով և անհրաժեշտ են՝ (ա) այլ անձանց իրավունքները և հեղինակությունը հարգելու, կամ (բ) պետական անվտանգությունը կամ հասարակական կարգը (ordre public), կամ բնակչության առողջությունը, կամ բարոյականությունը պաշտպանելու համար,
- երեխաները հատուկ պաշտպանվածության իրավունք ունեն իրենց սպառնացող ֆիզիկական և հոգեբանական վտանգներից,
- երեխաները սոցիալական, իրավական և տնտեսական պաշտպանվածության իրավունք ունեն:

Քննության առարկայի շրջանակներում պետք է նշել, որ հատուկ կարևորություն են ներկայացնում նաև միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունված երեխայի կոնվենցիոն առանձին իրավունքների վերաբերյալ մեկնաբանությունները և երեխայի իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող երաշխավորությունները, մասնավորապես

- ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեի 2009 թվականի թիվ 12 Ընդհանուր մեկնաբանությունը՝ երեխայի լավելու իրավունքի վերաբերյալ,
- ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեի 2013 թվականի թիվ 14 Ընդհանուր մեկնաբանությունը՝ երեխայի լավագույն շահերին առաջնահերթ ուշադրություն դարձնելու՝ երեխայի իրավունքի վերաբերյալ,
- ՄԱԿ-ի 2009 թվականի Երեխայի այլընտրանքային խնամքի մասին ուղեցույցը,
- Անչափահասների գործերով արդարադատության իրականացման ՄԱԿ-ի նվազագույն ստանդարտ կանոնները (Պեկինյան կանոնները),
- Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշները,
- Քրեական արդարադատության համակարգում հայտնված երեխաների նկատմամբ գործողությունների ուղենիշները,
- Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի թիվ Rec(2003)20 հանձնարարական անդամ երկրներին՝ անչափահասների հանցավորությանն արձագանքելու նոր ուղիների և անչափահասների գործերով արդարադատության դերի վերաբերյալ,
- Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի թիվ R(87)20 հանձնարարական անդամ երկրներին՝ անչափահասների հանցավորությանը սոցիալական արձագանքների վերաբերյալ:

Այսպես.

ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեն՝ մեկնաբանելով Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի դրույթները, մասնավորապես, ընդգծել է, որ բոլոր գործընթացները, որտեղ երեխան կամ երեխաներն ունկնդրվում են և մասնակցում, պետք է լինեն, մասնավորապես.

- **թափանցիկ և տեղեկություն տրամադրող.** երեխաներին պետք է տրամադրել լիարժեք, մատչելի, տարբերությունների նկատմամբ զգայուն և տարիքին

համապատասխան տեղեկատվություն՝ իրենց կարծիքն արտահայտելու և այդ կարծիքի հանդեպ պատճառ վերաբերմունք ստանալու իրավունքի իրացման, ինչպես նաև մասնակցության իրականացման համար,

- **կամավոր.** երեխաներին երբեք հարկավոր չէ ստիպել հայտնել իրենց տեսակետներն իրենց կամքին հակառակ և անհրաժեշտ է նրանց տեղեկացնել, որ նրանք կարող են դադարեցնել իրենց ներգրավվածությունը յուրաքանչյուր պահի,
- **հարգալից.** երեխաների տեսակետներին պետք է հարգանքով վերաբերվել և նրանց տրամադրել տարբեր գաղափարներ և գործողություններ նախաձեռնելու հնարավորություններ: Երեխաների հետ աշխատող մեծահասակները պետք է ընդունեն, հարգեն և դրական օրինակների վրա կառուցեն երեխաների մասնակցությունը, օրինակ, ընտանիքում, դպրոցում, մշակութային կյանքում և աշխատանքային միջավայրերում: Նրանք նաև պետք է կարողանան ըմբռնել երեխաների կյանքի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային համատեքստը,
- **կարևոր.** այն հարցերը, որոնց վերաբերյալ երեխաները պետք է հայտնեն իրենց կարծիքը, պետք է իսկապես կարևոր լինեն իրենց կյանքի համար և պետք է հնարավորություն տան նրանց օգտվել իրենց գիտելիքներից, հմտություններից և ունակություններից,
- **երեխաներին համապատասխան.** միջավայրերը և աշխատանքային մեթոդները պետք է հարմարեցված լինեն երեխաների կարողություններին: Համապատասխան ժամանակ և ռեսուրսներ պետք է տրամադրվեն ապահովելու համար, որ երեխաներն ունեն իրենց կարծիքներն արտահայտելու համար համարժեք պատրաստվածություն և վստահություն ու հնարավորություն,
- **ներառական.** մասնակցությունը պետք է լինի ներառական, պետք է խուսափի գոյություն ունեցող խտրական վերաբերմունքից և պետք է խրախուսի մարզինալացված երեխաների հնարավորությունները,
- **ապահով և զգայուն վտանգի նկատմամբ.** որոշ իրավիճակներում կարծիքի բարձրաձայնումը կարող է վտանգների հանգեցնել: Մեծահասակները պատասխանատվություն են կրում այն երեխաների հանդեպ, ում հետ նրանք աշխատում են, և պետք է բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկեն նվազեցնելու երեխաների հանդեպ բռնության, շահարկման կամ իրենց մասնակցությունից բխող այլ հնարավոր բացասական հետևանքների վտանգը: Պատշաճ պաշտպանություն տրամադրելու համար անհրաժեշտ գործողությունները ներառում են երեխայի պաշտպանության հստակ ռազմավարության մշակում, որը կճանաչի երեխաների որոշ խմբերին սպառնացող հնարավոր վտանգը և այն խոչընդոտները, որոնց նրանք հանդիպում են օգնության դիմելիս: Երեխաները պետք է տեղյակ լինեն իրենց՝ վնասից պաշտպանված լինելու իրավունքի վերաբերյալ և պետք է իմանան՝ ուր դիմել օգնության համար, երբ անհրաժեշտ է:

ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեն՝ անդրադառնալով **երեխայի լավագույն շահերի և ունկնդրվելու իրավունքի կապին**, մեկնաբանում է, որ երեխայի լավագույն շահերի գնահատումը պետք է ներառի հարգանք իր կարծիքն ազատորեն արտահայտելու և դրան պատշաճ նշանակություն տալու երեխայի իրավունքի նկատմամբ՝ երեխայի վրա ազդող բոլոր հարցերում: Այս երկուսն ունեն փոխլրացնող դեր:

ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեն՝ անդրադառնալով Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայով սահմանված «երեխայի լավագույն շահեր» եզրույթին,

ամրագրել է, որ անդամ պետությունների համար սահմանվում է պարտավորություններ, մասնավորապես, երաշխավորելու, որ.

- 1) երեխայի լավագույն շահերը պատշաճորեն ինտեգրված են և հետևողականորեն կիրառվում են պետական մարմինների յուրաքանչյուր գործողությունում, մասնավորապես՝ վարչական և դատական վարույթներում, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ազդում են երեխաների վրա,
- 2) երեխաներին վերաբերող բոլոր դատական և վարչական որոշումներում, ինչպես նաև քաղաքականություններում և օրենսդրական ակտերում ի ցույց է դրվում, որ երեխայի լավագույն շահերին առաջնահերթ ուշադրություն է դարձվել: Այն ենթադրում է նկարագրել, թե ինչպես են ուսումնասիրվել և գնահատվել լավագույն շահերը և թե ինչ նշանակություն է դրանց վերապահվել որոշման մեջ,
- 3) երեխայի շահերը գնահատվել և առաջնահերթ հաշվի են առնվել մասնավոր հատվածի, ներառյալ՝ ծառայություններ մատուցողների կամ երեխային վերաբերող կամ նրա վրա ազդող որոշումներ կայացնող ցանկացած այլ մասնավոր կառույցի կամ հաստատության որոշումներում և գործողություններում:

3. ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԻՐԱՎԱԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՕՐԵՆՍՊՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿԱՆՔ

Անշուշտ, ՀՀ-ում ձևավորվել և գործում է երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտի իրավակարգավորումներին ուղղված օրենսդրություն:

ՀՀ-ում երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտում օրենսդրական զարգացումների ուսումնասիրության արդյունքներով արձանագրվում է, որ, մասնավորապես՝

1991-1995 թվականներին Հայաստանի Հանրապետությունը դեռևս չունեւ երեխաների իրավունքների մասին օրենք, իսկ ոլորտը կարգավորվում էր առանձին խնդիրների լուծմանն ուղղված ենթաօրենսդրական, անգամ Խորհրդային Միության օրոք ընդունված իրավական ակտերով: Այս փուլում, մասնավորապես՝

- 1993 թվականին ՀՀ սոցիալական ապահովության նախարարության աշխատակազմում ստեղծվեց ընտանիքի խնդիրներով զբաղվող բաժին, ինչպես նաև ստեղծվեցին սոցիալական ծառայությունների տարածքային կենտրոնները, որոնք ունեին նաև երեխաների հիմնախնդիրներին առնչվող գործառույթներ,
- 1994 թվականին հաստատվեց սոցիալական պաշտպանության կարիք ունեցող բնակչության խմբերի ցանկը, որոնց մեծ մասը կազմում էին երեխաների՝ սոցիալապես խոցելի տարբեր խմբերը:

1996-2003 թվականներին պետական քաղաքականությունն ուղղվեց երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտում օրենսդրական կարգավորմանն ու ինստիտուցիոնալ ենթահամակարգերի ստեղծմանը, մասնավորապես՝

- 1996 թվականին ընդունվեցին «Երեխայի իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքը (այն հետագայում 7 օրենքներով փոփոխվել և լրացվել է) և «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքը,
- 1997 թվականին ՀՀ սոցիալական ապահովության նախարարության աշխատակազմում ստեղծվեց ընտանիքի, կանանց և երեխաների հիմնահարցերի վարչություն, որի գործառույթների շրջանակն ընդգրկում է նաև երեխաների իրավասոցիալական պաշտպանության, երեխաների շրջանում թափառա-

շրջիկության և մուրացկանության կանխարգելման ու վերացման ուղղությամբ պետական ծրագրերի մշակման և իրականացման խնդիրների լուծումը,

- 1998 թվականին ընդունվեց ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը, որով կարգավորվում են երեխաների իրավունակության և գործունակության հարցերը, իսկ հաջորդ տարի ընդունվեցին «Փախստականների մասին» ՀՀ օրենքը (այն 2008 թվականին «Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքով ուժը կորցրած է ճանաչվել) և «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքը, որոնցով, համապատասխանաբար, սահմանվեցին փախստականների երեխաների իրավունքները, ինչպես նաև երեխաների կրթության իրավունքը: Նույն տարում ընդունվեցին նաև ՀՀ քաղաքացիական դատավարության և քրեական դատավարության օրենսգրքերը, որոնցով սահմանվեցին նաև անչափահասների հետ կապված դատավարական առանձնահատուկ ընթացակարգեր,
- 1999 թվականի հունվարի 1-ից ներդրվեց աղքատության ընտանեկան նպաստի ծրագիրը, որով ավելի ծանրակշիռ դարձվեց երեխաների գործոնի դերն ընտանիքի կարիքավորության վերջնական աստիճանի գնահատման ժամանակ: Նույն տարում վերականգնվեցին խնամակալության, հոգաբարձության և որդեգրման հանձնաժողովների աշխատանքները: Մոցիալական որբության կանխարգելման նպատակով բարեփոխվեց որդեգրման գործընթացը, մշակվեցին որդեգրման գործընթացն ապահովող մի շարք իրավական ակտեր, 2003 թվականին ստեղծվեց տեղեկատվական շտեմարան, որում մուտքագրվեց 2000 թվականից սկսած՝ կենտրոնացված հաշվառման վերցված՝ որդեգրման ենթակա երեխաների, որդեգրողների թեկնածուների, ինչպես նաև որդեգրված երեխաների ու որդեգրողների տվյալները,
- 2002-2003 թվականներին ընդունվեցին երեխաների իրավունքների պաշտպանության բնագավառի կարգավորման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող մի շարք օրենքներ, այդ թվում՝ «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը (այն հետագայում 6 օրենքներով փոփոխվել և լրացվել է) և ՀՀ քրեական օրենսգիրքը, որոնցով առաջին անգամ սահմանվեցին, համապատասխանաբար, առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության իրավական, տնտեսական, կազմակերպական հիմքերը, նպատակները, սկզբունքները և ձևերը, ինչպես նաև ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործությունները, անչափահասների քրեական պատասխանատվության և պատժի առանձնահատկությունները: 2003 թվականին մշակվեց նաև ՀՀ-ում 2007-2009 թվականների ընթացքում մարդկանց շահագործման (թրաֆիքինգի) դեմ պայքարի կազմակերպման ազգային ծրագիրը, որը ներառում էր նաև անչափահասների շահագործման խնդիրները:

2004-2016 թվականներին սկիզբ դրվեց երեխայի իրավունքների պաշտպանության ռազմավարական ծրագրի ընդունմանը: Այս փուլում ընդունվեց 2004-2015 թվականների ռազմավարական ծրագիրը, որի շնորհիվ նախանշվեցին ՀՀ-ում երեխաների նկատմամբ պետական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, պետական կառավարման համակարգում կյանքի կոչվեց երեխայի իրավունքների պաշտպանության եռաստիճան համակարգը, կատարվեցին երեխաների սոցիալական, առողջապահական, կրթական, մշակութային իրավունքների երաշխավորմանն ուղղված կարևոր օրենսդրական բարեփոխումներ, իրականացվեցին երեխաների տարբեր հիմնախնդիրների լուծմանն ուղղված մի շարք կարևոր ծրագրեր, մասնավորապես՝

- 2004 թվականին ընդունվեցին ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը, ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրքը, «Քաղաքացիական կացության ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը, որոնցով, ի թիվս այլնի, համապատասխանաբար, սահմանվեցին երեխաների աշխատանքային իրավունքները, պարտականությունները և երաշխիքները, կարգավորվեցին առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների հայտնաբերման և տեղավորման, խնամատար ընտանիքին վերաբերող մի շարք հարցեր, սահմանվեցին երեխայի ծննդյան, անվան փոփոխման, հայրության որոշման, որդեգրման, մահվան ակտերի գրանցման հետ կապված հարաբերությունները: Նույն թվականին հաստատվեցին երեխաների խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատություններում երեխաների խնամքի ու դաստիարակության համար անհրաժեշտ պետական սոցիալական նվազագույն չափորոշիչները,
- 2005 թվականին ընդունվեցին երեխաների իրավունքներին առնչվող «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքը (որը 2014 թվականին համանուն օրենքով ուժը կորցրած է ճանաչվել), «Պետական նպաստների մասին» ՀՀ օրենքը (այն 2013 թվականին համանուն օրենքով ուժը կորցրած է ճանաչվել), «Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին» ՀՀ օրենքը և «Նախադպրոցական կրթության մասին» ՀՀ օրենքը: Նույն տարում սահմանվեցին երեխաների խնամքն իրականացնող հաստատությունների հիմնական տիպերը՝ հստակեցնելով յուրաքանչյուր հաստատությունում երեխաների տեղավորման չափանիշները: 2005-2006 թվականներին Երևանի Աջափնյակ թաղային համայնքում և Գյումրիում ստեղծվեցին Երեխաների սոցիալական հոգածության համայնքային ցերեկային մեկական կենտրոններ,
- 2006 թվականին հաստատվեցին առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների և առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների թվին պատկանող անձանց կենտրոնացված հաշվառման կարգը, ինչպես նաև կյանքի դժվարին իրավիճակում գտնվող երեխաների սոցիալական պաշտպանության բարեփոխումների 2006-2010 թվականների ռազմավարությունը, որում արտացոլվեցին երեխայի իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված բարեփոխումների քաղաքականության նպատակները, հիմնական սկզբունքները, այդ թվում՝ երեխայի շահերի առաջնահերթությունը, խտրականության բացառումն ու հավասար հնարավորությունների ընձեռումը, ընտանեկանին մոտ միջավայրի ապահովումը,
- 2007 թվականին հաստատվեցին մանկատանը, երեխաների խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատությունում (անկախ դրա կազմակերպական իրավական ձևից) խնամվող, ինչպես նաև հատուկ հանրակրթական ուսումնական հաստատությունում սովորող երեխաների խնամքի և սպասարկման նվազագույն չափորոշիչները: 2007 թվականից սկսած՝ իրականացվեցին առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանությանն ուղղված մի շարք ծրագրեր, մասնավորապես, բնակարանի կարիք ունեցող՝ առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների և նրանց թվին պատկանող անձանց կենտրոնացված հաշվառումը, 17 հատուկ հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների վերակազմավորումը երեխաների խնամքի և պաշտպանության 7 գիշերօթիկ հաստատությունների, Մանկական խնամակալական կազմակերպությունների բեռնաթափման ծրագիրը, Մանկատան չափահաս դարձած սաների բնակարանային ապահովման ծրագիրը և այլն: Նույն տարում ընդունվեց նաև ՀՀ վարչական դատավարության

- օրենսգիրքը (այն 2013 թվականին համանուն օրենքով ուժը կորցրած է ճանաչվել), որով սահմանվեց նաև անչափահասների հետ կապված մի շարք դատավարական առանձնահատուկ ընթացակարգեր,
- 2008 թվականին հաստատվեցին երեխային խնամատար ընտանիք հանձնելու կարգը, յուրաքանչյուր երեխայի պահելու համար խնամատար ընտանիքին ամսական վճարվող դրամական միջոցների և երեխայի խնամքի և դաստիարակության համար խնամատար ծնողների վարձատրության վճարման կարգն ու չափը և խնամատար ընտանիք երեխային դաստիարակության հանձնելու մասին պայմանագրի ձևը,
 - 2010 թվականին հաստատվեցին որդեգրման կարգը և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություններում կամ հյուպատոսական հիմնարկներում օտարերկրյա քաղաքացիների, քաղաքացիություն չունեցող անձանց և ՀՀ սահմաններից դուրս բնակվող ՀՀ քաղաքացիների կողմից որդեգրված ՀՀ քաղաքացի հանդիսացող երեխայի հաշվառման կարգը,
 - 2011 թվականին հաստատվեց խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների կանոնադրությունը,
 - 2012 թվականին հաստատվեցին ՀՀ-ում երեխաների իրավունքների պաշտպանության 2013-2016 թվականների ռազմավարական ծրագիրը և դրա իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցը,
 - 2013 թվականին մշակվեցին ՀՀ-ում բազմազավակ ընտանիքների աջակցության պետական ծրագիրը և դրա իրականացումն ապահովող միջոցառումների ցանկը,
 - 2014 թվականին ընդունվեց «Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկված անձանց նույնացման և աջակցության մասին» ՀՀ օրենքը, որով սահմանվեցին հատուկ կատեգորիայի երեխա զոհերի աջակցության հետ կապված հարցերը: Նույն տարում հաստատվեցին նաև ՀՀ խնամք և պաշտպանություն իրականացնող շուրջօրյա հաստատություններում խնամվող երեխաների վերադարձն ընտանիքներ կազմակերպելու (բեռնաթափում) և երեխաների մուտքը հաստատություններ կանխարգելման ծրագիրը, ՀՀ պետական մանկատների շրջանավարտներին պետական աջակցության ծրագիրը, ինչպես նաև հավանություն տրվեց երեխայի հանդեպ բռնության երևույթի դեմ պայքարի հայեցակարգին և դրանից բխող միջոցառումների ցանկին,
 - 2015 թվականին սահմանվեցին երեխաների, տարեց և (կամ) հաշմանդամություն ունեցող անձանց խնամքի տրամադրման կարգը և պայմանները,
 - 2016 թվականին հավանություն տրվեց կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաներին խնամատարության հանձնելու ընթացակարգի բարեփոխման հայեցակարգին, ինչպես նաև հաստատվեցին կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների՝ այլընտրանքային խնամքի տրամադրման նպատակով ուղղորդման կարգը և չափորոշիչները:

4. ԱՌԿԱ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՅՆԵՐԻ ԵՎ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ելնելով ՀՀ սահմանադրական և միջազգային իրավական կանոնակարգումների՝ ՀՀ օրենսդրության մեջ իրացման արդյունքներից, իրավակիրառական պրակտիկայում դրանց դրսևորումներից, ինչպես նաև հաշվի առնելով նաև միջազգային, ներպետական և տեղական հետազոտությունների արդյունքները, ռազմավարական, հայեցակարգային եզրահանգումները (մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների հանձնաժողովի 2013 թվականի Ամփոփիչ դիտարկումները ՀՀ երրորդ և չորրորդ համատեղ պարբերական զեկույցի վերաբերյալ, ՀՀ կառավարության 27.12.2012թ. N 1694-Ն որոշմամբ հաստատված՝ ՀՀ-ում երեխայի իրավունքների պաշտպանության 2013-2016 թվականների ռազմավարական ծրագիրը, ՀՀ կառավարության 10.03.2016թ. N 9 արձանագրային որոշմամբ հավանության արժանացած՝ Կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաներին խնամատարության հանձնելու ընթացակարգի բարեփոխման հայեցակարգը), նախանշվում են Հայաստանի Հանրապետությունում երեխաների իրավունքների պաշտպանության հետևյալ հիմնախնդիրները, մասնավորապես.

- 1) մտազոհիչ է հանրակրթությունից դուրս մնացած, հատուկ հոգաձության և սոցիալական պաշտպանության կարիք ունեցող երեխաների թիվը,
- 2) դեռևս ամբողջությամբ չեն լուծվել թափառաշրջիկ, մուրացիկ և բռնության ենթարկված երեխաներին հայտնաբերելու և ապաստան տրամադրելու, ինչպես նաև հատկապես շեղվող վարք դրսևորող պատանիների ու աղջիկների հայտնաբերման, հաշվառման, նրանց հետ կանխարգելիչ և շտկողական աշխատանքների կատարման խնդիրները,
- 3) առկա է փաստացի խտրականություն՝ խոցելի և առավել անբարենպաստ իրավիճակներում հայտնված երեխաների տարբեր խմբերի, ներառյալ՝ հաշմանդամություն ունեցող երեխաների, կարիքավոր ընտանիքների երեխաների, գյուղական բնակավայրերում ապրող երեխաների, փողոցային իրավիճակներում հայտնված և հաստատություններում ապրող երեխաների նկատմամբ,
- 4) դեռևս հստակեցման և կատարելագործման կարիք ունի այլընտրանքային խնամքի համակարգը,
- 5) ոչ բարարար արագությամբ են ընթանում երեխաների խնամքի ու պաշտպանության մեծ հաստատությունների (մանկատների) բեռնաթափման գործընթացը, ինչպես նաև խնամատար ընտանիքի ներդրումը,
- 6) խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատություններն իրենց տեսակով հակասում են երեխայի՝ ընտանիքում ապրելու սկզբունքին,
- 7) համայնքների մեծ մասում խոցելի խմբի երեխաների համար գոյություն չունեն որևէ տեսակի սոցիալական ծառայություններ,
- 8) խնամքի հաստատություններից դուրս եկող երեխաներին ցուցաբերվող աջակցությունն անբավարար է,
- 9) հստակեցման և կատարելագործման կարիք ունեն առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխայի լիարժեք ու ներդաշնակ զարգացման կարիքներից բխող համապատասխան աջակցություն տրամադրելու չափորոշիչները,
- 10) 2005 թվականին ՀՀ-ում ներդրված՝ երեխայի իրավունքների պաշտպանության եռաստիճան համակարգն ունի ինստիտուցիոնալ-կառուցվածքային որոշ թերություններ, որոնք էականորեն ազդում են այդ բնագավառում վարվող քաղաքականության արդյունավետության վրա, մասնավորապես՝

- ա) երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգի բարձրագույն օղակի՝ միջգերատեսչական սկզբունքով կազմված երեխայի իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողովի գործունեությունը կրում է խորհրդակցական և երաշխավորական բնույթ, աշխատանքները կազմակերպվում են քննարկումների կարգով՝ առանց քննարկման ենթակա հարցերի խոր և բազմակողմանի մասնագիտական ուսումնասիրությունների, բավարար չափով չի իրականացվում միջոլորտային համակարգումը նախարարությունների և մարզային ու տեղական մակարդակով գործող մարմինների միջև,
- բ) երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգի միջին օղակը՝ ՀՀ մարզպետարաններում գործող ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինները ևս մի շարք առումներով չեն կարողանում ապահովել արդյունավետ գործունեություն, քանի որ դրանք, մասնավորապես՝
- ունեն փոքրաթիվ աշխատողներ, այդ թվում՝ հատկապես բարդ և բազմաբնույթ սոցիալական դեպքերի հետ կապված աշխատանքներ իրականացնելու և երեխաների խնամքի ու պաշտպանության հաստատություններ երեխաների ուղեգրման վերաբերյալ եզրակացություն տալու համար մասնագիտական բավարար պատրաստվածություն ունեցող մասնագետ սոցիալական աշխատողներ,
 - ունեն գործառության կրկնություններ, հատկապես՝ առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների հայտնաբերման, հաշվառման, ուղղորդման գործառույթների առումով, որոնց զգալի մասը կարող է կատարվել սոցիալական ծառայությունների տարածքային կենտրոններում, մի մասը վերապահված է խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովներին, իսկ մի մասն էլ իրականացվում է ՀՀ կառավարությանն առընթեր ՀՀ ոստիկանության անչափահասների հարցերով զբաղվող տեսուչների կողմից,
 - գրեթե չեն իրականացնում երեխաներին տրամադրվող ծառայությունների տարածքային պլանավորման ու այդ ծառայությունների տրամադրման գործընթացների համակարգման լիազորությունները, ինչպես նաև աջակցողական, ուղղորդման և վերահսկողական, այդ թվում՝ մշտադիտարկման ու գնահատման գործառույթները,
- գ) խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովներն արդյունավետ գործունեություն ծավալելու առումով ունեն մի շարք լուրջ հիմնախնդիրներ, մասնավորապես՝
- որոշումների մեծ մասը կայացվում է առանց հիմնախնդիրների խորքային ուսումնասիրության, մասնավորապես, առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխային խնամքի հանձնելուց առաջ համապարփակ նախնական գնահատում չի կատարվում,
 - խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովները գործնականում չեն վերահսկում խնամակալության տրված երեխաների իրավունքների պաշտպանության հետագա կազմակերպումը խնամակալի կողմից,
 - խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովների կողմից առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաներին օժանդակություն տրամադրելու հստակ չափորոշիչներ սահմանված չեն,
 - խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովները, հատուկ իրավական գիտելիքների և հմտությունների բացակայության պատճառով, հաճախ չեն կարողանում դատարանում պատշաճ կերպով պաշտպանել իրենց համայնքի բնակիչների իրավունքներն ու շահերը,

- խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովները, ունենալով առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաներին ինքնուրույն հայտնաբերելու, նրանց մասին հոգ տանելու, նրանց հաշվառումը վարելու, խնամքի կազմակերպման և իրականացման հարցերով հատուկ դպրոցների և երեխաների խնամքի ու պաշտպանության այլ հաստատությունների հետ համագործակցելու կանոնադրական խնդիր, չունեն համապատասխան ռեսուրսներ՝ դրանց պատշաճ իրականացումն ապահովելու համար,
- 11) երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգում, այդ թվում՝ երեխաներին խնամքի ու պաշտպանության հաստատություններ ուղեգրելու հարցերում կարևոր դերակատարում ունեցող սոցիալական ծառայությունների տարածքային մարմիններն իրենց գործունեության ընթացքում սահմանափակվում են, մասնավորապես՝
 - ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությանը, մարզպետարաններին, քաղաքապետարաններին շահառուների մասին տարբեր տվյալների տրամադրումով, հաշվետվություններ ներկայացնելով,
 - շահառուներին՝ դեպի սոցիալական ապահովության և առողջապահության վարչություն կամ մարզպետի, համայնքի ղեկավարի մոտ ուղղորդելով,
 - պասիվ գործելակերպով՝ ֆինանսական խնդիրներից բացի, շահառու խմբերի մյուս կարիքները գրեթե չեն գնահատում, հետևաբար՝ ակտիվորեն չեն աջակցում և ուղղորդում շահառուին,
 - 12) ՀՀ օրենսդրությամբ օգտագործվում են երեխայի կարգավիճակը բնութագրող տարբեր եզրույթներ, մասնավորապես՝ «երեխա», «դեռահաս», «անչափահաս», «ընկեցիկ երեխա», ինչպես նաև «կյանքի դժվարին իրավիճակում գտնվող երեխաներ», «առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաներ», «անբարենպաստ պայմաններում գտնվող երեխաներ», «ծանր իրավիճակներում գտնվող երեխաներ», «հատուկ կարիք ունեցող երեխաներ», «արտակարգ իրադրության մեջ գտնվող երեխաներ», «ծայրահեղ իրավիճակներում գտնվող երեխաներ» և այլն: Հիշյալ եզրույթներից ոչ բոլորի հասկացություններն են ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված և իրավակիրառ պրակտիկայում դրանց տարատեսակ անվանումներով օգտագործումն առաջացնում են խնդիրներ,
 - 13) ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված չէ «երեխայի լավագույն շահեր» հասկացությունը: ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքում սահմանված՝ «երեխայի օրինական շահեր» հասկացությունը համարժեք չէ ՄԱԿ-ի 1989թ. Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայով սահմանված «երեխայի լավագույն շահեր» հասկացությանը,
 - 14) չնայած այն հանգամանքին, որ երեխայի՝ լաված լինելու, իր կարծիքն արտահայտելու իրավունքը ներառված է մի շարք օրենքներում, սակայն երեխաների տեսակետները կանոնավոր կերպով հաշվի չեն առնվում նրանց վրա ազդող բոլոր գործընթացներում,
 - 15) երեխայի օրինական ներկայացուցիչների՝ ծնողի, խնամակալի, հոգաբարձուի, որդեգրողի իրենց պարտականությունները կատարելուց խուսափելու համար պատասխանատվության ենթարկելու կառուցակարգեր նախատեսված չեն,
 - 16) ծնողական խնամքից զրկելու համար չի պահանջվում որևէ մասնագիտական եզրակացություն, որը պետք է տրվի երեխայի իրավունքների և շահերի պաշտպանության համակարգի մարմինների մասնագետների կողմից,
 - 17) որդեգրման գործընթացում առկա են լուրջ հիմնախնդիրներ, մասնավորապես՝
 - որդեգրող ծնողների ընտրության չափորոշիչները չափազանց ձևական են և

հիմնված են որդեգրողների նյութական վիճակի, այլ ոչ ծնողավարման հմտությունների վրա,

- որդեգրման գործընթացի մշտադիտարկումը և վերահսկողությունը կենտրոնացված չեն և իրականացվում են մարզային մակարդակով՝ ընտանիքի, կանանց և երեխաների պաշտպանության ստորաբաժանումների կողմից, մինչդեռ որոշումները կայացվում են դատարանի կողմից,
- դատարանի կողմից երեխայի որդեգրման մասին որոշումը կայացնելու համար չի պահանջվում համապատասխան եզրակացություն, ինչի ապահովումը բխում է նաև ՄԱԿ-ի 1989թ. Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի պահանջներից,
- որդեգրման գործընթացին մասնակցող սուբյեկտների մասնավոր գաղտնիքի պաշտպանությունն օգտագործվում է որպես հիմք՝ որդեգրման գործընթացի մշտադիտարկման սահմանափակումներն արդարացնելու նպատակով,
- կանոնակարգված չեն նաև օտարերկրյա պետությունում որդեգրման տրված երեխաների մասին հետորդեգրման շրջանում որևէ մշտադիտարկման և վերահսկողության հարցերը,

18) անչափահասների գործերով արդարադատության համակարգում դեռևս լիարժեք հաշվի չեն առնվում անչափահասների գործերի քննության առանձնահատկությունները:

5. ՀԵՏԱԶՈՏՎՈՂ ՈԼՈՐՏԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անշուշտ, 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ սահմանադրական նոր լուծումները, ՀՀ միջազգային իրավական պարտավորություններին համահունչ, պետք է ամբողջական և համակողմանի երաշխիքներով իրացվեն ՀՀ օրենսդրությամբ: Այլ կերպ՝ հիշյալ փոփոխությունները նախանշում են ՀՀ օրենսդրության կատարելագործման անհրաժեշտ շրջանակները:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ Նախագահի 2016 թվականի փետրվարի 10-ի ՆՀ-N170-Ա հրամանագրով հաստատվել է 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ընդունված ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններով անվանականորեն սահմանված և ընդունման, փոփոխման կամ լրացման ենթակա օրենքների ցանկը: Այդ ցանկում ներառվել են 12 օրենքներ: Հիշյալ հրամանագրով ՀՀ կառավարությանը հանձնարարվել է նաև ապահովել նշված օրենքների նախագծերի մշակումը, ինչպես նաև հաստատել ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների՝ օրենքով կարգավորման պահանջ ուղղակիորեն նախատեսող դրույթների հիման վրա ընդունման, փոփոխման կամ լրացման ենթակա օրենքների ցանկը և ապահովել դրանց նախագծերի մշակումը:

ՀՀ կառավարությունը, ղեկավարվելով ՀՀ Նախագահի 2016 թվականի փետրվարի 10-ի ՆՀ-170-Ա հրամանագրի 5-րդ կետի 2-րդ ենթակետի պահանջներով, իր 2016 թվականի մարտի 10-ի N245-Ա որոշմամբ հաստատել է ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունների՝ օրենքով կարգավորման պահանջ ուղղակիորեն նախատեսող դրույթների հիման վրա ընդունման, փոփոխման կամ լրացման ենթակա օրենքների ցանկը: Հիշյալ ցանկում ներառվել են 63 օրենքներ, որոնց շարքում են նաև երեխայի իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող մի շարք օրենքներ: Մասնավորապես, մշակման ենթակա են

- «Ընտանեկան օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը,
- «Երեխայի իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը,
- «Բազմազավակ ընտանիքների մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը:

Հարկ է նաև արձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում երեխաների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող միջազգային, ներպետական և տեղական հետազոտությունների արդյունքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երեխայի իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդիրների լուծման վերաբերյալ ներկայացվել են մի շարք ռազմավարական և հայեցակարգային առաջարկություններ, որոնց մեծ մասը դեռևս օրենսդրական մակարդակում իրենց ամրագրումը չեն ստացել:

Երեխայի իրավունքներին և դրանց պաշտպանությանը վերաբերող 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ սահմանադրական, ինչպես նաև միջազգային իրավական կանոնակարգումների օրենսդրական իրացման առումով, մասնավորապես, անհրաժեշտ է.

- 1) հստակեցնել «երեխա», «անչափահաս», «դեռահաս» հասկացությունները և դրանց առանձնահատկությունները, ինչպես նաև «կյանքի դժվարին իրավիճակում գտնվող երեխաներ», «առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաներ», «անբարենպաստ պայմաններում գտնվող երեխաներ», «ծանր իրավիճակներում գտնվող երեխաներ», «հատուկ կարիք ունեցող երեխաներ», «արտակարգ իրադրության մեջ գտնվող երեխաներ», «ծայրահեղ իրավիճակներում գտնվող երեխաներ» և երեխայի կարգավիճակը բնութագրող այլ հասկացություններ, դրանց առանձնահատկությունները,
- 2) սահմանել «երեխայի լավագույն շահեր» հասկացությունը, ինչպես նաև երեխայի լավագույն շահերի ճանաչման և գնահատման, այդ շահերից բխող որոշումների կայացման ընթացակարգերը և չափորոշիչները: Այս համատեքստում երեխայի լավագույն շահերն ապահովելու նպատակով`
 - գ) պահպանել համաչափ և ողջամիտ հավասարակշռություն երեխայի իրավունքների ու նրա օրինական ներկայացուցիչների իրավունքների միջև,
 - բ) ապահովել երեխային իր կենսաբանական ընտանիքից հեռացնելու որոշման բավարար հիմնավորվածությունը,
 - գ) որոշել տվյալ երեխայի համար ներդաշնակ, պատշաճ ու անվտանգ խնամք և դաստիարակություն ապահովելու խնամք իրականացնողի կարողությունը,
 - դ) ապահովել` սոցիալական ծառայությունների վերահսկողությունը,
- 3) սահմանել երեխայի անհատականության լիակատար և բազմակողմանի զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու օրենսդրական կոնկրետ երաշխիքները,
- 4) սահմանել օրենսդրական անհրաժեշտ երաշխիքներ` երեխայի կարծիքն իրեն վերաբերող հարցերում հաշվի առնելու համար` այնքանով, որքանով դա կրթի նրա լավագույն շահերից և կհամապատասխանի նրա տարիքին և հասունության մակարդակին,
- 5) ապահովել, որ լիարժեք իրացվի երեխայի` իր ծնողների հետ կանոնավոր անձնական փոխհարաբերությունների և անմիջական շփումների պահպանման իրավունքը: Այս առումով պետք է ապահովվի նաև խնամատարության հանձնված երեխայի կենսաբանական ծնողի (ծնողների) հետ կանոնավոր անձնական փոխհարաբերություններ և անմիջական շփումներ պահպանելու

իրավունքը, որը կարող է սահմանափակվել բացառիկ դեպքերում, եթե դա են պահանջում երեխայի լավագույն շահերը,

- 6) վերանայել երեխաների պաշտպանության ազգային հանձնաժողովի, մարզպետարանների աշխատակազմերի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինների, խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովների աշխատանքների կազմակերպման և գործունեության կարգերը,
- 7) վերանայել խնամքի տրամադրման կարգը և պայմանները,
- 8) վերանայել ծնողական իրավունքներից զրկելու հիմքերը և կարգը, մասնավորապես, սահմանելով, որ.
 - ծնողական իրավունքներից զրկումն իրականացվում է հաշվի առնելով երեխայի լավագույն շահերը,
 - ծնողական իրավունքներից զրկելու մասին գործերը քննելիս հաշվի է առնվում երեխայի և ծնողի (ծնողների) գնահատված սոցիալական կարիքի և պատշաճ վարքագծի մասին եզրակացությունը,
- 9) սահմանել առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխայի լիարժեք ու ներդաշնակ զարգացման կարիքներից բխող համապատասխան աջակցության տրամադրման չափորոշիչները,
- 10) ապահովել, որ խնամատարության ինստիտուտը դադարի լինել միայն առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխայի խնամքի այլընտրանքային ձև,
- 11) ապահովել, որ խնամատարությունն ուղղված լինի խնամատար ընտանիքում գտնվող երեխային իր կենսաբանական ընտանիք վերադարձնելուն,
- 12) սահմանել, որ խնամատար ընտանիքում կարող է խնամվել կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված, այդ թվում՝ առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխան,
- 13) սահմանել, որ խնամատարության կարող է հանձնվել նաև այն երեխան, ում կենսաբանական ընտանիքը գոյություն ունի, նրա կենսաբանական ծնողը (ծնողները) զրկված չէ (չեն) ծնողական իրավունքներից, բայց գտնվում է (են) կյանքի համար դժվարին իրավիճակում, խնամքն ու դաստիարակությունը չեն կազմակերպվում կամ կազմակերպվում են երեխայի շահերին վնասող ակնհայտ թերացումներով, կամ պարզապես անհնարին է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով նրա գտնվելը կենսաբանական ընտանիքում, ուստի նրա խնամքը և դաստիարակությունը պետք է հանձնվի այլ անձի կամ անձանց,
- 14) սահմանել պետության նեգատիվ պարտավորությունն ապահովելու, որ երեխան ստանա պատշաճ դաստիարակություն ու խնամք իր կենսաբանական ընտանիքում, իր կենսաբանական ծնողների հետ, միայն դրա անհնարինության դեպքում քննարկվի խնամքի այլընտրանքային ձևերը՝ նախապատվությունը տալով ընտանեկան կապերին փոխարինող այլ ընտանեկան միջավայրում տեղավորելուն,
- 15) սահմանել, որ խնամատարության հանձնված և/կամ դեռևս հանձնման գործընթացում գտնվող երեխայի կենսաբանական ծնողը պետք է պատշաճ կերպով մասնակից դարձվի բոլոր գործընթացներին, որպեսզի կարողանա ներկայացնել ու պաշտպանել իր՝ որպես ծնողի իրավունքները,
- 16) սահմանել երեխաների խնամքի և պաշտպանության հաստատություններում խնամվող երեխաների և նրանց ընտանիքների կարիքների համապարփակ գնահատման մեթոդաբանությունը և չափորոշիչները,

- 17) ապահովել, որ խնամատար ծնողի ընտրության կարգը թույլ տա ողջամտորեն վստահ լինել, որ ընտրվել է այնպիսի խնամատար, ով ունի բավարար ունակություններ ու հնարավորություններ, այդ թվում՝ նաև մասնագիտացված, երեխայի լավագույն շահերը, կարիքները հասկանալու ու պաշտպանելու համար, ներառյալ խնամատարի պարտականությունը որոշակի պարբերականությամբ անցնել մասնագիտացված կառույցների կողմից կազմակերպված վերապատրաստումներ: Ոչ թե ծնողը պետք է ընտրի հոգեգավակին, այլ համապատասխան մարմինը պետք է իրականացնի մասնագիտական գնահատման վրա հիմնված համադրում և երեխային հանձնի նրա լավագույն շահերին համապատասխանող խնամատար ընտանիքին,
- 18) սահմանել, որ խնամատարների տվյալների բազայի առկայությունը, նրանց հաշվառումը պարտադիր է,
- 19) ապահովել, որ երեխային մանկատուն կամ այլ հաստատությունում տեղավորելու հարցը քննարկվի միայն խնամատար ընտանիք հանձնելու անհնարինության դեպքում,
- 20) խնամատար ընտանիքի և հոգեգավակի հարաբերությունները կարգավորել էլնելով միջազգային փաստաթղթերում հռչակված երեխաների այլընտրանքային խնամքի, մասնավորապես, հետևյալ հիմնարար սկզբունքներից՝
- գ) երեխայի համար լավագույնն իր կենսաբանական ընտանիքում պատշաճ խնամք և դաստիարակություն ստանալն է: Երեխային իր կենսաբանական ընտանիքից հեռացնելը պետք է լինի բացառիկ և կիրառվի միայն այն դեպքում, երբ բոլոր այլ միջոցներն սպառվել են, ու հիմնված լինի մասնագիտական եզրահանգման վրա,
 - բ) երեխայի այլընտրանքային խնամքի տեսակը և միջոցը պետք է լինեն անհատապես որոշված և համապատասխանեն տվյալ երեխայի կարիքներին: Այլընտրանքային խնամքի հանձնված երեխան և խնամատարները պետք է գտնվեն շարունակական մշտադիտարկման ու հսկողության ներքո: Այլընտրանքային խնամքի հիմնական նպատակը պետք է լինի երեխային իր կենսաբանական ընտանիք վերադարձնելը,
 - գ) երեխայի այլընտրանքային խնամքի վերաբերյալ յուրաքանչյուր որոշում նախ պետք է կայացվի հաշվի առնելով երեխայի լավագույն շահերը, և երեխան նույնպես պետք է մասնակից լինի իր վերաբերյալ որոշումների ընդունման գործընթացին,
 - դ) երեխայի այլընտրանքային խնամքի վերաբերյալ որոշում կայացնելիս չի կարելի առաջնորդվել միայն ընտանիքի ֆինանսական վիճակով, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև երեխայի այլ կարիքները՝ առողջությունը, կրթությունը և այլն,
- 21) սահմանել խնամատարության տեսակները և տևողությունը,
- 22) սահմանել խնամատար ընտանիքի տեսակները (ճգնաժամային, արձակուրդային, մասնագիտացված և ընդհանուր) և դրանց հիմքերը,
- 23) ապահովել, որ խնամատարության գործընթացի որոշումները կայացվեն ողջամիտ ժամկետներում,
- 24) սահմանել խնամատարության յուրաքանչյուր տեսակի դեպքում կենսաբանական ծնողի (ծնողների), խնամատար ծնողի (ծնողների) և հոգաբարձության ու խնամակալության մարմնի հետ կնքվող պայմանագրի օրինակելի ձևը,
- 25) սահմանել խնամատարության հանձնված երեխայի կենսաբանական ծնողի (ծնողների) կարգավիճակը,
- 26) սահմանել խնամատարության հանձնվող երեխայի իրավունքները,

- 27) սահմանել խնամատար ընտանիքին տրամադրվող աջակցության և օգնության (այդ թվում՝ ֆինանսական, սոցիալական) տրամադրումը,
- 28) նախատեսել խնամատար ծնողի (ծնողների) պարտադիր վերապատրաստման հնարավորությունը,
- 29) սահմանել խնամատար ընտանիքում երեխայի խնամքի նկատմամբ մշտադիտարկման և վերահսկողության ընթացակարգը,
- 30) վերանայել որդեգրման կարգը, մասնավորապես, սահմանելով, որ որդեգրումը պետք է իրականացվի, եթե դա բխում է երեխայի լավագույն շահերից, որդեգրման մասին որոշումը պետք է կայացվի մասնագետի և/կամ փորձագետի եզրակացության հիման վրա, ինչպես նաև բնածին և ձեռքբերովի մտավոր և ֆիզիկական խնդիրներ ունեցող երեխայի որդեգրում թույլատրվում է այն դեպքում, երբ առկա է երեխայի բուժման և/կամ խնամքի անհրաժեշտ պայմաններով ապահովելու հնարավորությունը,
- 31) սահմանել որդեգրող ծնողների ընտրության հստակ չափորոշիչները և ընթացակարգերը, որոնք հիմնված կլինեն ոչ միայն նրանց նյութական վիճակի, այլ նաև՝ այլ պայմանների վրա, որոնք երեխային հնարավորություն կընձեռեն՝ մեծանալու առողջ և ապահով միջավայրում, պատասխանատու ծնողների հետ,
- 32) վերանայել որդեգրված երեխայի խնամքի նկատմամբ վերահսկողության նպատակները, կարգը, ժամկետները, ինչպես նաև վերահսկողություն իրականացնող մարմնի աշխատակիցների լիազորությունները և պատասխանատվությունը,
- 33) սահմանել Հայաստանի Հանրապետությունից օտարերկրյա պետություն որդեգրված երեխայի խնամքի նկատմամբ վերահսկողությունն իրականացման կարգը,
- 34) սահմանել երեխաների օրինական ներկայացուցիչների կողմից իրենց պարտականությունները չկատարելու կամ պատշաճ չկատարելու համար պատասխանատվություն,
- 35) քրեական, վարչական, քաղաքացիական դատավարություններում ապահովել անչափահասների գործերի քննությունների առանձնահատկությունների սահմանումը, այդ թվում՝ անչափահասների շահերի պաշտպանության նպատակով՝ սահմանված դեպքերում և կարգով, դատարանի որոշմամբ դատական վարույթը կամ դրա մի մասը կարող է անցկացվել դռնփակ:

Հարություն Մարտինի Խաչիկյան

ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսոր, իրավագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Հեղինակ է 4 մենագրությունների, 5 ուսումնական ձեռնարկների, ավելի քան 50 գիտական հոդվածների, համահեղինակ 15 բուհական և դպրոցական դասագրքերի: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը քրեակատարողական իրավունք, մասնավորապես՝ ազատությունից զրկելու հետ կապված պատիժների կատարման կարգն ու պայմանները, պենիտենցիար հանցավորությունը:

ՊԱՏԺԻ ԵՆԹԱՐԿՎԱԾ ԱՆՁԻ ՎԵՐԱՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Մուտք: Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է իր զարգացման բարդ և խիստ հակասական փուլում: Մեր երկրում իրականացվող տնտեսական, քաղաքական և իրավական բարեփոխումները հանգեցրեցին տնտեսական ճգնաժամի, գործազրկության, ժողովրդի կենսամակարդակի կտրուկ նվազման, դրա ծայրահեղ բնեռացման և որոշակի իմաստով՝ հանցավորության աճի: Հասարակության քրեականացումն արգելակում է երկրի կանոնավոր զարգացմանը և սպառնում ազգային անվտանգությանը: Հասարակությունում նկատվում է մարդկանց բարոյական և իրավական գիտակցության ձևախեղում՝ վերակողմնորոշելով հասարակությունը հակասոցիալական ապրելակերպի:

Նման իրականությունն ստիպում է հանցավորության դեմ պայքարի գործում առաջնայնությունը տալ ազատազրկման ձևով քրեական պատժի կիրառմանը՝ երբեմն նույնիսկ առանց արարքի հասարակական վտանգավորությունը հաշվի առնելու:

Հանցավորության դեմ պայքարի մեթոդների ուժգնացումը, ինչպես նաև դատապարտյալների նկատմամբ ավելորդ իրավասահմանափակումներ նախատեսելն ավելի է խորացնում հանցածին վիճակը երկրում, հանգեցնում հասարակության սոցիալական լարվածության աճի: Քրեական պատժի անկարողությունը հակազդել հասարակության բացասական երևույթների զարգացմանն առաջացնում է օբյեկտիվ անհրաժեշտություն գիտականորեն բացահայտելու իրականացվող գործընթացների էությունը, կիրառելու առավել արդյունավետ ձևեր, մեթոդներ և միջոցներ մեր երկրում ճգնաժամային իրադրության հաղթահարման և հանցավորության չեզոքացման համար:

Հանցավորության կանխարգելման, հանցավոր ոտնձգություններից մարդու կյանքի ու առողջության, մարդու և քաղաքացու այլ իրավունքների ու ազատությունների, սեփականության, հասարակական կարգի և հասարակական անվտանգության, շրջակա միջավայրի և ՀՀ սահմանադրական կարգի պաշտպանության ապահովման գործում առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում մեր պետության կողմից իրականացվող հանցավորության դեմ պայքարի քաղաքականությանը, որի բաղկացուցիչ մասն է կազմում քրեական պատիժների արդյունավետ իրականացումը, պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացումը:

Քաղաքականությունը հանցավորության դեմ պայքարի բնագավառում: Հայտնի է, որ պետության կողմից իրականացվող ներքին պետական քաղաքականությունը բաժանվում է սոցիալական, ազգային, տնտեսական և այլ քաղաքականությունների: Սոցիալական քաղաքականության ընդհանուր նպատակը պայմանավորված է պետության ու նրա մարմինների գործունեության բնույթից և ուղղվածությունից: Սոցիալական քաղաքականության տեսակներից է քաղաքականությունը հանցավորության դեմ պայքարի բնագավառում³⁴:

Հանցավորության դեմ պայքարի ոլորտում քաղաքականությունը պետության և նրա համապատասխան մարմինների գործունեությունն է հանցագործությունների ու այլ իրավախախտումների հայտնաբերման, կանխման, հանցավոր արարք կատարած անձանց պատասխանատվության ապահովման, դատապարտյալների նկատմամբ պատիժների կատարման և պատժի նպատակների իրականացման բնագավառներում: Պետության քաղաքականությունն այս ոլորտում բազմաբնույթ է: Այն պայմանակաՆորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ քաղաքականություն հանցագործությունների կանխման բնագավառում, քրեական քաղաքականություն և քաղաքականություն քրեական պատիժների կատարման բնագավառում, կամ որ նույնն է՝ քրեակատարողական քաղաքականություն: Իրենց սկզբունքներով, վերջնական նպատակի հասնելու առումով այս քաղաքականությունները կազմում են մեկ ամբողջություն և սերտորեն փոխկապակցված են: Երբեմն հնարավոր է դրանց որոշակի ուղղությունների միավորում մեկ ամբողջության մեջ, այսպես՝ քրեական քաղաքականության և պատիժների կատարման բնագավառում քաղաքականության միավորում: Հնարավոր է նաև մեկ քաղաքականությունից մեկ այլ քաղաքականության տարանջատում, այսպես՝ հանցագործությունների կանխման քաղաքականությունից կարող է անջատվել մեկ այլ պոստպենիտենցիար (հետպատժական) քաղաքականությունը, որը, վերջին հաշվով, ուղղված է պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացմանը և կրկնհանցագործության կանխմանը:

Հանդիսանալով հանցավորության դեմ պայքարի քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը՝ քրեակատարողական քաղաքականությունն ամբողջացնում է քրեական պատիժներ կատարելիս պետության գործունեության ձևերը, եղանակները, սկզբունքները, նպատակները և հիմնական ուղղությունները, ինչպես նաև դատապարտյալների վերասոցիալականացումը, նոր հանցագործությունների կանխումը՝ ինչպես դատապարտյալների, այնպես էլ այլ անձանց կողմից: Քրեակատարողական համակարգի բարեփոխման արդի ժամանակաշրջանում ժամանակակից քրեակատարողական քաղաքականության առաջնային ուղղություններից է դատապարտյալների վերասոցիալականացումը, որն ամբողջությամբ համապատասխանում է պատժի նպատակներին: Այս բնագավառում քաղաքականության նպատակները և սկզբունքները կայուն են, քանի որ հիմնվում են միջազգային հանրության կողմից մշակված՝ դատապարտյալների հետ վարվեցողության միջազգային իրավական չափանիշների և գիտության նվաճումների վրա:

Չնայած կայունությանը՝ քրեակատարողական քաղաքականության ռազմավարությունը, կարող է փոփոխություն կրել պետության տնտեսության, քաղաքականության և գաղափարախոսության արմատական վերափոխման գործընթացում:

Քրեական պատժի էությունը և բովանդակությունը: Քրեական իրավունքի բոլոր համակարգերում ակնբախ է մի դիրքորոշում՝ անմեղը պետք է արդարացվի, իսկ մեղավորը՝ պատժվի: Առանց պատժի և իր հարակից ինստիտուտների, որոնց միջոցով

³⁴ Տես՝ Бриллиантов А.В., Курганов С.И. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации. М., 2008, էջ 7:

որոշվում են պատժի չափն ու կատարումը, քրեական իրավունքը գոյություն ունենալ չի կարող: Քրեական իրավունքի «հանցագործություն» և «պատիժ» հասկացությունների դիալեկտիկական կապը դրսևորվում է իտալացի հոգեբույժ Չեզարե Լոմբրոզոյի՝ «կա հանցագործություն, կա պատիժ, չկա հանցագործություն, չկա պատիժ» կարևորագույն դրույթում:

Հայաստանի Հանրապետության նոր քրեական օրենսդրությունը, միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին և նորմերին համապատասխան, ամրագրում է արարքի հանցավորությունը, դրա պատժելիությունը և քրեաիրավական այլ հետևանքները որոշվում են միայն քրեական օրենքով (ՀՀ քր. օր. հոդվ. 5): «Nulla poena sine lege»³⁵ հնագույն սկզբունքից բխում է, որ քրեական պատիժը կարող է նախատեսվել քրեական օրենքով: Հանցավոր արարքն առաջ է բերում դրանում մեղավորի քրեական պատասխանատվությունը: Քրեական պատասխանատվության ձևերից է հանդիսանում պատիժը: Քրեական պատիժը քրեական իրավունքի գիտության առավել բարդ և բազմաբնույթ հիմնախնդիրներից է, որի տեսական խնդիրները մանրամասն վերլուծության են ենթարկվել իրավաբանական գրականության մեջ:

ՀՀ գործող քրեական օրենսգրքում առաջին անգամ ձևակերպվեց պատժի հասկացությունը, որի հոդված 48-ի համաձայն՝ պատիժը պետական հարկադրանքի միջոց է, որը դատարանի դատավճռով պետության անունից նշանակվում է հանցագործության համար մեղավոր ճանաչված անձի նկատմամբ և արտահայտվում է այդ անձին իրավունքներից ու ազատություններից՝ օրենքով նախատեսված զրկմամբ կամ դրանց սահմանափակմամբ:

Քրեական իրավունքի տեսության մեջ առանձնացվում են որոշակի տարրեր, որոնց համակցությունը ձևավորում է պատժի հասկացությունը և արտացոլում պատժի էությունը:

Պատիժը պետական հարկադրանքի միջոց է: Հարկադրանքի այս միջոցի հատուկ բնույթն արտահայտվում է հետևյալում. պատիժ կարող է նշանակվել միայն քրեական օրենքով որպես հանցագործություններ նախատեսված արարքների համար (ՀՀ քրեական օրենսգրքի հոդված 18-ի առաջին մաս):

Պատիժը՝ որպես պետական հարկադրանքի միջոց բնորոշելը հավաստում է այն փաստը, որ պատիժը նշանակվում է միայն դատարանի դատավճռով և պետության անունից: Դրանով իսկ ընդգծվում է պատժի հանրային բնույթը, հաստատվում են դատարանակազմության սահմանադրական հիմքերը. «Հայաստանի Հանրապետությունում արդարադատությունն իրականացնում են միայն դատարանները՝ Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան» (ՀՀ Սահմանադրության հոդված 162, առաջին մաս), հաստատվում է նաև այն սկզբունքը, համաձայն որի՝ պատիժ նշանակվում է քրեական օրենքին համապատասխան և միայն հանցավոր արարքի կատարման մեջ մեղավոր ճանաչված անձի նկատմամբ, քանի որ «հանցագործության համար մեղադրվողը համարվում է անմեղ, քանի դեռ նրա մեղքն ապացուցված չէ օրենքով սահմանված կարգով՝ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով» (ՀՀ Սահմանադրության հոդված 66):

Պատիժը, ի տարբերություն պետական հարկադրանքի այլ միջոցների, առաջացնում է յուրահատուկ իրավական հետևանք՝ դատվածություն, որը մարվում է կամ կարող է հանվել քրեական օրենքում նշված որոշակի պայմանների ուժով (ՀՀ քրեական օրենսգրքի հոդված 84): Դատվածությունը պատժի ինքնուրույն հաջորդ տարրն է:

Պատժի հաջորդ տարրը պատիժը կրող անձն է: Պատիժը ցանկացած պարագա-

³⁵ Չկա պատիժ առանց պատժի մասին օրենքի (լատ.):

յում կրում է խիստ անձնական բնույթ: Պատիժ նշանակվում է միայն հանցագործության մեջ դատարանի կողմից մեղավոր ճանաչված անձի նկատմամբ: Հանցագործի անձն ինքնուրույն հիմք է հանդիսանում դատարանի կողմից պատժի անհատականացման համար (ՀՀ քրեական օրենսգրքի հոդված 61): Վերջապես, ինչպես արդեն նշել ենք, պատիժ նշանակվում է միայն հանցագործի նկատմամբ և ոչ մի պարագայում չի կարող փոխանցվել այլ անձանց (օրինակ՝ հանցանք կատարած անչափահասի ծնողներին):

Պատժի վերջին տարրը վերաբերում է նրա բովանդակությանը: Պատիժը միշտ կապված է դատապարտյալի իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման հետ, այն պատճառով է (կամ ծայրահեղ դեպքում կարող է պատճառել) բարոյական գրկանքներ և գրկում է նրան որոշակի բարիքներից (ազատություն, գույքային իրավունքներ և այլն): Այսինքն՝ պատիժն իր օբյեկտիվ բովանդակությամբ հատուցումն է կատարված հանրորեն վտանգավոր արարքի համար: Նման բովանդակություն այս կամ այն չափով պարունակում է ցանկացած պատիժ:

Պատժի խստությունը պետք է համապատասխանի հանցագործության վտանգավորությանը, ինչպես նաև դատապարտյալի անձին: Նման համապատասխանությունը որոշակի առումով սոցիալական արդարության վերականգնում է, դատապարտյալի կողմից պետության, հասարակության և տուժողի հանդեպ մեղքի քավում:

Եզրափակելով, փորձենք ներկայացնել հանցավորության նկատմամբ քրեական պատիժների ունեցած ազդեցությունը: Հանցավորության դեմ պայքարի միջոցների համակարգում պատժի դերը վստահորեն կարելի է համարել ոչ հիմնական, քանի որ հանցավորության աճի միտումը կախված է այլ երևույթներից՝ առավել հզոր, քան պատժի հնարավոր ազդեցությունն է՝ տնտեսական, քաղաքական, կազմակերպակառավարչական: Պետությունը պատժելով հանցագործին՝ ինքը նույնպես կրում է որոշակի կորուստներ՝ կապված արդարադատության իրականացման, պատժի կատարման և այլ հանգամանքների հետ: Ակնհայտ է, որ դեռ ոչ ոք չի ապացուցել՝ պատիժը բարիք է, թե՛ չարիք: Ըստ երևույթին, այն միաժամանակ և՛ մեկն է, և՛ մյուսը: Այնուամենայնիվ, հասարակության մեջ տիրում է այն թյուր կարծիքը, հատկապես հանցավորության աճի պայմաններում, թե հանցագործությունների կանխման գրավականը քրեական պատիժների խստացումն է: Պատիժն այն միջոցներից մեկն է, որի օգնությամբ պետությունն ազդելով հանցավորության վրա՝ պահում է այն որոշակի հարթության վրա: Պատիժը վերջին ծայրահեղ միջոցն է, որը պետք է գործի այն պարագայում, երբ հասարակությունն այլևս ի գործու չէ կանխել հանցագործությունը: Ոչ թե պատիժների խստությունն է ահաբեկում հանցագործներին, այլ օրենքների գործնական, օպերատիվ կիրառումը և հանցագործությունների հուսալի բացահայտումը: Պետության համար առավել նպատակահարմար է և արդյունավետ կանխել հանցագործությունը, քան պատժել հանցագործին:

Քրեական պատժի նպատակների պատմական զարգացումը: Քրեական պատժի բովանդակությունը չի սահմանափակվում միայն դրա էության պարզաբանմամբ: Անհրաժեշտ է սահմանել նաև պատժի նպատակները՝ այն փաստական արդյունքը, որին ձգտում է պետությունը՝ դատապարտելով հանցագործին և կիրառելով նրա նկատմամբ այս կամ այն քրեական պատիժը:

Պատժի նպատակների սահմանումը քրեական իրավունքի ժամանակակից տեսության և պատմության առավել սկզբունքային ու վիճելի խնդիրներից է: Պատժի նպատակների հիմնախնդիրը ոչ միայն և ոչ այնքան իրավաբանական, որքան փիլիսոփայական հիմնախնդիր է, որը դարերի ընթացքում (հնագույն ժամանակներից մինչև անգլիական և ֆրանսիական հեղափոխությունները) գրավել է ժամանակի

խոշորագույն փիլիսոփաների միտքը: Ըստ հայտնի քրեագետ Ն. Դ. Սերգիևսկու՝ այս խնդրին նվիրված են քսանից ավելի փիլիսոփայական ինքնուրույն համակարգեր և ավելի քան երկու հարյուր իրավաբանական հայեցակետեր³⁶: Գիտական միտքն այս խնդրի շուրջ քսանմեկերորդ դարում նույնպես չդոփեց տեղում, այլ որոշակի զարգացում ապրեց:

Պատժի նպատակների վերաբերյալ տեսությունների մեծամասնությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական ուղղությունների: Առաջին՝ պատժի բացարձակ տեսություններ, որոնք պատժի նպատակը համարում են անցյալին ուղղված բացարձակ գաղափար՝ հատուցում՝ կատարված ոտնձգության և հանցագործի կողմից պատճառված չարիքի համար (հատուցման տեսություն): Երկրորդ՝ պատժի հարաբերական տեսություններ, որոնք ուղղված են ապագային և պատիժն ընդունում են ոչ միայն որպես հանցավոր արարքից բխող, այլև դրանով պայմանավորված պետության կողմից իրականացվող նպատակամղված գործունեություն (օգտակարության տեսություն) դատապարտյալների վերասոցիալականացման ուղղությամբ: Այս երկու հիմնական ուղղություններից, մասնավորապես, երկրորդից բխում են նաև այլ խառը տեսություններ:

Հատուցման տեսությունը դարեր շարունակ ամենատարածվածն էր փիլիսոփայությունում: Հին Հունաստանում պատժի հատուցման գաղափարը կիսում էին այնպիսի փիլիսոփաներ, ինչպիսիք էին Պյութագորասը և Արիստոտելը (կյանքի վերջին տարիներին վերջինս փոխեց իր հայացքները): Միջնադարում այս գաղափարն էր զարգացնում իտալացի ուտոպիստ Թ. Կամպանելան: Նա կողմնակից էր հանցագործության և պատժի համապատասխանության, թայլոնի՝ «ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատամ» սկզբունքին:

Պատժի հատուցման տեսությունն առավել զարգացում ապրեց գերմանացի փիլիսոփաներ Կանտի և Հեգելի աշխատություններում, որոնք յուրովի հիմնավորեցին այն: Գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիր Կանտը (1724-1804) քրեական իրավունքը սահմանում էր որպես պատժի իրավունք և այն դիտում որպես հանցագործին զրկանքների պատճառում: Նա նույնպես կողմնակից էր թայլոնի սկզբունքին՝ չարիքը պահանջում է հատուցում չարիքով և միայն հավասարության սկզբունքով հատուցումը կարող է որոշել պատժի տեսակն ու ծավալը:

Հեգելը (1770-1831թթ.) նույնպես պատիժը հիմնավորում էր որպես հանցագործության հատուցում: Նա գտնում էր, որ պատիժը կարող է կիրառվել միայն մարդու հանրորեն վտանգավոր գործունեության արտաքին կողմի նկատմամբ և չի կարող առնչվել նրա գիտակցությանը: Պատիժը հատուցում է, բայց ոչ համարժեք՝ հանցագործությամբ պատճառված և հանցագործին պատժելով պատճառված վնասների միջև: Փաստորեն, պատժի հատուցման հեգելյան ձևակերպումը տարբերվում է իր նախորդներից նրանով, որ Հեգելի մոտ խոսք էր գնում ոչ թե լիարժեք հատուցման մասին, այլ հանցագործի կողմից խախտված իրավունքների վերականգնման մասին:

Պատժի հատուցման տեսության կողմնակիցների հետ զուգահեռ, դեռևս հնագույն ժամանակներում որոշ գիտնականներ պատժի նպատակներում միայն հատուցման ընկալումը բավարար չէին համարում և պատիժը կապում էին հասարակության համար ավելի օգտակար, գործնական նպատակների հետ: Նման գաղափարներով

³⁶ Курс уголовного права. Общая часть. Т. 2. Учение о наказании. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой. М., 2012. էջ 13:

առաջին անգամ հանդես եկավ հին հունական փիլիսոփա Պրոտագորասը (մ.թ.ա. 5-րդ դար): Նա առանձնացնում էր մեղավորների ուղղման և անուղղելի հանցագործների վնասագործման նպատակներ:

Հին հույն փիլիսոփա Պլատոնը (մ.թ.ա. 5-րդ դար) հասուն տարիքում արդեն պատժի նպատակը նույնպես համարում էր ահաբեկումը և հանցագործների ուղղումը, չնայած երիտասարդ հասակում այլ կարծիքի էր և գտնում էր, որ պատժի նպատակը «հանցագործությամբ իրեն արատավորած հոգու մաքրումն է»³⁷:

Պատժի հատուցման գաղափարի դեմ միջին դարերում հանդես եկան հոլանդացի իրավաբան (միջազգային իրավունքի հիմնադիր) Հ. Հրոցիոն (1583-1645) և անգլիացի իրավաբան Թ. Հոբբսը (1588-1676): Նրանք պատժի նպատակները տեսնում էին ոչ թե հատուցման, այլ ահաբեկման և հանցագործների ու այլ անձանց ուղղման մեջ:

Պատժի ընդհանուր տեսության համար վճռական նշանակություն են ունեցել իտալացի լուսավորիչ-մարդասեր Չ. Բեկկարիայի (1738-1794) հայացքները: Նա մերժելով հատուցման գաղափարը՝ պատժի հետ կապում էր այլ՝ օգտակար և կիրառական նպատակներ: Բեկկարիան պատժի նպատակ էր համարում. «հանցագործի համար խոչընդոտների ստեղծումը, որպեսզի նա, ինչպես նաև այլ անձինք հասարակությանը նոր վնաս չպատճառեն: Այդ նպատակով պետք է կիրառել այնպիսի պատիժ, որը համապատասխանի հանցագործությանը, հանցագործի համար լինի նվազ տանջալից, բայց նրա հոգեկանի վրա ունենա մեծ ազդեցություն»³⁸: Բեկկարիան ձևակերպեց մի սկզբունք, որը բավական մեծ ազդեցություն ունեցավ քրեական իրավունքի հետագա զարգացման վրա՝ «արդյունավետ է ոչ թե պատժի խստությունը, այլ նրա անխուսափելիությունը»³⁹: Այս սկզբունքն այժմ նույնքան արդիական է, որքան ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ: Բեկկարիայի գաղափարներն առավել հետևողականորեն զարգացրեց գերմանացի քրեագետ Ա. Ֆեյերբախը (1775-1833) ստեղծելով ինքնուրույն քրեաիրավական տեսություն: Նա պատժի նպատակ էր համարում հանցագործությունների կանխումը, բայց այն կապում էր ահաբեկման հետ, նշելով, որ քրեական օրենքում պարունակվող պատժի սպառնալիքը պետք է ազդի պոտենցիալ հանցագործի վրա, ահաբեկի նրան և դրանով իսկ կանխի հանցագործությունը:

Պատժի գործնական նպատակների նշանակությունը հիմնավորող փիլիսոփայական հայեցակետերի ընդհանրացումն ավարտենք անգլիացի խոշոր գիտնական Ի. Բենտամի (1748-1832) հայացքների շարադրմամբ: Բենտամն առաջ էր քաշում պատժի կիրառման երեք հիմնական պայմաններ: Առաջին՝ պատիժ չի կարող կիրառվել, եթե դրանով չի փոխհատուցվում հանցագործությամբ պատճառված վնասը, երկրորդ՝ կիրառվող պատժի ծախսերը պետության համար չեն կարող լինել ավելի թանկ, քան հանցագործությամբ պատճառված վնասը, և երրորդ՝ եթե վնասը կարող է հատուցվել ավելի արդյունավետ եղանակով: Դրանով իսկ, Բենտամը կողմնակից էր այնպիսի պատիժների, որոնք պետությունից մեծ ծախսեր չեն պահանջում⁴⁰:

Ընդհանրացնելով վերը շարադրված պատժի կիրառական նպատակները՝ սկզբունքորեն դրանք կարելի է նույնացնել հանցագործությունների կանխման և ուղղման, ինչպես նաև որոշակի իմաստով պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացման նպատակների հետ: Պատժի նպատակների օրենսդրական զարգացումը ՀՀ-ում: Պատժի նպատակների և խնդիրների հարցը տասնամյակներ շարունակ քննարկվել է իրավա-

³⁷ Стену Платон. Законы. Т. 14. П., 2004. ст. 838:

³⁸ Стену Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 1986. ст. 243-244:

³⁹ Стену նույն տեղում էջ 373:

⁴⁰ Стену Бентам И. Избранные сочинения. СПб. 1867. Т.1, ст. 167-173:

բանական գրականության մեջ և եղել է քրեագետ իրավաբանների ուշադրության կենտրոնում:

ՀՀ գործող քրեական օրենսգրքը հրաժարվեց պատժի նպատակների նախկին (ՀՀ 1961թ. քր. օր. հոդվ. 20) ձևակերպումից, որտեղ սահմանվում էր՝ «Պատիժը ոչ միայն մեղքի քավումն է (հատուցում՝ հեղինակ) կատարված հանցագործության համար, այլև նպատակ ունի դատապարտվածներին ուղղել և վերադաստիարակել աշխատանքին ազնվորեն վերաբերվելու, օրենքները ճշտորեն կատարելու, համակեցության կանոնները հարգելու ոգով, ինչպես նաև կանխել նոր հանցագործությունների կատարումն ինչպես դատապարտվածների, այնպես էլ այլ անձանց կողմից»: Այս ձևակերպման անկատարություններն են, նախ՝ «մեղքի քավում» արտահայտության անորոշությունը՝ այն համարել լ պատժի նպատակ, ինչպես կարելի է դատել հոդվածի վերնագրից, թե ոչ: Երկրորդ՝ քննադատության են արժանի պատժի քաղաքականացված և բարոյականացված այնպիսի նպատակները, ինչպիսիք են՝ «աշխատանքին ազնվորեն վերաբերվելը», «օրենքները ճշտորեն կատարելը» և այլն: Երրորդ՝ պատժի նպատակների պահանջների ոչ իրատեսական ուռճացումը: Կարելի է վստահորեն պնդել, որ նույնիսկ դրանց տառացիորեն հետևելու դեպքում ոչ մի դատապարտյալի նկատմամբ չէին կարող իրականանալ քրեական օրենքով նախատեսված նպատակները և այդ պատճառով նա պետք է ցմահ պատիժ կրեր: Չորրորդ՝ «ուղղում» և «վերադաստիարակում» արտահայտությունների տարանջատումը ծնում էր վեճեր դրանց բովանդակության վերաբերյալ: Մերժելով պատժի նման նպատակները և շարադրելով նորը՝ կարծես թե վերջակետ դրվեց բազմամյա վեճերին:

ՀՀ քր. օր. հոդված 46-ի 2-րդ մասի համաձայն՝ պատիժը կիրառվում է սոցիալական արդարությունը վերականգնելու, դատապարտյալներին ուղղելու, ինչպես նաև հանցագործությունները կանխելու նպատակով: Ի տարբերություն ՀՀ 1961թ. քր. օր. հոդված 20-ի, այս նորմը նորովի է սահմանում պատժի նպատակները՝ իրականացնելով քրեական իրավունքի սահմանադրական և առաջին հերթին մարդասիրության և արդարության սկզբունքները (ՀՀ քր. օր. հոդվածներ 10,11):

Միջազգային իրավունքի սկզբունքներին և նորմերին համապատասխան ՀՀ գործող Սահմանադրությունը (հոդված 26) արգելում է մարդուն ենթարկել խոշտանգման, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի: Մարմնական պատիժներն արգելվում են: Ազատությունից զրկված անձինք ունեն մարդասիրական վերաբերմունքի իրավունք: Սահմանադրական այս նորմից բխում է մարդասիրության սկզբունքը քրեական իրավունքում՝ պատիժը և քրեաիրավական ներգործության մյուս միջոցները նպատակ չունեն պատճառելու ֆիզիկական տանջանքներ կամ նվաստացնելու մարդկային արժանապատվությունը (ՀՀ քր. օր. հոդված 11): Իհարկե, քրեական պատիժն իր էությամբ օբյեկտիվորեն կարող է պատճառել նաև ֆիզիկական կամ բարոյական զրկանքներ, բայց դրանք չեն կարող համարվել պատժի նպատակ:

Պատժի նպատակներն ըստ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի նախագծի: ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի նախագիծն իրավացիորեն պատժի նպատակները շարադրում է նորովի: ՀՀ քրեական նոր օրենսգրքի նախագծի հոդված 59-ի երկրորդ մասը սահմանում է. «Պատժի նպատակներն են՝ վերականգնել սոցիալական արդարությունը, վերասոցիալականացնել պատժի ենթարկված անձին, ձևավորել նրա իրավահպատակ վարքագիծը և կանխել հանցագործությունները»:

Խնդրո առարկա պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացման նպատակի բացահայտումը, որպես նոր ինստիտուտ քրեական իրավունքում և պատժի ընդհանուր ուսմունքում, պատժի օրենսդրությամբ սահմանված մյուս նպատակների վերլուծության անհրաժեշտություն է առաջացնում:

Պատժի նպատակների մեջ օրենսդիրն առաջինը սահմանում է սոցիալական արդարության վերականգնումը: Արդարությունը գնահատվում է որպես բարոյաիրավական և սոցիալ-քաղաքական գիտակցություն՝ չարի և բարու, մարդկանց (սոցիալական խմբերի, առանձին անհատների) դերի և նրանց սոցիալական դրության, նրանց իրավունքների և պարտականությունների, կատարված արարքի և հատուցման հարաբերակցությունների մասին: Վերջինիս մասնավոր դեպք կարելի է համարել հանցագործության և պատժի հարաբերակցությունը: Վերը թվարկված հասկացությունների անհամապատասխանությունը համարվում է անարդարություն, իսկ համապատասխանությունը՝ արդարություն: Բայց արդարությունը բազմաթիվանդակ հասկացություն է և պատժի նպատակի դերում այն անպայմանորեն պետք է բնութագրվի իրավաբանորեն: Օրենքը, այդ թվում՝ քրեական, ընդգրկում է մարդու որոշակի իրավունքներ և պարտականություններ, որոնց խախտումը միջոց դիտվում է որպես արդարության խախտում:

Այդ իմաստով, քրեական իրավունքի և իրավունքի այլ ճյուղերի միջև տարբերությունը կայանում է հետևյալում՝ հանցագործությունը, որի համար պատասխանատվությունը նախատեսված է քրեաիրավական նորմերով, համարվում է մեծագույն անարդարություն, արդարության բացառման բարձրագույն աստիճան, որը կարող է դրսևորվել, օրինակ, սպանություններով, մարմնական վնասվածքներ պատճառելով, ավազակային հարձակումներով և այլն: Պատիժն այս պարագայում հանդիսանում է սոցիալական արդարության վերականգնման յուրօրինակ քրեաիրավական միջոց: Քրեաիրավական սանկցիայի «վերականգնողական» բնույթը սերտորեն կապված է հանցագործությամբ խախտված իրավունքների և ազատությունների առանձնահատկությունների հետ:

Ուղղակի վերականգնողական բնույթ ունեն գույքային քրեաիրավական սանկցիաները (օրինակ՝ տուգանք, գույքի բռնագրավում): Բնական է, որ հանցագործությամբ պատճառված ամեն մի վնաս ենթակա չէ հավասարաթեք վերականգնման, այսպես, ակնհայտ է, որ ոչ մի պատիժ ընդունակ չէ վերականգնել տուժողի կյանքը (սպանության դեպքում) կամ հանցագործությամբ առողջությանը պատճառված վնասը: Բայց, այնուամենայնիվ, դա չի նշանակում, որ այս հանցագործությունների դեպքում պատժի սոցիալական արդարության վերականգնման նպատակն անիրագործելի է: Սոցիալական արդարությունը նման պարագայում վերականգնվում է հանցագործի իրավունքների և ազատությունների սահմանափակմամբ (օրինակ՝ երկարաժամկետ ազատազրկման դատապարտելը և պատժի բովանդակությանը համապատասխան խիստ պայմաններ ստեղծելը): Այսպիսով, պատժի բովանդակությունն այս դեպքում սոցիալական արդարության վերականգնման ինքնուրույն քրեաիրավական միջոց է:

Սոցիալական արդարության վերականգնումը հնարավոր է, եթե հանցանք կատարած անձի նկատմամբ նշանակվի այնպիսի պատիժ, որն անհրաժեշտ է ու բավարար նրան ուղղելու, վերասոցիալականացնելու և նոր հանցագործությունները կանխելու համար: Այս դեպքում բացառվում է միևնույն հանցագործության համար անձին երկրորդ անգամ դատապարտելը (ՀՀ քր. օր. հոդված 10, մաս 2-րդ), վերջինիս հիմքը կրկին դատվելու արգելք նախատեսող սահմանադրական նորմն է (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 68):

Այսպիսով, սոցիալական արդարության վերականգնումը որպես պատժի նպատակ՝ ենթադրում է անձին, հասարակությանը, պետությանը հանցագործությամբ պատճառված վնասի պատժի միջոցով հնարավորինս հատուցում, հանցագործության վտանգավորության և պատժի համապատասխանություն, միևնույն հանցագործության համար կրկին անգամ պատժելու անթույլատրելիություն և ֆիզիկական տանջանքներ պատճա-

ռելու կամ մարդկային արժանապատվությունը նվաստացնելու անթույլատրելիություն:

Ամփոփելով պատժի այս նպատակի շարադրումը՝ նշենք, որ պատժելով հանցագործին և վերականգնելով վերջինիս կողմից խախտված սոցիալական արդարությունը՝ պետությունը միաժամանակ պաշտպանում է քրեական օրենքի հեղինակությունը և ձևավորում հարգանք նրա նկատմամբ: Դատապարտյալին պատժելու միջոցով սոցիալական արդարության վերականգնումն իրականացվում է, համապատասխանաբար, ինչպես հասարակության, այնպես էլ տուժողի համար:

Պատժի նպատակների շարքում, ինչպես հավաստում են բազմաթիվ գիտնականներ, խիստ կարևորվում է հանցագործությունների կանխումը (պրևենցիա): Պատիժը որպես իրավական ինստիտուտ և սոցիալական գործիք վերջին հաշվով ուղղված է նոր հանցագործությունների կանխմանը: Հանցագործությունների կանխումը քրեական իրավունքի տեսությունում բաժանվում է երկու խմբի՝ մասնավոր կամ հատուկ կանխում (մասնավոր պրևենցիա) և ընդհանուր կանխում (ընդհանուր պրևենցիա):

Հատուկ կանխումը որպես պատժի նպատակ՝ ենթադրում է հանցանք կատարած անձի նկատմամբ այնպիսի ներգործության միջոցի կիրառում, որի արդյունքում դատապարտյալը հետագայում ձեռնպահ է մնում նոր հանցագործություններից: Պատժի այս նպատակն իրականացվում է դատապարտյալների համար այնպիսի պայմաններ ստեղծելով, որոնք կբացառեն պատժի կրման ընթացքում դատապարտյալների կողմից նոր հանցագործությունների հնարավորությունը: Պատժի այս նպատակի իրականացման համար առավել արդյունավետ են պատժի անխուսափելիությունը և պետության կողմից նրա ժամանակին կիրառումը, քան թե պատժի խստությունը:

Ի տարբերություն հատուկ կանխման, ընդհանուր կանխումն ուղղված է այլ անձանց կողմից նոր հանցագործությունների կանխմանը: Հանցագործության համար դատապարտյալի նկատմամբ կիրառվող հարկադիր ներգործությունը (պատիժը) կասեցնում է այլ անձանց նմանատիպ հանցավոր ոտնձգությունները:

Պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացումը որպես պատժի նպատակ

Ազատագրվման դատապարտվածի անձը պատժի կրման ընթացքում ենթարկվում է որոշակի լուրջ փոփոխությունների, որի արդյունքում նրա համար առաջնային նշանակություն են ստանում անհատական արժեքները և ոչ համընդհանուրը, իսկ անձի սոցիալական էությունը բովանդակող արժեքները մղվում են երկրորդ պլան: Այս փաստը հիմնավորվում է ինչպես արտասահմանյան այնպես էլ հայրենական գիտնականների բազմաթիվ հետազոտություններում:

Պատժի կրումից հետո դատապարտյալը վերադառնում է հասարակություն և պարտավոր է պահպանել այդտեղ գործող օրենքները, բայց որոշակի հանգամանքների ուժով միջտ չէ, որ այն իրագործելի է, քանի որ նրա մոտ արգելակված է սոցիալական հարմարվողականությունը:

Ազատագրվում պատժատեսակը կրելուց հետո անցումն ազատության մեջ կյանքի նորմերին այնքան էլ դյուրին գործընթաց չէ, ինչպես կարող է թվալ առաջին հայացքից: Այն իրավագիտության մեջ անվանվում է «վերասոցիալականացում», որը խիստ բարդ և տարողունակ երևույթ է ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական տեսանկյունից: Այս հասկացությունը լայնորեն կիրառվում է այնպիսի գիտություններում, ինչպիսիք են՝ կրիմինալոգիան, քրեական և քրեակատարողական իրավունքները, սոցիոլոգիան, հոգեբանությունը և այլ գիտություններ: Այսպես, կրիմինոլոգիական գրականությունում «վերասոցիալականացում» արտահայտությունը կիրառվում է նեղ և լայն առումներով:

Նեղ առումով այն քրեական պատիժը կրելուց հետո՝ հետապատժական ժամանակաշրջանում իրականացվող սոցիալական գործընթաց է, երբ իրացվում են անձի որակական փոփոխություններ, հայացքների վերակառուցում, որն արտահայտվում է իրավահպատակ վարքագծում:

Լայն առումով վերասոցիալականացումը փաստացի սկսվում է դատապարտյալի ազատազրկման վայր հայտնվելու առաջին օրվանից և շարունակվում պատժի կրման ամբողջ ժամկետի ընթացքում, իսկ պատժի կրման վերջին շրջանում քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմի կողմից իրականացվում է ավելի ինտենսիվ: Անհրաժեշտ է չանտեսել նաև, որ դատապարտյալներին կարող է տրամադրվել հոգեբանական օգնություն, ընդ որում՝ այլ անձանց կողմից և ոչ քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմի:

Իրավաբանական գրականության մեջ քննարկվող հասկացության ոչ միանշանակ ընկալումն առանձնացնում է վերասոցիալականացման երկու տեսակ՝ կամավոր և հարկադիր: Վերասոցիալականացումն իրականացվում է կամավոր, երբ անհատն ունի ինքնուրույն դրական վերաբերմուք տարբեր երևույթների նկատմամբ, վարքը փոխելու ազատ ընտրության իրավունք, օգնության խնդրանքով այլ անձանց դիմելու հնարավորություն և այլն: Հարկադիր վերասոցիալականացման նպատակն անհատի վերափոխումն է այնքանով, որքանով պահանջում են հասարակությունում գոյություն ունեցող չափանիշները և սահմանափակումները:

Երբեմն գիտնականները համարժեք են համարում վերասոցիալականացումն ու դատապարտյալների ուղղում հասկացությունները: Կարծում ենք, վերասոցիալականացումն ավելի լայն հասկացություն է, իսկ ուղղումը պետք է դիտել որպես վերասոցիալականացման ինքնուրույն փուլ: Կրիմինոլոգիական գրականությունում ոչ հաճախ վերասոցիալականացման գործընթացը նույնացնում են նաև սոցիալական հարմարվողականության հետ: Չնայած բազմաթիվ ընդհանրություններին, սոցիալական հարմարվողականությունը նույնպես պետք է դիտել որպես վերասոցիալականացման առանձին տարր:

Վերը թվարկված տարրերից գատ, վերասոցիալականացումը վարքագծի նորմերի և կանոնների, անհատական արժեքների նոր համակարգ է, որը տարբերվում է տվյալ անհատի մոտ նախկինում ձևավորված արժեքներից: Ուստի վերասոցիալականացումը նոր արժեքների, դերերի, հմտությունների յուրացումն է հասարակական բարոյակալությանը չհամապատասխանող նախկինի փոխարեն:

Փաստորեն, դատապարտյալի վերասոցիալականացում ասելով՝ պետք է հասկանալ հոգեբանամանկավարժական, տնտեսական, բժշկական, իրավաբանական և կազմակերպական միջոցների բարդ համալիր կազմող երկարատև գործընթաց, որն ուղղված է յուրաքանչյուր դատապարտյալի մոտ ձևավորելու պատժի կրումից հետո հասարակական կյանքում ընդգրկվելու համար անհրաժեշտ ընդունակություններ, հմտություններ և պատրաստակամություն: Բայց միաժամանակ դատապարտյալի վերասոցիալականացումն ապահովելու նպատակով անհրաժեշտ են նաև պատժի կրման պայմաններին վերաբերող որոշակի պահանջներ: Դրանք պետք է լինեն բավարար, որպեսզի պատժի կրման ընթացքում դատապարտյալը չկորցնի հասարակությունում նախկինում ձեռք բերած վարքի կանոնները և հմտությունները:

Վերասոցիալականացման գործընթացի բովանդակության գիտական բացահայտման համար կարևորվում է դրա խնդիրների սահմանումը: Այդպիսի խնդիրներ պետք է համարել.

1. դատապարտյալների կրթական մակարդակի բարձրացումը,

2. մասնագիտական կրթությունը կամ արտադրական որակավորման բարձրացումը,
3. առողջության պաշտպանությունը, վերաբերմունքը քրեակատարողական հիմնարկում սահմանված կարգին և պայմաններին,
4. իրավախախտների միջավայրին հատուկ սոցիալ-հոգեբանական բացասական երևույթների չեզոքացումը,
5. դատապարտյալների անհրաժեշտ սոցիալական կապերի պահպանման և զարգացման հնարավորությունների ընդլայնումը,
6. հասարակությունում ընդունված կյանքի համար համատեղելի պայմանները դատապարտյալների համար,
7. սեփական անձը և շրջապատողներին հարգելու ունակության ձևավորում՝ ազատագրվման բացասական երևույթները նվազեցնելու միջոցով:

Թվարկված խնդիրների մոտավոր շարքն է, որի ծավալն իրականում ավելի ընդարձակ կարելի է համարել: Այստեղ կարելի է ընդգրկել նաև հասարակության անդամներին ներկայացվող պահանջների իմացությունը, չձևավորված ընդունակությունների բացահայտումը, իրավահպատակ վարքագծի նախապատրաստումը, հոգեբանական և սոցիալական օգնության ցուցաբերումը և այլն:

Եվրոպական համագործակցության երկրները բավական փորձ են կուտակել ազատագրվման ձևով պատիժ կրող դատապարտյալների վերասոցիալականացման վերաբերյալ: Անկախ ազգային և այլ առանձնահատկություններից, այդ կուտակած փորձը հնարավորություն կարող է ընձեռել տնտեսելու ժամանակը և քրեակատարողական հիմնարկների գործունեությունը վերակառուցելիս հնարավորինս խուսափել սխալներից: Հաշվի առնելով տեղական պայմանները կարելի է մշակել ազատագրվման վայրերում գտնվող անձանց վերասոցիալականացման արդյունավետ համակարգ:

Եվրոպայի քրեակատարողական հիմնարկներում հանցագործների վերասոցիալականացմանը նպաստող հիմնական միջոցներն են ընդհանուր և մասնագիտական կրթությունը, արտադրական գործունեությունը: Միաժամանակ գործում են որոշակի տարբերություններ ոչ միայն դատապարտյալների կողմից պատժի կրման պայմանների, այլ նաև մի շարք տարբեր խնդիրների լուծման վերաբերյալ, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում դատապարտյալների հետ տարվող սոցիալական աշխատանքին, իսկ վերջինս պահանջում է առանձնահատուկ ուսումնասիրություն:

Ամբողջ աշխարհում սոցիալական ծառայությունների ուշադրության հատուկ օբյեկտ են հանդիսանում դատապարտյալները՝ որպես հասարակության առավել չպաշտպանված խավ: Այսպես, Գերմանիայում հանցագործների հետ սոցիալական աշխատանքը տարվում է արդեն իսկ լայն տարածում ստացած պրոբացիոն ծառայության կողմից, որը, բացի պայմանական դատապարտվածների և պայմանական ազատվածներին սոցիալական օգնություն ցուցաբերելուց (օրինակ՝ բնակարանի տրամադրում, աշխատանքի տեղավորում, նյութական աջակցություն), մեծ աշխատանք է տանում կրկնհանցագործության կանխման գործում: Պատմականորեն Գերմանիայում մեծ է եկեղեցու դերը սոցիալական օգնության գործում, ուստի դատապարտյալների խնդիրներով զբաղվում են ոչ միայն պետական, այլև կրոնական կազմակերպությունները:

Ֆրանսիայում դատապարտյալների հետ սոցիալական աշխատանքը երկրի սոցիալական քաղաքականության մասն է կազմում և այն իրականացնում են տեղական ինքնակառավարման մարմինները:

Մեծ Բրիտանիայում և Ֆինլանդիայում պետական սոցիալական կառույցների հետ

միաժամանակ գործում են նաև ոչ կառավարական, հասարակական կամ կիսապետական միավորումներ, որոնք ֆինանսավորվում և վերահսկվում են պետության կողմից: Դրանց գործառույթներն են դատապարտյալների համար սոցիալական ծրագրերի մշակումը, սոցիալական օգնության ցուցաբերումը և այլն:

Արտասահմանյան երկրների պենիտենցիար հիմնարկներում դատապարտյալների հետ սոցիալական աշխատանքները տարվում են ինչպես այդ հիմնարկների աշխատակիցների, այնպես էլ կամավորականների կողմից: Ընդ որում, տարբեր երկրներում պենիտենցիար հիմնարկների սոցիալական աշխատակիցների թվաքանակի նկատմամբ վերաբերմունքը տարբեր է: Այսպես, Մեծ Բրիտանիայում յուրաքանչյուր քրեակատարողական հիմնարկում աշխատում են սոցիալական ծառայողների խմբեր՝ ոչ պակաս, քան երկու աշխատակից: ԱՄՆ-ի պենիտենցիար հիմնարկներում յուրաքանչյուր քառասուն դատապարտյալի համար նախատեսվում է մեկ սոցիալական աշխատակից:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում դատապարտյալների հետ տարվող սոցիալական աշխատանքի գերմանական փորձը: Սոցիալական աշխատակիցները և մանկավարժները նախապես հարցազրույց են անցկացնում դատապարտյալների հետ, պարզում են նրանց պոտենցիալ հնարավորությունները, որի հիման վրա ուղարկում են համապատասխան քրեակատարողական հիմնարկ:

Արևմտյան մասնագետների կարծիքով՝ դատապարտյալների վերասոցիալականացմանը նպաստում է քրեակատարողական հիմնարկների դռնբաց և հասարակության համար առավել մատչելի լինելը, անմիջականորեն իրավական համակարգում չաշխատող սոցիալական ծառայողների մասնակցությունը դատապարտյալների հետ տարվող աշխատանքներին, այսինքն՝ երբ դատապարտյալն անմիջականորեն շփվում է քաղաքացիական անձանց հետ և զգում իրեն որպես սովորական քաղաքացի:

Ազատագրվման վայրերից ազատվողների համար անհրաժեշտ է տարբերակված սոցիալական ծրագիր: Քրեակատարողական հիմնարկները չեն կարող դատապարտյալներին նախապատրաստել պատժից ազատման առանց քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների օժանդակության: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է օժանդակել, որպեսզի նախկին դատապարտյալների հետ աշխատող պետական և հասարակական կազմակերպություններն սկսեն գործել մինչև դատապարտյալների ազատվելը և պլանավորեն հասարակություն նրանց վերաինտեգրման գործընթացը:

Դատապարտյալների վերասոցիալականացման և իրավահպատակ վարքագծի ձևավորման գործում առանձնահատուկ դեր է հատկացվում եկեղեցուն և կրոնական դաստիարակությանը:

Կրոնի բարոյահոգեբանական ազդեցությունը մարդու վրա հսկայական է, իսկ հասարակությունից մեկուսացման պայմաններում՝ ազատագրվման վայրերում, որոշակի գործոնների ազդեցության ներքո, այն ձեռք է բերում առավել մեծ կարևորություն: Նման ազդեցությունն առաջին հերթին բխում է կրոնի հոգեթերապևտիկ և փոխհատուցողական գործառույթներից, որն ընդունակ է սփոփել, մեղմել անձի հոգեցունց վիճակը, զղջման գործընթացի բարոյական խթան հանդիսանալ: Իր գործառույթների խնդիրներով կրոնը պենիտենցիար հիմնարկների համար ավելի մեծ նշանակություն ունի, քան հասարակությունը: Կրոնական սփոփանքի առավել կարիք ունեն խարխլված հոգեկան կամ տհաճ, ծանր ներգործության ազդեցության ներքո գտնվող անձինք, որն ավելի բնութագրական է դատապարտյալներին: Կրոնը հանդես է գալիս որպես մարդու վարքագծի կարգավորիչ՝ ելնելով համամարդկային բարոյական արժեքներից, բացահայտելով մարդու ներքին խնդիրները, բարոյական գիտակցության շեղումները: Մարդու նկատմամբ ներգործության մեթոդներով կրոնն առավել, քան որևէ այլ երևույթ,

համապատասխանում է դատապարտյալների հետ աշխատանքի պենիտենցիար բնագավառի պահանջներին⁴¹:

Մեր երկրում տեղի ունեցող փոփոխությունները հատկապես վերջին տասնամյակում հնարավորություն են տալիս հավաստել պատիժներ կատարող հիմնարկների և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հարաբերությունների որակապես նոր փուլի մասին: Յուրաքանչյուր դատապարտյալ իրավունք ունի անձամբ կամ իր համախոհների հետ դավանել ցանկացած կրոն, իհարկե, բանականության սահմաններում՝ ելնելով քրեակատարողական հիմնարկի հնարավորություններից, բավարարել իր կրոնական պահանջմունքները, մասնակցել կրոնական արարողություններին:

Դատապարտյալների խնդրանքով պատիժը կրելու վայրերում կարող են թույլատրվել անցկացնել կրոնական ծիսակատարություններ (մկրտություն, ամուսնություն, կրոնական գրականության ուսումնասիրություն և այլն), դատապարտյալները կարող են օգտվել պաշտամունքի առարկաներից և կրոնական գրականությունից: Քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմն այդ նպատակով առանձնացնում է համապատասխան տարածք (ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի, 91-րդ հոդված, 5-րդ մաս): Դատապարտյալի մասնակցությունը կրոնական արարողություններին չի ազատում նրան օրենքով սահմանված իր պարտականությունների կատարումից և պատասխանատվությունից դրանք խախտելու համար: Հոգևորականների այցելությունները թույլատրվում են նաև ազատագրվում կատարող փակ քրեակատարողական հիմնարկներում պատիժ կրող դատապարտյալներին: Այս դրույթի իրավական նշանակությունը կայանում է նրանում, որ արտահայտում է սոցիալական վտանգավորության բարձր աստիճանով տարբերվող դատապարտյալների օրինական շահերը:

Ելնելով վերոգրյալից և հաշվի առնելով կրոնի և եկեղեցու դերը պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացման գործում՝ առաջարկում ենք ՀՀ նոր քրեակատարողական օրենսգրքի նախագծում հետևյալ նորմի ամրագրումը.

Հոդված. Դատապարտյալի մտքի, խղճի և դավանանքի, քաղաքական կամ այլ հայացքների ազատության իրավունքը

1. Դատապարտյալին երաշխավորվում է մտքի, խղճի և դավանանքի, քաղաքական կամ այլ հայացքների ազատություն: Նա իրավունք ունի դավանելու կամ չդավանելու ցանկացած կրոն: Կարող է ազատորեն ընտրել, ունենալ և տարածել կրոնական կամ աթեիստական համոզմունքներ:
2. Խղճի և դավանանքի ազատության իրավունքն իրականացվում է կամավոր՝ չխախտելով պատիժը կատարող հիմնարկի ներքին կարգապահության կանոնները, ինչպես նաև չսահմանափակելով այլ անձանց իրավունքները:
3. Ազատությունից զրկելու հետ կապված պատիժների դատապարտվածների խնդրանքով այդ վայրեր կարող են հրավիրվել հոգևորականներ: Դատապարտյալներին պատիժներ կատարող հիմնարկներում թույլատրվում է իրականացնել կրոնական ծիսակատարություններ, օգտվել պաշտամունքի առարկաներից և կրոնական գրականությունից: Նշված հիմնարկների վարչակազմն այդ նպատակով առանձնացնում է համապատասխան տարածք:
4. Ազատագրվում կատարող փակ տեսակի քրեակատարողական հիմնարկներում, պատժախցերում գտնվող դատապարտյալներին հոգևորականների այցելությունը թույլատրվում է, եթե վերջիններիս անվտանգությունն ապահովված է:

⁴¹ Տե՛ս Հ.Մ. Խաչիկյան, Դատապարտյալների խղճի և դավանանքի ազատության իրավունքը հասարակությունից մեկուսացման պայմաններում, Իրավագիտության հարցեր, Երևան, 2001, թիվ 3, էջ 7:

5. Ծանր հիվանդ դատապարտյալների խնդրանքով նրանց հնարավորություն է տրվում հոգևորականի մասնակցությամբ կատարելու բոլոր անհրաժեշտ կրոնական արարողությունները:

Դատապարտյալների վերասոցիալականացման գործում առաջնային նշանակություն ունի արտաքին աշխարհի հետ նրանց սոցիալական կապերի ամրապնդումը: Մեր քրեակատարողական օրենսդրությունը այս հարցում լուրջ ձեռքբերումներ է գրանցել:

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրքը սահմանում է հասարակությունից մեկուսացման պայմաններում պատժի կրման պայմանների բովանդակությունը՝ որպես ազատագրկման ինքնուրույն տարր, որի հիմնական մասը կազմում են դատապարտյալների հատուկ իրավունքները և հասարակությունից մեկուսացման պայմաններում դրանցից օգտվելու կանոնները: Այդ իրավունքներն են արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու, այդ թվում՝ վարելու նամակագրություն, ունենալու տեսակցություններ (երկարատև և կարճատև), օգտվելու հեռախոսակապից, գրականությունից և հնարավոր լրատվական միջոցներից, պատիժը կատարող հիմնարկի խանութից կամ կրպակից կամ վարչակազմի միջոցով ձեռք բերելու լրացուցիչ սնունդ և առաջին անհրաժեշտության առարկաներ, դրամական փոխանցումներ, հանձնույթներ և ծանրոցներ ստանալու և ուղարկելու, ինչպես նաև առանց պահակախմբի կամ առանց ուղեկցորդման քրեակատարողական հիմնարկի սահմաններից դուրս տեղաշարժվելու, կարճաժամկետ մեկնումների իրավունքը և այլն:

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրքն էապես ընդարձակել է ազատագրկման դատապարտվածների քրեակատարողական հիմնարկների սահմաններից դուրս մեկնումների իրավունքը: Կարճաժամկետ մեկնումներն անձնական բացառիկ հանգամանքների դեպքում հայտնի են քրեակատարողական օրենսդրության պատմությանը, իսկ սոցիալական վերականգնման նպատակով մեկնումները բոլորովին նորություն են: Դատապարտյալին կարող է տրամադրվել մինչև մեկ ամիս տևողությամբ կարճաժամկետ մեկնում քրեակատարողական հիմնարկի սահմաններից դուրս սոցիալական վերականգնման նպատակով: Այս նորամուծությունը խիստ մարդասիրական է և իրականացվում է դատապարտյալների վերասոցիալականացման նպատակով (հատկապես ազատագրկման վայրերում երկար ժամանակ պատիժ կրած անձանց համար): Այն նպաստում է դատապարտյալների կենցաղի և աշխատանքի հարցերի կարգավորմանը, ընտանեկան և բարեկամական կապերի ամրապնդմանը և, վերջին հաշվով, պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացման լուրջ երաշխիք է: ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի նախագծում պահպանել ենք դատապարտյալների մեկնումների իրավունքը և սահմանել ավելի մանրամասն կարգավորվածություն:

Հոդված. Ազատագրկման դատապարտվածների մեկնումները քրեակատարողական հիմնարկների սահմաններից դուրս

1. Ազատագրկման դատապարտված և քրեակատարողական հիմնարկում պատիժ կրող, ինչպես նաև կալանավորվածներին պահելու վայրերում տեխնիկատնտեսական սպասարկման աշխատանքներ կատարելու համար թողնված դատապարտյալներին կարող է թույլատրվել մեկնումներ քրեակատարողական հիմնարկների սահմաններից դուրս.

1) կարճատև մեկնում մինչև յոթ օր ժամկետով, չհաշված մեկնելու և վերադարձի համար անհրաժեշտ ժամանակը, որը չի կարող գերազանցել երեք օրը անձնական բացառիկ հանգամանքների դեպքում՝ մերձավոր ազգականի մահ կամ կյանքին սպառնացող ծանր հիվանդություն, տարերային աղետ, ինչն զգալի նյութական վնաս է պատճառել դատապարտյալին կամ նրա ընտանիքին.

- 2) կարճատև մեկնում մինչև յոթ օր ժամկետով, չհաշված մեկնելու և վերադարձի համար անհրաժեշտ ժամանակը, որը չի կարող գերազանցել երեք օրը՝ հաշմանդամ կամ քրեակատարողական հիմնարկին կից մանկատանը երեխա ունեցող դատապարտյալին՝ երեխային մանկատանը կամ ազգականի մոտ տեղավորելու նպատակով:
 - 3) երկարատև մեկնում՝ մինչև երեսուն օր ժամկետով, չհաշված մեկնելու և վերադարձի համար անհրաժեշտ ժամանակը, որը չի կարող գերազանցել երեք օրը՝ սոցիալական վերականգնման նպատակով ազատազրկում կատարող բաց քրեակատարողական հիմնարկում պատիժ կրող դատապարտյալին, ինչպես նաև ազատվելուց հետո կենցաղային, աշխատանքի և սոցիալական այլ հարցեր նախապես կարգավորելու համար:
2. Քրեակատարողական հիմնարկից դուրս անչափահաս երեխաներ ունեցող դատապարտյալ կանայք տարին մեկ անգամ՝ մինչև յոթ օր ժամկետով, կարճատև մեկնելու իրավունք ունեն՝ երեխաներին տեսակցելու նպատակով:
 3. Սույն հոդվածի առաջին և երկրորդ մասերով նախատեսված հիմքերով մեկնումներն արգելվում են՝ առանձնապես ծանր հանցագործությունների համար տասը տարվանից ավելի ժամկետով և ցմահ դատապարտվածներին:
 4. Կիսափակ կամ փակ քրեակատարողական հիմնարկում պատիժ կրող դատապարտյալին մեկնում կարող է տրամադրվել տարվա ընթացքում երկու անգամից ոչ ավելի:
 5. Բացասական բնութագրվող դատապարտյալին մեկնում տրամադրվում է միայն քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմի ներկայացուցչի կամ ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ:

Չի կարելի անտեսել նաև դատապարտյալների նկատմամբ կիրառվող խրախուսանքի միջոցների համակարգը, որը կանոնակարգում է դատապարտյալների իրավահպատակ վարքագիծը: ՀՀ ՔԿՕ 93-րդ հոդվածի առաջին մասի համաձայն՝ օրինապահ վարքագծի, աշխատանքի և ուսման նկատմամբ բարեխիղճ վերաբերմունքի, դատապարտյալների ինքնագործ միավորումների աշխատանքներին և միջոցառումներին ակտիվորեն մասնակցելու, ինչպես նաև դրական վարքագծի դրսևորման համար ազատազրկման դատապարտված անձի նկատմամբ սահմանված կարգով կարող են կիրառվել խրախուսանքի հետևյալ միջոցները. լրացուցիչ կարճատև կամ երկարատև տեսակցության տրամադրում, փակ տեսակի քրեակատարողական հիմնարկում պահվող դատապարտյալի զբոսանքի տևողության ավելացում մինչև երկու ժամ, նախկինում նշանակված տույժի վաղաժամկետ հանում:

Դրականորեն բնութագրվող դատապարտյալների նկատմամբ որպես խրախուսանքի միջոց կարող են կիրառվել նաև պատժի կրման պայմանների փոփոխումը. դատապարտյալը կարող է ներկայացվել տեղափոխման մեկուսացվածության առավել ցածր աստիճան ունեցող հիմնարկ՝ պատժի կրումը շարունակելու նպատակով:

Դատապարտյալների վերասոցիալականացման հարցում կարևոր նշանակություն ունի պատժի կրման պայմանների փոփոխումը: Պատժի կրման պայմանների փոփոխման ինստիտուտի էությունը դատապարտյալների իրավական վիճակի փոփոխումն է, մասնավորապես, նրանց իրավունքների շրջանակի ընդարձակումը կամ կրճատումը (պատժի կրման պրոգրեսիվ համակարգը)⁴²:

⁴² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ткачевский Ю.М. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. М., 1997:

Քրեակատարողական իրավունքի այս ինստիտուտը դասվում է դատապարտյալների նկատմամբ կիրառվող խրախուսանքի և տույժի միջոցների շարքում: Պատժի կրման պայմանների փոփոխումն իրականացվում է երկու ձևով՝ մեկ քրեակատարողական հիմնարկի շրջանակներում և դատապարտյալին մեկ հիմնարկից մեկ այլ հիմնարկ տեղափոխելու միջոցով:

Մեկ քրեակատարողական հիմնարկի շրջանակներում պատժի կրման պայմանների փոփոխումը դատապարտյալների օրենքով նախատեսված իրավունքների և արտոնությունների ավելացումն է կամ կրճատումը, այսինքն՝ պատժի կրման ընթացքում իրենց դրականորեն դրսևորող դատապարտյալների իրավունքների և ազատությունների շրջանակը կարող է ընդլայնվել (լրացուցիչ կարճատև կամ երկարատև տեսակցություն, զբոսանքի տևողության ավելացում մինչև երկու ժամ և այլն) կամ, ընդհակառակը, բացասական վարքագիծ դրսևորողների իրավունքների շրջանակը կարող է սահմանափակվել: Դատապարտյալների իրավունքների նման տարաբնույթ լինելը հետապնդում է որոշակի նպատակներ՝ կարգավորել և խթանել դատապարտյալների վերասոցիալականացման գործընթացը, նախապատրաստել և օգնել ազատագրվածներին ազատության մեջ ապրելուն և այլն:

Պատժի կրման պայմանների փոփոխումն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով ՀՀ նոր քրեակատարողական օրենսգրքի նախագծում նախատեսում ենք նորմ, որը սահմանում է մեկ քրեակատարողական հիմնարկում պատժի կրման տարբեր պայմաններ՝ մեղմ և խիստ:

Հոդված. Ազատագրված դատապարտվածների պատժի կրման պայմանները

1. Ազատագրված դատապարտվածները մեկ քրեակատարողական հիմնարկի շրջանակներում կարող են գտնվել տվյալ հիմնարկի տեսակով նախատեսված պատժի կրման մեղմ և խիստ պայմաններում:
2. Պատժի կրման պայմանների փոփոխումը սույն օրենսգրքով նախատեսված հիմքերով իրականացվում է քրեակատարողական հիմնարկի հանձնաժողովի որոշմամբ:
3. Քրեակատարողական հիմնարկում պատժի կրման խիստ պայմանների փոխադրման հետ անհամաձայնության դեպքում դատապարտյալներն իրավունք ունեն օրենքով սահմանված կարգով բողոքարկել փոխադրման մասին որոշումը:

Մեկ քրեակատարողական հիմնարկի շրջանակներում պատժի կրման տարբեր պայմանները հնարավորություն կտան առավել արդյունավետ կիրառել կարգապահական ներգործության միջոցները և կնպաստեն դատապարտյալների վերասոցիալականացմանը:

Բայց միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ բացի վերը նշված հանգամանքներից, վերասոցիալականացման հաջողությունն անվերապահորեն կախված է նաև դատապարտյալի անձի սոցիալական շեղման աստիճանից, ինչպես նաև քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմի կողմից իրականացվող դաստիարակչական, հոգեբանական, իրավական և վերականգնողական աշխատանքների արդյունավետությունից:

Պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացման՝ որպես պատժի նպատակի ամրագրումը ՀՀ նոր քրեակատարողական օրենսգրքի նախագծում: Քննարկվող խնդրի արդիականությունը, ինչպես արդեն նշել ենք, պայմանավորված է մեր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղղվածության փոփոխությամբ՝ դեպի նոր հասարակական հարաբերություններ, ազատագրված դատապարտվածների նկատմամբ կիրառվող միջազգային իրավական չափանիշներին համապատասխան: Հաշվի առնելով «վերա-

սոցիալականացում» հասկացության բարդությունը և այն, որ ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքի նախագծում պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացումն ամրագրվել է որպես քրեական պատժի նպատակ, առաջարկում ենք ՀՀ նոր քրեակատարողական օրենսգրքի նախագծում հետևյալ օրենսդրական ձևակերպումները.

Հոդված. Հայաստանի Հանրապետության քրեակատարողական օրենսդրության նպատակները, խնդիրները և բովանդակությունը

1. Հայաստանի Հանրապետության քրեակատարողական օրենսդրության նպատակներն են՝ պատժի ենթարկված անձի վերասոցիալականացումը, նրա իրավահպատակ վարքագծի ձևավորումը և նոր հանցագործությունների կանխումը:
2. Հայաստանի Հանրապետության քրեակատարողական օրենսդրության խնդիրներն են՝ սահմանել պատիժներ կատարելու և կրելու, քրեաիրավական ներգործության այլ միջոցներ կիրառելու կարգն ու պայմանները, դատապարտյալի վերասոցիալականացման և իրավահպատակ վարքագծի ձևավորման հիմնական միջոցները, պաշտպանել նրա իրավունքներն ու ազատությունները, ցուցաբերել սոցիալական օգնություն պատիժը կրելուց հետո:
3. Հայաստանի Հանրապետության քրեակատարողական օրենսդրությունը սահմանում է պատիժների կատարման ընդհանուր դրույթները և սկզբունքները, քրեական օրենսդրությամբ նախատեսված քրեաիրավական ներգործության այլ միջոցների կիրառման կարգը, պատիժների կատարման ու կրման կարգը և պայմանները, դատապարտյալի վերասոցիալականացման միջոցների կիրառումը, դատապարտյալի իրավական վիճակը և նրա իրավունքները և ազատություններն ապահովելու երաշխիքները, պատիժներ կատարող հիմնարկների և մարմինների գործունեության կարգը, պատժից ազատելու և ազատվածներին օգնություն ցուցաբերելու կարգը:

Հոդված. Դատապարտյալների վերասոցիալականացումը և դրա հիմնական միջոցները

1. Դատապարտյալների վերասոցիալականացումը՝ մարդու, հասարակության համակեցության կանոնների և ավանդույթների նկատմամբ դատապարտյալների հարգալից վերաբերմունքի ձևավորումն է, ինչպես նաև իրավահպատակ վարքագծի խթանումը՝ դատապարտյալի մոտ առողջ կենսակերպի ամրապնդման և զարգացման նպատակով:
2. Դատապարտյալների վերասոցիալականացման հիմնական միջոցներն են պատիժները կատարելու և կրելու սահմանված կարգն ու պայմանները, դատապարտյալի հետ տարվող սոցիալական, հոգեբանական և իրավական աշխատանքները, դատապարտյալի աշխատանքային, կրթական, մշակութային, մարզական և նման այլ զբաղվածությունը, ինչպես նաև հասարակական ներգործությունը:
3. Վերասոցիալականացման միջոցները կիրառվում են հաշվի առնելով պատժի տեսակը, կատարված հանցագործության բնույթն ու հասարակական վտանգավորության աստիճանը, դատապարտյալի անձը և նրա վարքագիծը պատժի կրման ընթացքում, դատապարտյալի վերաբերմունքն իր կատարած հանցագործության նկատմամբ, պատժի ժամկետը, ինչպես նաև պատժի կատարումը տարբերակելու և անհատականացնելու սկզբունքով պայմանավորված այլ հանգամանքներ:

Ազատագրվման վայրերում դատապարտյալների վերասոցիալականացման գործընթացը, անկախ դրա իրականացման որակից, չի կարող համարվել ավարտուն, քանի

որ այն իրականացվում է անձի՝ հասարակությունից մեկուսացման արհեստականորեն ստեղծված պայմաններում: Անհրաժեշտ է որոշակի ժամանակահատված, երբ պատժից ազատվածը հարմարվում և ընդունում է ազատության մեջ կյանքի պայմանները, վերականգնում հանրորեն օգտակար կապերը և հասարակության լիիրավ անդամի իրավունքները: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է ազատագրվման վայրերից ազատվածների նկատմամբ իրականացնել հատուկ միջոցառումներ:

Անհրաժեշտ ենք համարում քրեակատարողական համակարգի և պետական իշխանության մարմինների համագործակցությունն ազատագրվման վայրերից ազատվածների հետպատժական վերասոցիալականացման, սոցիալական հարմարվողականության և սոցիալական վերականգնման հարցերում: Մեր կարծիքով՝ մինչ պենիտենցիար և հետպենիտենցիար վերասոցիալականացման հարցերով ակտիվորեն պետք է զբաղվեն այն մարմինները, որոնք որևէ կերպ կապված չեն իրավապահպան գործունեության հետ: Այս կապակցությամբ ցանկալի է.

1. «Ազատագրվման վայրերից ազատվածների սոցիալական վերականգնման և վերասոցիալականացման» մասին ՀՀ օրենքի ընդունում, որում անհրաժեշտ է նախատեսել նախկին դատապարտյալների վերասոցիալականացման համակարգը՝ իր գործունեության սկզբունքներով, խնդիրներով, գործառույթներով, իրավասություններով, բոլոր շահագրգիռ գերատեսչությունների համագործակցության մեխանիզմներով: Համակարգի գլխավոր օղակը պետք է հանդիսանան մասնագիտացված պետական մարմինները՝ վերասոցիալականացման կենտրոնները, ինչպես նաև տարբեր ոչ պետական մարմիններ, որոնց գլխավոր խնդիրն է դատապարտյալների վերասոցիալականացմանն օժանդակելը: Այդ կենտրոնների խնդիրներ պետք է համարել նախկին դատապարտյալների աշխատանքի տեղավորման հարցերը, մասնագիտական կրթության և վերապատրաստման կազմակերպումը դրա կարիքն ունեցողների համար:
2. Վերասոցիալականացման օժանդակման կենտրոններին կից ստեղծել ազատվածների համար ժամանակավոր (մինչև վեց ամիս ժամկետով) բնակության կացարաններ: Այստեղ նախկին դատապարտյալները կարող են կատարել կենտրոնի տնտեսական սպասարկման աշխատանքներ՝ ծախսերի մասնակի փոխհատուցման նպատակով:
3. Մշակել և ընդունել ազատագրվման ձևով պատիժ կրածներին օգնության ցուցաբերման և սոցիալական վերականգնման երկարաժամկետ ծրագիր:

Եզրափակելով հարցի քննարկումը՝ կարելի է վստահաբար պնդել, որ պատժի ենթարկվածների վերասոցիալականացումն ինքնին բազմաբովանդակ հասկացություն է: Նման բարդ գործընթացի միակ, ճիշտ և անսխալ հասկացության ձևակերպում հնարավոր համարել չենք կարող: Բայց ակնհայտ է, որ վերասոցիալականացման էության բացահայտման և գիտակցման համար անհրաժեշտ է այս կարևոր գործընթացը մեկնաբանել միայն լայն առումով:

Կարող ենք սահմանել վերասոցիալականացման էության առավել ընդգրկուն հասկացություն.

Վերասոցիալականացումը դատապարտյալի գիտակցական վերականգնումն է որպես հասարակության սոցիալականացված, լիիրավ անդամի սոցիալական կարգավիճակում, որն իրականացվում է դատապարտյալի նկատմամբ իրավական, կազմակերպական, հոգեբանամանկավարժական, դաստիարակչական և այլ համալիր միջոցների կիրառմամբ՝ հակաօրինական արարքների կրկնական կատարման կանխման նպատակով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Սահմանադրություն 2015:
2. ՀՀ քրեական օրենսգիրք 2003:
3. ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրք 2004:
4. ՀՀ քրեական իրավունք. ընդհանուր մաս: Դասագիրք բուհերի համար: ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2012:
5. Խաչիկյան Հ.Մ. ՀՀ քրեակատարողական իրավունք: ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2011:
6. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Пер. с английского. М., 1979.
7. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2-х томах. Т. 2. М., 1994.
8. Полубинская С.В. Цели уголовного наказания. М., 1990.
9. Кристи П. Пределы наказания. Пер. с английского. М., 1989.
10. Курс уголовного права. Общая часть. Т. 2. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. М., 2012.
11. Флетчер Дж., Наумов А.В. Основные концепции современного уголовного права. М., 1998.
12. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 1986.
13. Решетников Ф.М. Беккария. М., 1987.
14. Стручков И.О. Киусти П.Н. Проблема наказания. Уголовное право, 1999.
15. Ефимова Е.С. Современная тюрьма. М. 2004.
16. Старков О.В., Милюков С.Ф. Наказание: Уголовно-правовой и криминопеналогический анализ. М. 2009.
17. Олейник А.Н. Тюремная субкультура. М. 2001.
18. Селиверстов В.И. Уголовно-исполнительное право. М. 2013.
19. Бриллиантов А.В., Курганов С.И. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации. М., 2008.
20. Бентам И. Избранные сочинения. СПб. 1867. Т.1.
21. Пионтковский А.А. Уголовно-правовые воззрения Канта, Фейербаха и Фихте. М., 1940.
22. Гегель. Философия права. М., 1990.
23. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Т. 3. Наказание. М., 1970.
24. Никифоров А.С., Решетников Ф.М. Современное американское право. М., 2009.
25. Ткачевский Ю.М. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. М., 1997.

Գևորգ Վուրդյայի Պետրոսյան

ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի դոցենտ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ: Հեղինակ է 2 բուհական դասագրքի, ավելի քան 30 գիտական հոդվածների, համահեղինակ է 3 դպրոցական դասագրքերի: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ աշխատանքային իրավունքի հիմնախնդիրները:

ՀՀ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՄԱՆ ՀՐԱՄԱՅՆԱԿԱՆԸ

Օրենքների միատեսակ կիրառության, դրանցում ամրագրված նպատակների կենսագործման և հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության ապահովման համար շատ կարևոր է այդ օրենքների բովանդակության ճիշտ մեկնաբանումն ու միատեսակ ընկալումը:

Որևէ օրենք, անկախ դրա գործողության ոլորտից, անձանց շրջանակից, կիրառման սահմաններից և այլ հանգամանքներից, մեծագույն ցանկության դեպքում անգամ, չի կարող լիովին միատեսակ ընկալելի լինել այն կիրառող սուբյեկտների համար և իր կիրառման ընթացքում չհարուցել տարբեր կարծիքներ, դիրքորոշումներ ու լուծումներ: Նման իրարամերժ մոտեցումները հատկապես անխուսափելի են այն օրենքների կիրառման ընթացքում, որոնք կարգավորում են հակադիր շահերով օժտված սուբյեկտների փոխհարաբերությունները, երբ մի կողմի իրավունքի իրացումը, գրեթե առանց բացառության, ապահովվում է մյուս կողմի իրավունքի կամ ազատության սահմանափակման հաշվին:

Օրենքների՝ իրար հակասող մեկնաբանություններից խուսափելու հարցում, զուտ տեսական և դասագրքային մակարդակի հետազոտություններից բացի, կարևոր են նաև այդ իրավադրույթների գիտագործնական մեկնաբանությունները, օրենսդրական նորմում ներդրված իմաստի պարզաբանումն ու ճիշտ ներկայացումը:

ՀՀ իրավական համակարգում օրենսդրության մեկնաբանություններն իրավունքի աղբյուր չեն հանդիսանում: Միաժամանակ, այդ հանգամանքը չի կարելի հիմք ընդունել՝ այդ մեկնաբանությունների նշանակությունը թերագնահատելու համար: Չունենալով պարտադիր բնույթ, այնուամենայնիվ, այդ մեկնաբանությունները, եթե զուրկ են միակողմանիությունից, փորձից կտրված դատողություններից, կառուցված են հետազոտության իրավահամեմատական ու վերլուծության մեթոդների հենքի վրա, բխեցված են երկրի հիմնական օրենքից և միջազգային հանրաճանաչ սկզբունքներից ու նորմերից, զգալիորեն օգտակար են օրենսդրական նորմերի ճիշտ ընկալման համար, կանխում են օրենքների սխալ կամ իրարամերժ կիրառումները և նպաստում են օրինականության պահպանմանն ու ամրապնդմանը:

Ընթացիկ օրենսդրության տարբեր ակտերի, ներառյալ՝ դրանցում ներառված իրավադրույթների նույնաբովանդակ ընկալման ու անհակասական կիրառման համար բացառիկ նշանակություն ունեն երկրի հիմնական օրենքի դրույթները: Ընթացիկ

օրենսդրության նորմերը պետք է մեկնաբանվեն և կիրառվեն Սահմանադրության լույսի ներքո՝ դրա իմաստից ու նպատակից էլնելով: Եթե որոշակի են ոլորտը կարգավորվող սահմանադրաիրավական դրույթները, ապա դրանց տեղայնացումն ու կիրառումը դառնում է առավել կանխատեսելի, ինչը նվազագույնի է հասցնում օրենսդրության կամայական մեկնաբանությունների ու կիրառման հնարավորությունները:

Իր կիրառման ոլորտի հասարակական հարաբերությունների հիմնական մասնակիցների շահերի հակադրության տեսանկյունից մյուս օրենքներից հստակ առանձնանում է աշխատանքային օրենսդրությունը, որի ցանկացած կիրառություն ակամայից ուղեկցվում է աշխատողի և գործատուի շահերի առկա կամ պոտենցիալ հակադրությամբ: Ընդ որում, դրանից լրիվ ձեռքազատվել չի հաջողվում՝ անգամ այն դեպքում, երբ նույն օրենսդրությունը հատուկ ամրագրում է սոցիալական գործընկերության և համերաշխության սկզբունքները:

Իրավական համակարգի ցանկացած ճյուղ, այդ թվում՝ նաև աշխատանքային օրենսդրությունը, գտնվում է անընդհատ փոփոխությունների գործընթացում, քանի որ այն պետք է արտացոլի համապատասխան հասարակական հարաբերությունների զարգացման ու փոփոխման արդիական պահանջներն ու օրինաչափությունները: Օրենսդրության տվյալ ոլորտի առավել հիմնարար, էական փոփոխությունները, որպես կանոն, կատարվում են նախնառաջ տվյալ օրենսդրության հիմնական ակտերում, որոնք ամրագրում են հասարակական հարաբերությունների տվյալ ոլորտի նորմատիվային կարգավորման հիմնական սկզբունքներն ու սահմանները:

ՀՀ նոր աշխատանքային օրենսդրությունն (2004 թվականի նոյեմբերի 9-ի ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքն ու դրան համապատասխան ընդունված այլ նորմատիվ իրավական ակտերը) իր գոյության շուրջ 11 տարիների ընթացքում բազմաթիվ էական փոփոխություններ է կրել: ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի վերջին ծավալուն փոփոխություններն ու լրացումներն ուժի մեջ մտան 2015 թվականի հոկտեմբերի 22-ից, որոնցով նոր իրավակարգավորումներ տրվեցին աշխատանքային հարաբերությունների ինչպես ծագման, փոփոխման ու դադարման, այնպես էլ աշխատանքային իրավունքի մի շարք հիմնական ինստիտուտների կարգավորման առարկան հանդիսացող ամենատարբեր հարցերի: Նկատի ունենալով, սակայն, որ այդ փոփոխություններից շատ կարճ ժամանակ անց՝ ճիշտ երկու ամիս հետո ուժի մեջ մտան ՀՀ Սահմանադրության փոփոխությունները, դարձյալ անհետաձգելի դարձավ գործող աշխատանքային օրենսդրությունը ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրության հիմնադրույթներին համապատասխանեցնելու, այլ խոսքով՝ Հիմնական օրենքի դրույթներն աշխատանքային օրենսդրությունում տեղայնացնելու և զարգացնելու անհրաժեշտությունը:

ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրության կարևորագույն արժանիքը, որն այն կարող է մատուցել Հայաստանի Հանրապետությունում աշխատանքային հարաբերությունների ներդաշնակ կարգավորմանը, թերևս, այդ հարաբերությունների հիմնական մասնակիցների՝ աշխատողի ու գործատուի վարքի հիմնական կանոնների ամրագրումն է, որոնք, որպես աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորման ելակետային դրույթներ, անպայմանորեն պետք է տեղ գտնեն ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքում: Եթե մինչ այս այդ սկզբունքները հանդիսանալով առավելապես գիտական ընդհանրացումներ՝ ունեին տեսական, խորհրդատվական բնույթ, ապա սահմանադրական ամրագրումից հետո դրանց իրավաբանական նշանակությունը, անշուշտ, փոխվել է: Այլևս դրանք պարտադիր են կիրառման աշխատանքային հարաբերություններում՝ դրանց ծագումից մինչև դադարումը ներառյալ:

Ստորև ներկայացնենք ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված և հետագայում ՀՀ աշխատանքային օրենսդրությունում տեղայնացման ենթակա ընդհանուր իրավական հիմնական սկզբունքների բովանդակությունը:

1. Սոցիալական ազատության սկզբունքը: Այս հիմնադրույթը կոչված է հասարակական շրջանառության բոլոր մասնակիցներին, այդ թվում՝ նաև օտարերկրյա քաղաքացիներին և քաղաքացիություն չունեցող անձանց առավել չափով ազատությունների և իրավունքների տրամադրմանը: Ըստ էության, այս սկզբունքի նպատակն է դրական (պոզիտիվ) օրենսդրությունը չհակադրել բնական իրավունքի տեսությանը:

Սոցիալական ազատության սկզբունքն արտացոլված է, նախևառաջ, Հայաստանի Հանրապետության հիմնական օրենքում: Դրանում, մասնավորապես, ամրագրված է քաղաքացու իրավունքը՝ ազատորեն ընտրություն կատարել զբաղվածության կամ չզբաղվածության միջև (հոդվ. 57): Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ) 1957 թվականի հունիսի 25-ի Հարկադիր աշխատանքի վերացման մասին Ժնևի կոնվենցիան Հայաստանում վավերացվելու ուժով (ՀՀ Ազգային ժողովի 2004 թվականի հոկտեմբերի 25-ի որոշմամբ), բացառությամբ որոշակի դեպքերի, քաղաքացին ազատ է ընդհանրապես աշխատանքային գործունեությամբ զբաղվելու կամ չզբաղվելու հարցում: Քաղաքացիներն ազատ են նաև մասնագիտություն, զբաղմունքի տեսակ և գործունեության վայր ընտրելու, ինչպես նաև իրենց աշխատուժն իրենց հայեցողությամբ տնօրինելու հարցերում: Այդ մասին ուղղակիորեն նշվում է ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքում (հոդվ. 3, կետ 1): Ընդ որում, չի կարևորվում անձի՝ իր ստացած մասնագիտությամբ աշխատելու կամ նույն մասնագիտության շրջանակներում աշխատանքը համատեղելու խնդիրը: Արգելված չէ նաև քաղաքացու կողմից իր ընտրած մասնագիտության ու ստացած որակավորման գծով աշխատանքը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս կատարելը: Այս կանոնից բացառությունները սահմանվում են օրենքով: Բացի դրանից, աշխատողներին է պատկանում իրենց աշխատանքային եկամուտները տնօրինելու, ներառյալ՝ աշխատանքի արդյունքն ազատորեն օտարելու բացառիկ իրավունքը:

Սոցիալական ազատության սկզբունքը ներառում է նաև աշխատանքն ուսման հետ համատեղելու, ներառյալ՝ վերաորակավորվելու կամ ստացած մասնագիտության ուղղությամբ որակավորումը բարձրացնելու իրավաբանական հնարավորությունը:

2. Սոցիալական արդարության սկզբունքը: Այս սկզբունքը, ինչպես իրավամբ նշվում է մասնագիտական գրականության մեջ, ունի բարոյական իրավական բովանդակություն⁴³: Այն կոչված է ներդաշնակություն ապահովելու հասարակական կյանքում անհատների դերի և սոցիալական դրության, նրանց իրավունքների և պարտականությունների միջև⁴⁴: Սոցիալական արդարության սկզբունքի իրագործումը կարող է ապահովել յուրաքանչյուրի հասարակական դերի որոշումը՝ իր հասարակական արժեքին համապատասխան: Աշխատանքային իրավունքի ոլորտում այդ հիմնադրույթը դրսևորվում է աշխատողների կողմից իրենց աշխատանքային պարտականությունները պատշաճ կատարելու, աշխատանքի որակը բարելավելու, արտադրողականության աճին և հանրային արտադրության արդյունավետության բարձրացմանը նպաստելու՝ օրենքով սահմանված պարտականություններում և, դրանց համապատասխան, աշխատանքում բարձր գնահատվելու և խրախուսվելու իրավունքում:

Աշխատանքի ոլորտում սոցիալական արդարության սկզբունքի արտացալումն ապահովվում է նաև միջազգային հանրաճանաչ ակտերի նորմերով: Մասնավորապես, օրինակ՝ Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազ-

⁴³ Տե՛ս Խրոպանյուկ Վ.Ն.: Նշվ. Աշխ., էջ 260:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

գային դաշնագիրը սահմանում է անդամ պետությունների պարտականությունը՝ ճանաչել և ապահովել հավասար աշխատանքի դիմաց հավասար վարձատրության իրավունքը, բոլորի համար աշխատանքի մեջ աշխատանքային ստաժի և որակավորման հիմունքով համապատասխանաբար առավել բարձր աստիճաններով առաջ գնալու հավազար հնարավորությունը (հոդվ. 7): Ճիշտ է՝ վարձու աշխատողների վերը նշված հնարավորությունն ամրագրված չէ գործող աշխատանքային օրենսգրքում, սակայն Սահմանադրության 6-րդ հոդվածի ուժով այն ուղղակիորեն կիրառելի է գործատուների և աշխատողների փոխհարաբերություններում: Նկատի ունենք՝ եթե գործատուների գործողությունները խախտում կամ խոչընդոտում են աշխատողների՝ նրանց աշխատանքային ստաժի և որակավորման հիմունքով առաջխաղացման հնարավորությունը, ապա այդ գործողությունների օրինականությունը կարող է վիճարկվել շահագրգիռ անձանց կողմից՝ ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

3. Հումանիզմի (մարդասիրության) սկզբունքը: Այս սկզբունքը, թերևս, ամենագլխավորն է իրավական պետության գործելակերպում: Այդ իսկ պատճառով այն պետք է առավելագույնս ներդրված լինի իրավունքի բոլոր ճյուղերի, այդ թվում՝ նաև աշխատանքային իրավունքի (օրենսդրության) հիմքում: Քննարկվող հիմնադրույթն արտացոլված է աշխատանքային հարաբերությունների բոլոր ոլորտներում: Անհնար է մատնանշել աշխատանքային իրավունքի (օրենսգրքի) գեթ մեկ ինստիտուտ, որում ուղղակի կամ անուղղակի արտահայտություն չունենա մարդասիրության սկզբունքը: ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրքը, թվարկելով աշխատանքային իրավունքի խնդիրները իբրև վերջնանպատակ, սահմանում է վարձու աշխատողների աշխատանքային իրավունքների պետական երաշխիքների հաստատումը, նրանց շահերի ըստ ամենայնի պաշտպանությունը (հոդվ. 1): Աշխատողների առողջության պահպանումը, աշխատանքի անվտանգ պայմանների ապահովումը, մասնագիտական հիվանդությունների և արտադրական վնասվածքների վերացումն աշխատանքային օրենսդրության հիմնական սկզբունքներն են (հոդվ. 3): Հումանիզմի սկզբունքը պետք է արտացոլված լինի աշխատանքային օրենսգրքի տարբեր ինստիտուտներում՝ աշխատողի համար տարբեր իրավունքների ամրագրման ու երաշխավորման եղանակով:

Հումանիզմի սկզբունքն առավել ընդգծված արտահայտություն պետք է ունենա աշխատանքային օրենսգրքի այն նորմերում, որոնք սահմանում են աշխատուժի շուկայում հավասար մրցակցության ոչ ընդունակ աշխատողների մասնակցության պամանները: ՀՀ Սահմանադրությունն ամրագրում է, որ տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում պետության հիմնական խնդիրներից մեկը մայրության և մանկության պաշտպանությունն է (հոդվ. 16): Դրան համապատասխան, ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը սահմանում է մայրության կապակցությամբ կնոջ իրավունքները չխախտելու, նրա առջև լրացուցիչ պարտավորություններ կրելու կամ նրան մի շարք պարտականությունների կատարումից ազատելու՝ գործատուների պարտականությունները: Մասնավորապես, օրենսգիրքը չի թույլատրում հղի և նորածին երեխաներ խնամող կանանց, առանց նրանց համաձայնության, արտաժամյա աշխատանքներում կամ գիշեր ժամանակ կատարվող աշխատանքներում ներգրավելը (հոդվածներ 144 և 148): Օրենսգրքի 149-րդ հոդվածի համաձայն՝ հղի կանայք և մինչև երեք տարեկան երեխա խնամող աշխատողները կարող են տանը կամ կազմակերպությունում հերթապահության ներգրավվել միայն իրենց համաձայնությամբ: Օրենսգիրքը բազմաթիվ արտոնություններ է սահմանում աշխատուժի շուկայում հավասար մրցակցության ոչ ընդունակ նաև այլ կատեգորիայի աշխատողների (երեխաներ, հաշմանդամներ) համար՝ սկսած աշխատանքային պայմանագիր կնքելուց ընդհուպ աշխատանքային իրավահարաբերությունների դադարումը ներառյալ:

4. Իրավահավասարության սկզբունքը: Այս սկզբունքն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրությամբ (հոդվ. 28) և իր կոնկրետ արտահայտությունը պետք է ունենա աշխատանքային իրավահարաբերություններում՝ հաշվի առնելով այդ հարաբերությունների առանձնահատկությունները:

Աշխատանքային իրավունքում աշխատողների իրավահավասարության սկզբունքը, նախևառաջ, պետք է արտահայտվի միևնույն կատեգորիայի աշխատողներին նույն իրավունքներով և պարտականություններով (դրանք կարող են լրացվել աշխատանքային պայմանագրով՝ կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ) օժտելու ձևով: Օրինակ՝ միևնույն կամ տարբեր կազմակերպություններում աշխատող հղի կամ մինչև 1 տարեկան երեխա ունեցող կանայք, անկախ մի շարք հանգամանքներից, այդ թվում՝ աշխատանքային ստաժի տևողությունից, մասնագիտությունից, զբաղեցրած պաշտոնից և այլն, հավասարապես օգտվում են մասնակի վճարովի արձակուրդի, լրացուցիչ հանգստի ժամանակի, մինչև երեխայի երեք տարեկան դառնալն իրենց հաշվին արձակուրդում գտնվելու հավասար իրավունքներից (ՀՀ աշխ. օր. հոդվ. 173): Նույն կարգով, բոլոր հղի կանայք ունեն հղիության և ծննդաբերության արձակուրդ՝ նույն այն տևողությամբ, որ սահմանված է ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով (հոդվ. 172):

Իրավահավասարության սկզբունքն արտահայտված է նաև աշխատողների աշխատանքի վարձատրության ոլորտում: Մասնավորապես, ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 178-րդ հոդվածից բխում է, որ համարժեք աշխատանքի դիմաց պետք է վճարվի հավասար աշխատավարձ՝ անկախ աշխատանքը կատարողի սեռից, տարիքից, ազգությունից, ռասայից, դավանանքից, սոցիալական ծագումից, գույքային կամ այլ դրությունից, ինչպես նաև աշխատանքի քանակի ու որակի հետ չկապված այլ հանգամանքներից:

Աշխատանքային իրավունքում իրավահավասարության սկզբունքը հասկացվում է նաև իր ավանդական նշանակությամբ: Բոլոր վարձու աշխատողները, անկախ իրենց զբաղվածության ոլորտից, մասնագիտությունից, որակավորումից և այլն, հավասար հնարավորություններ ունեն իրականացնելու միջազգային հանրաճանաչ ակտերով, ՀՀ Սահմանադրությամբ և աշխատանքային օրենսդրության նորմերով սահմանված իրավունքները: Մասնավորապես, բոլոր վարձու աշխատողները, անկախ որևէ հանգամանքից, ունեն առավելագույն աշխատաժամանակի սահմանափակման, պետության կողմից սահմանված նվազագույնից ոչ ցածր աշխատավարձ ստանալու, հանգստի ժամանակի, սոցիալական ապահովության գծով վճարումներ ստանալու, իրենց հատկացված իրավունքների դատական պաշտպանության իրավունք և այլն:

5. Իրավունքների և պարտականությունների միասնության սկզբունքը: Իրավունքի տեսանկյունից հայտնի է, որ ցանկացած սուբյեկտիվ իրավունքի համապատասխանում է մեկ այլ կոնկրետ սուբյեկտի պարտականությունը: Վերջինս հանդես է գալիս որպես իրավունքի իրականացման և պաշտպանության երաշխիք: Խոսել ինչ-որ իրավունքի իրական լինելու մասին՝ կարելի է միայն դրան համապատասխան իրավաբանական պարտականությունների առկայության դեպքում⁴⁵: Խոսելով հասարակական առաջընթացի իրավական երաշխիքների մասին՝ Ա. Պետրոսյանն իրավացիորեն պնդում է, թե «շեշտն անձի իրավունքների վրա դնելը չի նշանակում, թե նա պարտականություններ չունի, այդ թվում և պետության ու հասարակության հանդեպ: Սոցիալական հարաբերությունների բոլոր մասնակիցները կապված են փոխադարձ իրավունքներով ու պարտականություններով: Իրավունքը չի կարող գոյություն ունենալ առանց պարտականության, այլապես կլինի ոչ թե իրավունք, այլ միակողմանի արտո-

⁴⁵ Տե՛ս Խրոպանյուկ Վ.Ն.: Նշվ. աշխ., էջ 261:

նություն»⁴⁶: Առանց իրավունքների ու պարտականությունների ներդաշնակ զուգակցման դժվար է ապահովել իրավունքների ու պարտականությունների արդյունավետ կատարում: Իրավական պետության պայմաններում մարդու իրավունքների ու պարտականությունների միասնության ապահովման հիմնախնդրում գլխավորն այն է, որ նրանք ոչ միայն օգտվեն իրենց բոլոր իրավունքներից և ազատություններից, բավարարեն իրենց օրինական շահերը, այլև կատարեն իրենց վրա դրված պարտականություններն ու պահպանեն իրենց վերաբերող արգելքները⁴⁷:

Իրավունքների և պարտականությունների միասնության սկզբունքն արտացոլված է աշխատանքային օրենսգրքի գրեթե բոլոր նորմերում: Օրինակ՝ աշխատանքի դիմաց աշխատողի վարձատրության իրավունքին համապատասխանում է աշխատավարձ վճարելու՝ գործատուի պարտականությունը (հոդվ. 217) կամ աշխատանքային կարգապահությունը պահպանելու՝ աշխատողի պարտականությունը (հոդվ. 216) համապատասխանում է կարգազանց աշխատողներին կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելու՝ գործատուի իրավունքը (հոդվ. 215) և այդպես շարունակ:

Իրավունքների և պարտականությունների միասնության սկզբունքը գործում է ոչ միայն կողմերի փոխադարձ, այլև միանձնյա գործելակերպում: Օրինակ՝ գործող օրենսդրության համաձայն՝ գործատուն օժտված է կարգապահական զանցանք թույլ տված աշխատողներին պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքով: Միաժամանակ, օրենսգիրքը սահմանում է նաև, որ աշխատողներին պատասխանատվության ենթարկելը պետք է զուգորդվի գործատուի կողմից օրենքի պահանջները խստորեն պահպանելու պարտականությամբ (ՀՀ աշխ. օր. հոդվածներ 121, 222-227):

6. Օրինականության սկզբունքը: Վաղուց ի վեր օրինականությունը դասվում է իրավաբանական գիտության ունիվերսալ, վճռորոշ կատեգորիաների շարքում և ակնառու տեղ է գրավում դրա ըմբռնողական համակարգում: Այս կատեգորիան ծառայում է որպես գիտական վերլուծության յուրօրինակ գործիք՝ ապահովելով ընդհանուր տեսական և ճյուղային գիտությունների օրգանական միասնությունը, դրանց «ելքը» պրակտիկա⁴⁸: Օրինականությունը բարդ և բազմաբովանդակ երևույթ է: Այն բնութագրվում է որպես իրավական նորմերի պահպանման և իրականացման սկզբունք, հասարակական հարաբերությունների բոլոր մասնակիցների գործունեության մեթոդ և քաղաքական վարչաձև, որի պայմաններում պետությունը, պետական մարմինները, հասարակական կազմակերպությունները, պաշտոնատար անձինք և քաղաքացիները ելնում են իրավական պահանջների խստագույն իրացումից⁴⁹: Այս սկզբունքն ունի անհամեմատ ավելի ընդգրկուն իմաստ և բովանդակություն: Այն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրությամբ (հոդվ. 6): Աշխատանքային իրավահարաբերության բոլոր սուբյեկտները, այդ թվում՝ ամենից առաջ գործատուն և աշխատողը, պարտավոր են աշխատանքային գործունեության ընթացքում պահպանել օրենքի պահանջները: Ընդ որում, դրանց խախտումները, թեկուզև կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ, ուղղակիորեն արգելվում են օրենքով: Իբրև օրինակ կարելի է մատնանշել ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 6-րդ հոդվածը, ըստ որի՝ աշխատանքային պայմանագրի այն պայմանները, որոնք օրենսդրության համեմատությամբ վատթա-

⁴⁶ Տե՛ս Պետրոսյան Ա.: Անձը և իրավական պետությունը. փոխադարձ պարտականություններ և պատասխանատվություն: Ի-րավունք և օրինականություն: Երևան, 1996, № 1 (9), էջ 3:

⁴⁷ Տե՛ս Ապիյան Ն.Ա., Պետրոսյան Ա.Հ.: Իրավական պետություն և օրինականություն (2-րդ հրատարակություն՝ լրացված և վերամշակված), Եր., 2001, էջ 53:

⁴⁸ Տե՛ս Ապիյան Ն.Ա., Պետրոսյան Ա.Հ.: Նշվ. աշխ., էջ 98:

⁴⁹ Տե՛ս Պետության և իրավունքի հիմունքներ: Դասագիրք (Գ. Ղազինյանի և Ռ. Պետրոսյանի խմբ.): Եր., «Լույս», 1998թ. էջ 57:

րացնում են աշխատողի դրությունը, անվավեր են: Օրինականության սկզբունքի անշեղ իրագործումն ինչպես հասարակական կյանքի մյուս բնագավառներում, այնպես էլ աշխատանքի ոլորտում հանդես է գալիս որպես քաղաքացիների և կազմակերպությունների իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման անհրաժեշտ նախապայմանն ու կարևորագույն երաշխիքը:

Օրինականության սկզբունքը պետք է ամրագրված լինի աշխատանքային օրենսգրքի բոլոր ինստիտուտներում: Բանն այն է, որ աշխատանքային իրավահարաբերության մասնակիցների ցանկացած վարքագիծ, լինի իրավունքի իրականացում, թե պարտականության կատարում, պետք է դրսևորվի օրենքի պահանջներին համապատասխան: Գործող օրենսդրությունն իրավական պատասխանատվություն է նախատեսում ոչ միայն պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման, այլև իրավունքների՝ օրենքով սահմանված կարգի խախտմամբ իրականացնելու համար:

Օրինականության սկզբունքը հատկապես ընդգծված արտահայտություն ունի օրենսգրքի՝ իմպերատիվ բովանդակություն ունեցող դրույթներում: Այդպիսիք են, օրինակ, կոլեկտիվ և անհատական աշխատանքային պայմանագրերում օրենսդրությանը հակասող պայմանների անվավերություն սահմանող նորմերը (ՀՀ աշխ. օր., հոդվածներ 6, 48), աշխատանքային պայմանագիրը միայն օրենքով (աշխատանքային օրենսգրքով) նախատեսված հիմքերով լուծելու՝ գործատուի իրավունքը սահմանող նորմերը (հոդվ. 113) և այլն:

Արդի ժամանակաշրջանում, առավել, քան երբևէ, հրատապ է օրինականության պահպանման և ամրապնդման սահմանադրական պահանջը: Տնտեսական նոր հարաբերությունները պայմանավորում են հակասոցիալական և հակաիրավական երևույթների, այսինքն՝ իրավախախտումների նկատմամբ անվերապահ անհանդուրժողականություն հանդես բերելու անհրաժեշտությունը: Պետք է համաձայնել Յու. Ն. Պոլետասկի այն պնդմանը, թե նոր տնտեսական հարաբերություններին անցման պայմաններում պետական և հասարակական կյանքի, քաղաքական և մշակութային գործունեության բոլոր ոլորտներում քաղաքացիների կողմից իրենց իրավունքներն իրականացնելիս և պարտականությունները կատարելիս բացառիկ կարևորություն ունի պետական մարմինների, հասարակական կազմակերպությունների, պաշտոնատար անձանց և առանձին քաղաքացիների պատասխանատվությունն իրենց վրա դրված պարտականությունները ճիշտ, բարեխղճորեն, անշեղ և արդյունավետ կատարելու համար⁵⁰:

Օրինականության պահպանման կարևորությունն անվիճելի է նաև քաղաքացիների վարձու աշխատանքի կազմակերպման և կիրառման ոլորտում: Այստեղ նույնպես օրինականության պահպանման պահանջը կրում է համընդհանուր բնույթ և ուղղված է կազմակերպության աշխատավորական կոլեկտիվի ամբողջ անձնակազմին շարքային աշխատողից մինչև կազմակերպության ղեկավարը ներառյալ:

ՀՀ Սահմանադրության բովանդակությունից բխում է, որ յուրաքանչյուր ոք պարտավոր է պահպանել Սահմանադրությունը և օրենքները...»: Աշխատողների կողմից աշխատանքային կարգապահությունը պահպանելու պարտականությունն ամրագրված է օրենքով՝ ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով, ինչից ուղղակիորեն բխում է, որ աշխատանքային կարգապահության պահպանումն աշխատողների սահմանադրական պարտականություն է՝ չնայած ուղղակիորեն սահմանված չէ մեր երկրի Հիմնական օրենքում:

⁵⁰ Տե՛ս Ս. Պոլետասկի Ю.Н. Правопорядок и ответственность в трудовом праве. – М.: «Проспект», 2001, էջ 63:

Աշխատանքային հարաբերություններում օրինականության, ներառյալ՝ նաև աշխատանքային կարգապահության պահպանման սահմանադրական պարտականությունը վերաբերում է և՛ աշխատողներին, և՛ գործատուին: Վերջիններիս կողմից թույլ տրվող աշխատանքային իրավախախտումները բազմաթիվ են ու բազմաբնույթ:

Աշխատանքային իրավահարաբերությունների մասնակիցների կողմից թույլ տրվող իրավախախտումների աճի, դրանց համընդհանուր տարածվածության, ոչ լիարժեք բացահայտելիության և պատժելիության, ինչպես նաև քաղաքացիների աշխատանքային իրավունքների ապահովման սոցիալ-իրավական երաշխիքների անկման պայմաններում հատուկ նշանակություն են ձեռք բերում աշխատանքային հարաբերությունների մասնակիցների իրավական պատասխանատվությունը կարգավորող նորմերը:

Աշխատանքային իրավունքի սուբյեկտներից յուրաքանչյուրն ունի իրավական ուրույն կարգավիճակ, որի բովանդակությունն են կազմում աշխատանքային հարաբերություններում նրանցից յուրաքանչյուրի կոնկրետ իրավունքներն ու պարտականությունները, դրանց իրականացման պայմաններն ու պատշաճ կատարման համար պատասխանատվությունը⁵¹: Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ, որ պատասխանատվությունն առաջանում է ինչպես այն դեպքում, երբ աշխատանքային հարաբերությունների մասնակիցները չեն կատարում կամ ոչ պատշաճ են կատարում օրենքով, այլ նորմատիվ իրավական ակտերով, կոլեկտիվ և (կամ) անհատական աշխատանքային պայմանագրերով, գործատուի հիմնադիր փաստաթղթերով կամ ներքին և անհատական իրավական ակտերով սահմանված պարտականությունները, այլև այն ժամանակ, երբ այդ մասնակիցներն իրենց աշխատանքային իրավունքներից օգտվում են անբարեխղճորեն, այսինքն՝ խախտում կամ ճշգրիտ չեն պահպանում հիշյալ իրավունքների իրականացման կարգն ու պայմանները:

Աշխատանքային օրենսդրության խախտման համար օրենքով նախատեսված է իրավական պատասխանատվություն: Պատասխանատվության այլ տեսակներ, այդ թվում՝ քաղաքական, բարոյական և այլն, գործող օրենսդրությամբ նախատեսված չեն:

Վարձու աշխատանքի կազմակերպման և կիրառման բնագավառում ինչպես աշխատողների, այնպես էլ նրանց աշխատանքային գործունեությանն առնչվող այլ անձանց օրինական շահերի պաշտպանության իրավական երաշխիքների շարքում առանձնանում են գործատուների և նրանց անունից հանդես գալու իրավասությամբ օժտված պաշտոնատար անձանց պատասխանատվության անխուսափելիության ապահովումն ու պատասխանատվություն նախատեսող նորմերի ճշգրիտ կիրառումը:

7. Ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքը: Այս հիմնադրույթն աշխատանքային իրավունքում պետք է ունենա յուրօրինակ դրսևորում և արտահայտվի աշխատողի և գործատուի գործողությունների նկատմամբ տարբերակված մոտեցումներ ցուցաբերելով: Այլ կերպ ասած, ելնելով իրավախախտման կամ վրա հասած հետևանքի համար պատասխանատու սուբյեկտի տարբերությունից (աշխատողն է նա, թե գործատուն), աշխատանքային օրենսգիրքը պետք է տարբերակված մոտեցում արտահայտի վերջիններիս մեղքն իրավաբանորեն արժեքավորելիս և պատասխանատվության պայմանները սահմանելիս: Եթե միմիայն մեղքի (այդ թվում՝ դիտավորության և(կամ) անզուգուշության ձևերով) առկայության դեպքում կարելի է խոսել վարձու աշխատողի իրավական պատասխանատվության մասին, ապա նույնը չի կարելի ասել գործատուի վերաբերյալ: Այսպես, ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 134-րդ հոդվածի համաձայն՝ աշխատանքային պարտականությունները կատարելիս աշխատողի

⁵¹ Ст. 11 Трудовое право. Учебник. Под ред. О.В. Смирнова. М.: «Статус ЛТД+», 1996, էջ 52:

կողմից գործատուին պատճառված վնասի համար աշխատողը պատասխանատու է միայն իր մեղքի առկայության դեպքում: Նույն հոդվածը սահմանում է, որ աշխատանքային պարտականությունները կատարելիս աշխատողին կամ նրա գույքին պատճառած վնասի համար գործատուն պատասխանատու է ինչպես դրանում իր մեղքի առկայության, այնպես էլ դրա բացակայության դեպքում:

8. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը սահմանում և երաշխավորում է քաղաքացիների՝ իրենց իրավունքներն ու շահերն օրենքով չարգելված բոլոր եղանակներով, այդ թվում՝ նաև արդյունավետ դատական պաշտպանության իրավունքը (հոդվ. 61): Կարելի է համաձայնել մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված այն կարծիքին, որ մարդու իրավունքների պաշտպանության ներպետական միջոցների շարքում դատական պաշտպանությունն առավել քաղաքակիրթ և արդյունավետ ձև է, քանի որ վերջինս իրականացվում է հրապարակայնորեն և հասարակայնության ներկայության ու հսկողության ներքո⁵²: Օրենսդրության զարգացումն ակնհայտորեն ընթանում է քաղաքացիական իրավունքների⁵³ պաշտպանության դատական ձևի ընդլայնման և վարչական ու հասարակական ձևերի սահմանափակման ճանապարհով⁵⁴:

Դատական պաշտպանությունը թերևս ամենաարդյունավետն է մարդու և քաղաքացու բոլոր, այդ թվում և աշխատանքային իրավունքները պաշտպանելիս: Դատարանն է այն միակ պետական մարմինը, որի՝ պետության անունից կայացրած վճիռներն ու որոշումները ենթակա են պարտադիր կատարման, և որոնց չկատարումն առաջ է բերում դրանում մեղավոր անձանց իրավական պատասխանատվությունը: Պատահական չէ, որ օրենքը դատարանի կայացրած վճիռները (օրինակ՝ աշխատանքում վերականգնելու, աշխատողի օգտին աշխատավարձ բռնագանձելու և այլն) չկատարելու համար նախատեսում է իրավական, ներառյալ՝ քրեական պատասխանատվություն (ՀՀ քր. օր. հոդվ. 353):

Խախտված կամ վիճարկվող իրավունքների դատական պաշտպանության իրավունքը վերապահված է նաև գործատուներին: Գործատուներն ունեն իրենց վնաս պատճառած աշխատողներից դատական կարգով վնասի հատուցում ստանալու իրավունք: Գործատուներն օժտված են նաև աշխատանքային իրավահարաբերություններից բխող վարչական վարույթներում մասնակցելու և վարույթի արդյունքում կայացրած՝ իրենց համար անբարենպաստ որոշումներն ու վարույթն իրականացրած պաշտոնատար անձանց գործողությունները դատական կարգով վիճարկելու իրավունք: Այսինքն՝ դատական պաշտպանության իրավունքը ծառայում է ոչ միայն որպես գործատուի և վարձու աշխատողի միջև առաջացած տարաձայնությունները հարթելու, այլև նրանց մասնավոր հարաբերություններում մյուս՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների անհարկի միջամտությունները կանխելու միջոց: Օրենքը, աշխատողներին և գործատուներին իրենց շահերի դատական պաշտպանության իրավունքով օժտելով հանդերձ, սահմանում է նաև, որ նրանց միջև այդ իրավունքը բացառող կամ սահմանափակող ցանկացած համաձայնություն անվավեր է, այսինքն՝ զուրկ է կողմերի համար պարտադիր վարքագիծ սահմանելու ունակությունից:

⁵² Տե՛ս Այվազյան Վ.: Նշվ. Աշխ., էջ 143:

⁵³ Այստեղ ՏՔաղաքացիական իրավունքներ՝ արտահայտությունն օգտագործված է լայն իմաստով, այսինքն՝ հեղինակի կողմից նկատի են առնվել ոչ միայն բուն քաղաքացիական, այլև աշխատանքային, ընտանեկան, բնակարանային, հողային, բնապահպանական և այլ իրավունքները, որոնք ընդգրկվում են քաղաքացիական իրավահարաբերությունների ոլորտում:

⁵⁴ Տե՛ս Պետրոսյան Ռ.Գ.: Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն: Երկրորդ հրատարակություն, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2003, էջ 20:

Վերը հիշատակված բոլոր սկզբունքները, ունենալով ընդհանուր իմաստ և բովանդակություն, արտացոլված են աշխատանքային իրավունքի ինչպես միջճյուղային, այնպես էլ ճյուղային սկզբունքներում: Ընդհանուր իրավական սկզբունքներն անհամեմատ ավելի կայուն են ու անփոփոխ: Դրանք փոփոխություններ են կրում հասարակական տնտեսական հարաբերությունների արմատական փոփոխությունների, գլոբալ տեղաշարժերի արդյունքում: Ոչ էական զարգացումներն ու էվոլյուցիոն փոփոխությունները չեն ազդում այդ սկզբունքների էության ու բովանդակության վրա, քանի որ դրանք արտացոլում են պետական և հասարակական կյանքի հիմնական օրենքներն ու օրինաչափությունները: Աշխատանքային հարաբերություններում իրավունքի ընդհանուր (սահմանադրական) սկզբունքների անշեղ պահպանումը կարևոր երաշխիք է վարձու աշխատանքի կազմակերպման ու կիրառման կապակցությամբ ծագող հարաբերությունների ներդաշնակության ապահովման, դրանց սուբյեկտների իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության համար:

ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրության⁵⁵ հաջորդ ամենաակնառու նորույթն աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորման հարցերում, թերևս, կարելի է համարել շուկայական տնտեսության սոցիալական ուղղվածության հստակ ամրագրումը, որը, մեր կարծիքով, էական գրավական է աշխատանքային հարաբերությունների նորմատիվային կարգավորման գերակայություններն ընդգծելու և կենսագործելու, դրա արդյունքում՝ աշխատանքային հարաբերությունների հիմնական մասնակիցների իրավաչափ շահերի արդարացի հավասարակշռումն ապահովելու հիմնախնդրում: Ավելի ստույգ՝ Հիմնական օրենքի մակարդակով բարձրացվում և փորձ է արվում իրագործել շուկայական տնտեսության զարգացումն ընդհանուր սոցիալական բարեկցությանը ծառայեցնելու խնդիրը: Փաստորեն, Հիմնական օրենքը մեր իրականության մեջ առաջին անգամ կոտրում է աշխատանքային հարաբերություններում և աշխատանքային իրավունքի գիտության մեջ արմատավորված կարծր մոտեցումը, համաձայն որի՝ երբեք չի կարող դադարել աշխատող (սոցիալական շահ) - գործատու (տնտեսական շահ) հակամարտությունը: Սահմանադրությունն այլևս ընդգծում ու պարտադրում է կիրառել մինչ այժմ օրենսդրորեն դեռևս չճանաչված չափազանց կարևոր հիմնադրույթներից մեկը՝ աշխատանքային հարաբերությունների մասնակիցների օրինական շահերի զուգակցման սկզբունքը՝ շեշտելով սոցիալական պետության հիմքերի ամրապնդման անհրաժեշտությունը: Այս կարևոր ու առաջադիմական մոտեցումն առաջ է բերում աշխատանքային օրենսդրության հետագա կատարելագործումն աշխատողների ու գործատուների համերաշխության, փոխօգնության ու նրանց իրավաչափ շահերի արդարացի հավասարակշռման սկզբունքների սերմանման ու շուկայական տնտեսությունը սոցիալական պետության ամրապնդման նպատակին ծառայեցնող իրավակարգավորման ճանապարհով ուղղորդելու անհրաժեշտությունը:

Աշխատողների և գործատուների շահերի զուգակցման սկզբունքն ապահովելու ունակությունն աշխատանքային օրենսդրության որակը բնութագրող կարևոր չափանիշ է: Խոսելով աշխատանքային իրավունքի սոցիալական նշանակության մասին՝ պրոֆեսոր Դ. Ակոպովն իրավամբ նշում է, որ «ոչ ոք չի կասկածում, որ աշխատանքային իրավունքի սոցիալական նշանակությունը կայանում է աշխատողների և գործատուների շահերի համաձայնեցման մեջ»⁵⁶: Աշխատողների և գործատուների օրինական շահերի զուգակցման սկզբունքի կիրառումն անհրաժեշտ է ապահովել աշխատան-

⁵⁵ Այսուհետ՝ Սահմանադրություն, եթե տեքստից ուղղակիորեն չի հասկացվում մինչև սահմանադրական փոփոխությունների ուժի մեջ մտնելու վիճակով եղած խմբագրությունը:

⁵⁶ Տե՛ս Աкопов Д. Трудовой кодекс и социальное назначение трудового права // Хозяйство и право. 2004, № 6, էջ 3:

քային հարաբերությունների ամբողջ ընթացքում՝ դրանց ծագումից մինչև լիակատար դադարումը ներառյալ: Ավելի ստույգ, այդ սկզբունքի առավելագույնս կիրառմամբ պետք է կանոնակարգվեն աշխատանքային իրավահարաբերությունների ծագման, ներառյալ նաև՝ դրա շուրջ առաջացող վեճերի, աշխատողների աշխատանքի կազմակերպման, աշխատանքային պայմանները սահմանելու և գործող պայմանները փոփոխելու, ինչպես նաև աշխատանքային հարաբերությունները դադարեցնելու կարգն ու պայմանները սահմանելու և դրանց շուրջ ծագող վեճերը կարգավորելու վերաբերյալ հարցերը: ՀՀ Սահմանադրությունն արդեն լիարժեք հնարավորություն է ստեղծում աշխատանքային օրենսդրության կատարելագործումը վերը նշված ուղղությամբ իրականացնելու համար:

ՀՀ Սահմանադրությունը՝ ի դեմս 3-րդ հոդվածի, համաձայն որի՝ հանրային իշխանությունը սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք, մեր կածիքով, գործող աշխատանքային օրենսդրությունը բարեփոխելու հրամայական է պարունակում ևս մեկ կարևոր իմաստով: Խնդիրն այն է, որ մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով կաշկանդված լինելու՝ հանրային իշխանության պարտականությունը, նախևառաջ, պետք է սկսել այդ իրավունքներն ու ազատություններն առավելագույնս արտացոլող ներպետական օրենսդրություն ունենալուց: Ի վերջո, եթե երկրի Հիմնական օրենքն ամրագրում է, որ պետական մարմինները, տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք իրավասու են իրականացնել միայն այնպիսի գործողություններ, որոնց համար լիազորված են Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով (հոդվ. 6), դա նշանակում է, որ այդ մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք, անգամ ամենամեծ ցանկության դեպքում, ի վիճակի չեն ապահովել աշխատողների աշխատանքային իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը, եթե նման հնարավորություն չեն ընձեռում գործող օրենքները: Նկատի ունենք այն, որ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածը պետք է մեկնաբանել ամենից առաջ, իբրև հանրային իշխանությանը քաղաքացիների իրավունքներն ու ազատությունները (նաև՝ աշխատանքային) երաշխավորող օրենսդրություն ընդունելու, ապա նոր միայն՝ այդ օրենսդրությունը հետևողականորեն կիրառելու պատվեր: Այդ իմաստով ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը մի շարք էական դրույթներով համալրումների կարիք ունի, որոնց բացակայությունը հանգեցնում է աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ոլորտում մարդկանց իրավունքների ու ազատությունների խախտմանը: Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ բավարարվենք՝ նշելով, որ դատական պրակտիկայի ուսումնասիրություններն աներկբայորեն վկայում են, որ գործատուների կողմից իրենց աշխատանքային իրավունքների չարաշահումների մեծ մասը թույլատրվում է կարգավորող օրենսդրության և, ամենից առաջ՝ հենց գործող Աշխատանքային օրենսգրքի անկատարության ու էական բացերի շնորհիվ:

ՀՀ Սահմանադրության 25-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ **«Յուրաքանչյուր որ ունի ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունք»:** Նույն հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ՝ **«Ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով՝ պետական անվտանգության, հանցագործությունների կանխման կամ բացահայտման, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով»:**

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սահմանադրությունը, նախորդ խմբագրության համեմատությամբ, չի պարունակում իր նորմերի անմիջականորեն գործողության մասին դրույթ (նախկին խմբագրությամբ տեքստի 6-րդ հոդվածն ամրագրում էր այդ դրույթը), ինչպես նաև այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը դեռևս չի վավերացրել

Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիայի 26-րդ հոդվածը, որը **վերաբերում է աշխատանքում արժանապատվության իրավունքին**, հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքի սահմանադրական ամրագրումն անհրաժեշտ իրավական հիմք է՝ աշխատանքային հարաբերությունների ոլորտը կարգավորող հատուկ օրենսդրության մեջ այն արտացոլելու և կիրառելու համար: ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը ներկա վիճակով չի պարունակում աշխատողների արժանապատիվ աշխատանքը, ներառյալ նաև աշխատանքի ընթացքում նրանց հոգեկան անձեռնմխելիությունը երաշխավորող դրույթներ, ինչը չի կարող չազդել ոլորտում տիրող իրավիճակի վրա: Աշխատանքային իրավախախտումների վերաբերյալ տեսչական մարմինների վարչական գործերի և աշխատանքային վեճերով դատական պրակտիկայի ուսումնասիրություններն աներկբայորեն վկայում են, որ գործատուների կողմից աշխատողների աշխատանքի կազմակերպման ու կիրառման ընթացքում քիչ չեն աշխատողների պատվի և արժանապատվության նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքի դեպքերը: Ավելի ստույգ հաճախ են զուտ աշխատանքային իրավախախտումները զուգորդվում աշխատողների նկատմամբ հոգեբանական բռնություններով ու նրանց արժանապատվության նսեմացման դեպքերով, որոնք **անարձագանք են մնում աշխատանքային օրենսդրության մեջ զսպող ու ներգործող կառուցակարգերի բացակայության պատճառով**: Այս իմաստով, կարծում ենք՝ Սահմանադրության քննարկվող նորույթը լավագույն առիթ և հնարավորություն է ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի բացը վերացնելու համար, ինչը կարող է զգալիորեն նպաստել մեր երկրում արժանապատիվ աշխատանքի ինստիտուտի կայացմանը:

ՀՀ Սահմանադրության 52-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց, իսկ Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին օրենքով սահմանված դեպքերում՝ **նաև կազմակերպությունների կողմից Սահմանադրությամբ և օրենքներով ամրագրված իր իրավունքների և ազատությունների խախտման դեպքում Մարդու իրավունքների պաշտպանի աջակցությունը ստանալու իրավունք**: Հիմնական օրենքի այս դրույթն անվիճելիորեն առաջընթաց քայլ է Հայաստանի Հանրապետության ընթացիկ օրենսդրությունում այնպիսի փոփոխություններ նախաձեռնելու համար, որոնք կարող են հասանելի դարձնել քաղաքացիների (աշխատողների) աշխատանքային իրավունքների և ազատությունների խախտման կամ դրա սպառնալիքի դեպքում Մարդու իրավունքների պաշտպանի աջակցությունը, ինչը, մեր կարծիքով, լրացուցիչ երաշխիք է աշխատողների օրինական շահերը հնարավոր խախտումներից որոշակիորեն ապահովագրելու հարցում:

Խնդիրն այն է, որ «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքը ներկա դրությամբ բացառում է Մարդու իրավունքների պաշտպանի՝ մասնավոր կազմակերպությունների ներքին գործերին միջամտելու իրավաբանական հնարավորությունը, մասնավորապես, օրենքի 7-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ պաշտպանը չի քննարկում ոչ պետական մարմինների և կազմակերպությունների ու դրանց պաշտոնատար անձանց գործողությունների վերաբերյալ բողոքները: Նման միջամտության իրավաբանական հնարավորությունն ամրագրված չէր նախորդ խմբագրությամբ Սահմանադրության մեջ: Իր հերթին մասնավոր հարցերով, այդ թվում՝ նաև քաղաքացիների աշխատանքային իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության հարցերով մասնավոր կազմակերպությունների և դրանց ղեկավարների համար պարտականություններ առաջացնող գործողություններ կատարելը հակասում էր նաև նախկին Սահմանադրության այն դրույթին, որով պետական մարմինների ու պաշտոնատար անձանց համար թույլատրելի էին համարվում միայն այն գործողությունները, որոնք սահմանվում էին հիմնական և ընթացիկ օրենքներով (5-րդ հոդվ.): Ներկա

պայմաններում, երբ, փաստորեն, հիմնական օրենքի մակարդակով ճանաչվում է Մարդու իրավունքների պաշտպանի՝ նաև ոչ պետական կազմակերպությունների գործունեության նկատմամբ իրավագործություն դրսևորելու հնարավորությունը, լավագույն առիթ է ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը և «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքն այնպիսի իրավադրույթներով համալրելու համար, որոնք կսահմանեն աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության հարցերում ՄԻՊ-ի ողջամիտ մասնակցությունը: Մեր խորին համոզմամբ, Սահմանադրության քննարկվող դրույթի տրամաբանության զարգացումն աշխատանքային օրենսդրությունում այսօր առավել, քան երբևէ կարևոր է, եթե հաշվի առնենք մեր երկրում աշխատողների հիմնական իրավապաշտպան կառույցի՝ արհեստակցական միությունների փաստացի վիճակը, աշխատանքային օրենսդրության պահպանման նկատմամբ պետական հսկողության ու վերահսկողության գրեթե իսպառ բացակայությունը, վճարովի որակյալ իրավաբանական ծառայությունների մատչելիության բարդությունները և այլն:

ՀՀ Սահմանադրությունն ամրապնդել է նաև աշխատողների աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության հասարակական ձևի արդունավետ իրացման մեկ կարևոր իրավական նախադրյալ, որպիսին չէր ապահովում նախկին խմբագրությամբ Սահմանադրությունը: Մասնավորապես, գործող հիմնական օրենքի 45-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ **յուրաքանչյուր ոք ունի այլոց հետ ազատորեն միավորվելու, ներառյալ աշխատանքային շահերի պաշտպանության նպատակով արհեստակցական միություններ ստեղծելու և դրանց անդամագրվելու իրավունք:** Ոչ ոքի չի կարելի հարկադրել անդամագրվելու որևէ մասնավոր միավորման: Նույն հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է, որ միավորումների ազատությունը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով՝ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով:

- Հարկ է նկատել, որ նշված իրավադրույթը սահմանում է երեք հիմնական նորույթ՝
- ա) աշխատողներն ազատ են միավորվելու ցանկացած արհմիության մեջ, այլ ոչ թե այն միության, որն ստեղծված և գործում է տվյալ գրծատուի մոտ՝ վերջինիս հետ կնքված կոլեկտիվ պայմանագրի շրջանակներում.
 - բ) արհեստակցական միություն ստեղծելու կամ դրան անդամագրվելու իրավունքը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով.
 - դ) հիմնական օրենքի մակարդակով ուրվագծվում են նաև պետական ծառայողների մասնագիտական միավորումների ստեղծման ու դրանց միջոցով նրանց սոցիալ-տնտեսական ու աշխատանքային շահերի պաշտպանության իրավական հիմքերը:

Գաղտնիք չէ, որ այսօր Հայաստանի Հանրապետությունում արհեստակցական միությունները գրեթե զրոյական դեր ունեն աշխատողների աշխատանքային և սոցիալ-տնտեսական շահերի պաշտպանության գործում: Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վերջին տարիներին հստակ նկատվում է աշխատողների իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության գործում արհմիությունների ներգրավվածության անընդհատ նվազող միտում: Ի թիվս նաև այլ պատճառների, մեր կարծիքով, դրանցից ամենահիմնականն արհմիությունների ձևավորման ու գործունեության հնացած մեխանիզմն է, ինչն ուղղակիորեն նպաստում է գործատուներից նրանց կախյալ վիճակի ամրապնդմանը: Վիճակն առավել աղաղակող է ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, երբ գործատուները հետևողականորեն կրճատում են իրենց բոլոր ծախսերը, այդ թվում՝ նաև արհմիություններին տրամադրվող միջոցները: Արդյունքում՝ արհեստակցական միության անկախության ու ինքնու-

րույնության աստիճանը հասցվում է նվազագույնի, ինչն ավարտվում է կազմակերպություններում գործող տեղական (սկզբնական) արհմիության լիակատար հասանելիությամբ, երբ միության գործողությունները գործատուների համար դառնում են ամբողջությամբ վերահսկելի, իսկ դրանց որոշումները՝ կանխորոշված:

Սահմանադրության նոր մոտեցումը հնարավորություն է տալիս կենսագործել, իրական դարձնել արհեստակցական միությունների գործունեության՝ օրենքով ամրագրված սկզբունքները՝ պետական մարմիններից, տեղական ինքնակառավարման մարմիններից, գործատուներից, քաղաքական, հասարակական և այլ կազմակերպություններից անկախությունը. արհեստակցական միություններին մասնակցելու (անդամակցելու) կամավորությունը: Փաստ էր, որ սահմանադրական նախկին իրավակարգավորումն ուղղակի կամ անուղղակի նպաստում էր, որ արհեստակցական միություններն ստեղծվեն տվյալ գործատուի մոտ, և այդ միությունների անդամներ դառնան միայն տվյալ գործատուի հետ աշխատանքային հարաբերությունների մեջ գտնվող աշխատողները, որ չափազանց քիչ թվաքանակով աշխատողներ կամովին անդամակցեն գործատուի մոտ ստեղծված արհմիությանը, քանի որ երաշխավորված չէ այդպիսի անդամության հիմնական նպատակի, այն է՝ իրենց աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության ապահովումը, որ գործատուի մոտ գործող արհմիությունները հիմնականում գործեն գործատուների հետ համաձայնեցված կանոններով և ձեռնպահ մնան իրենց հիմնական գործառույթը, այն է՝ աշխատողների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունն իրականացնելուց, որ գործատուների մոտ գործող արհմիությունները փաստացի չներգրավվեն աշխատողների իրավական վիճակի վրա ազդող որոշումներ ընդունելու գործընթացում, իսկ ձևական ներգրավվածության դեպքում էլ կանխորոշվեն նրանց գործողություններն ու որոշումները, որ արհմիությունները չիրականացնեն իրենց անդամների օրինական շահերի պատշաճ ներկայացուցչությունը ներքին հարաբերություններում (աշխատողների իրավունքները խախտող գործողություններ իրականացնելու կամ օրենքի պահանջները պահպանելու կապակցությամբ գործատուին պահանջներ ներկայացնելը), որ արհեստակցական միությունները գրեթե բացարձակապես չիրականացնեն աշխատողների օրինական շահերի դատական պաշտպանություն, այսինքն՝ դատարանում չվիճարկեն իրենց հետ կողելտիվ պայմանագրային հարաբերությունների մեջ գտնվող գործատուների որոշումներն ու գործողությունները:

Ներկա սահմանադրական կարգավորումը հավակնում է անկախ արհմիությունների պաշտպանության տակ վերցնել հիմնական թիրախային խմբերի՝ տվյալ գործատուի մոտ գործող արհեստակցական միությանը չանդամակցող աշխատողների, գործատուի մոտ գործող արհեստակցական միության անդամների, ովքեր չեն օգտվում իրենց միավորող արհեստակցական միության իրավական աջակցությունից, քանի որ միությունները կաշկանդված են գործատուների կամքով և նրանց տրամադրած օժանդակության ծավալով, Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի, ոստիկանության, ազգային անվտանգության, դատախազության աշխատողների, դատավորների և Սահմանադրական դատարանի անդամների աշխատանքային և սոցիալ-տնտեսական իրավունքների պաշտպանվածությունը:

ՀՀ Սահմանադրության 75-րդ հոդվածը սահմանում է, որ **հիմնական իրավունքները եւ ազատությունները կարգավորելիս օրենքները սահմանում են այդ իրավունքների եւ ազատությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր եւ ընթացակարգեր:** Հիմնական օրենքի՝ առաջին հայացքից գլխավորապես այլ թիրախային ուղղվածություն ունեցող այս հիմնադրույթն իրականում ոչ պակաս կարևոր առաքելություն ունի նաև աշխատանքային հարաբերություններում, մասնավորապես՝ ինչպես նույն Սահմանադրությամբ, այնպես էլ ՀՀ աշխա-

տանքային օրենսգրքով նախատեսված՝ գործադուլի իրավունքի արդյունավետ իրականացման գործում:

Այսպես, ՀՀ Սահմանադրության 58-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ **աշխատողներն իրենց տնտեսական, սոցիալական կամ աշխատանքային շահերի պաշտպանության նպատակով ունեն գործադուլի իրավունք:** Գործադուլի իրականացման կարգը սահմանվում է օրենքով: Նույն հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ **գործադուլի իրավունքը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով՝ հանրային շահերի կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով:** ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 2-րդ բաժինը, որը նվիրված է կոլեկտիվ աշխատանքային վեճերի լուծման, ներառյալ՝ նաև գործադուլի իրավունքի իրացման վերաբերյալ հարցերի կարգավորմանը, զգալիորեն սահմանափակել է քաղաքացիների՝ իրենց աշխատանքային շահերի պաշտպանության նպատակով գործադուլ իրականացնելու հնարավորությունները: Միայն այն, որ գործադուլ հայտարարելու և այն դեկավարելու իրավունքը բացառապես վերապահված է արհեստակցական միություններին, արդեն իսկ պարունակում է այդ իրավունքի իրականացման սահմանների զգալի կրճատումներ, ինչը, փաստորեն, հակասում է բարեփոխված Սահմանադրության քննարկվող՝ 75-րդ հոդվածում ամրագրված դրույթին:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի առկա իրավակարգավորման համաձայն, փաստորեն, աշխատողները, ում տնտեսական, սոցիալական և աշխատանքային շահերը խախտվել են, գործադուլ հայտարարելու և անցկացնելու իրավունքից կարող են զրկվել (զրկված են), եթե գործատուի մոտ բացակայում է աշխատողներին միավորող համապատասխան արհեստակցական միությունը: Ավելի ստույգ ստացվում է, որ գործատուի մոտ արհեստակցական միության բացակայությունը հանգեցնում է գործադուլի իրականացման իրավական հնարավորության բացառման: Հետևաբար, Սահմանադրությամբ ամրագրված՝ գործադուլի իրավունքի իրականացումն անհնարին է դառնում արհեստակցական միության անդամ չլինելու հետևանքով, ինչը ՀՀ Սահմանադրության և ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի նաև այլ իրավադրույթ(ներ)ի խախտում է⁵⁷: Մինչդեռ ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի բովանդակությունից ուղղակիորեն բխում է ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքում այնպիսի իրավակարգավորում սահմանելու պարտականությունը, որը կապահովի առանց արհեստակցական միության իր իրավունքները պաշտպանող աշխատանքային կոլեկտիվների գործադուլի իրականացման իրավաբանական հնարավորությունը:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի առկա իրավակարգավորմամբ ՀՀ Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի պատվիրանը չի ապահովվում նաև այլ իմաստով: Մասնավորապես, օրենսգրքի 2-րդ բաժնի վերլուծությունից ուղղակիորեն բխում է, որ գործադուլի իրականացման առիթ կարող են հանդիսանալ միայն կոլեկտիվ պայմանագրի կնքման, դրա պայմանները կատարելու և փոփոխելու վերաբերյալ հարցերը: Մինչդեռ ՀՀ Սահմանադրության 58-րդ հոդվածը գործադուլի իրավունքը ճանաչում է առհասարակ, ավելի լայն սահմաններով, այլ ոչ թե միայն կոլեկտիվ պայմանագրի առնչությամբ: Ի դեպ, նման սահմանափակումը հայտնի չէ նաև արտասահմանյան երկրների օրենսդրությանը: Եվրոպական բազմաթիվ երկրներում աշխատավորական կոլեկտիվները գործադուլի իրավունքից օգտվում են ոչ միայն կոլեկտիվ պայմանագրերի

⁵⁷ Նկատի ունենք՝ հասարակական միավորումներին անդամակցելուց անկախ՝ մարդկանց իրավահավասարության սկզբունքը, որն ամրագրված է ոչ միայն ՀՀ հիմնական օրենքով (հոդվ. 45), այլև մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային հանրաճանաչ նորմերով, ինչպես նաև ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետը, որն ամրագրում է աշխատողների իրահավասարության սկզբունքը:

հարցում՝ կապված իրենց հետ աշխատանքային հարաբերությունների մեջ գտնվող գործատուների հետ, այլն այն դեպքերում, երբ նրանց աշխատանքային շահերին սպառնացող վտանգը կապված չէ կոնկրետ գործատուի հետ, այլ բխում է բոլորովին այլ սուբյեկտների՝ համապատասխան կառավարությունների, գերատեսչությունների, օրենսդիր մարմինների և այլնի կողմից իրականացված կամ նախապատրաստվող միջոցառումների առիթով աշխատողների անհամաձայնություններից կամ դժգոհություններից:

ՀՀ 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ի խմբագրությամբ Սահմանադրությունը սահմանում էր, որ յուրաքանչյուր ոք ունի աշխատանքի ընտրության ազատություն: Կարծում ենք՝ աշխատանքի իրավունքի այդօրինակ սահմանադրական ձևակերպումը հաջողված չէր և ճիշտ չէր ար-տացույցում ազատ աշխատանքի գաղափարի էությունն ու բովանդակությունը: Բարեփոխված Սահմանադրության 57-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ մեր կարծիքով, աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունքը, ըստ էության, ներառում է՝

- ա) ազատություն զբաղվելու կամ չզբաղվելու հարցում,
- բ) ազատություն մասնագիտություն, զբաղմունքի տեսակ, աշխատանքի վայր (նկատի ունենք՝ գործատու) ընտրելու հարցում⁵⁸,
- գ) ազատություն մարդու (քաղաքացու) կողմից սեփական աշխատուժն իր հայեցողությամբ տնօրինելու հարցում⁵⁹:

Առաջին հայացքից միայն տեսական նշանակություն ունեցող այս հարցադրումն իրականում ունի գործնական կարևոր նշանակություն: Բանն այն է, որ «աշխատանքի ընտրության ազատություն» արտահայտության մեկնաբանության սահմանադրական դրույթի բացակայությունն աշխատանքային օրենսդրության կիրառման պրակտիկայում երբեմն հանդիսանում է օրենսդրության իրարամերժ մեկնաբանությունների և կիրառման պատճառ: Օրինակ՝ եթե սահմանադրորեն ամրագրվեր, որ քաղաքացին ունի իր աշխատուժը սեփական հայեցողությամբ ազատորեն տնօրինելու իրավունք, ապա ավելի հեշտ կլիներ իրավաբանական գնահատական տալ այն սահմանափակումներին, որոնք պրակտիկայում հաճախ են կիրառվում համատեղությամբ աշխատող քաղաքացիների նկատմամբ:

ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածը սահմանում է, որ պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանքն արգելվում է: Պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանք չի համարվում՝

- 1) այն աշխատանքը, որը, օրենքին համապատասխան, կատարում է դատապարտված անձը.
- 2) զինվորական կամ այլընտրանքային ծառայությունը.
- 3) յուրաքանչյուր աշխատանք, որը պահանջվում է բնակչության կյանքին կամ բարօրությանն սպառնացող արտակարգ իրավիճակների ժամանակ:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 3-րդ հոդվածն ամրագրում է աշխատանքային հարաբերությունների կայունության սկզբունքը (մաս 1, կետ 8), որի վերաբերյալ ՀՀ

⁵⁸ Նկատի ունենք՝ ինչպես Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործունեություն իրականացնող գործատուների մոտ աշխատանք կատարելը, այնպես էլ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ օտարերկրյա պետություններում աշխատանքի անցնելը և աշխատանքային գործունեություն ծավալելը:

⁵⁹ Նկատի ունենք՝ մարդու կողմից իր աշխատելու կարողությունները մեկից ավելի (ընդ որում՝ ինչպես միևնույն, այնպես էլ տարբեր բնագավառներում) գործատուների մոտ ինչպես ստացած մասնագիտության գծով, այնպես էլ այլ ոլորտներում օգտագործելու ազատությունը:

Սահմանադրությունը նախկինում որևէ երաշխիք չէր ապահովում: Ավելին, կողմերի կամքի ինքնավարության, պայմանագրի ազատության և մասնավոր գործերին կամայական միջամտության անթույլատրելիության՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով ամրագրված և աշխատանքային հարաբերություններում զգալի չափով կիրառելի այդ սկզբունքների պայմաններում միանգամայն հնարավոր էր դառնում աշխատողին աշխատանքից ազատելու լրացուցիչ հիմքերի ամրագրումն աշխատանքային պայմանագրում: ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ «աշխատանքից ազատման հիմքերը սահմանվում են օրենքով», ուղղակի բացառում է աշխատողին օրենքով չնախատեսված պատճառներով աշխատանքից ազատելու վերաբերյալ համաձայնություններ կնքելու և ազատումն իրականացնելու իրավաբանական հնարավորությունը: Խնդիրն այն է, որ ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը (հոդվ. 113) ընդամենը թվարկում է գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծման հիմքերը, և չի նախատեսում կողմերի համաձայնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծումն արգելելու մասին իրավադրույթ: Այդ պայմաններում, օգտվելով «թույլատրված է անել այն, ինչն արգելված չէ օրենքով» սկզբունքի շրջանակներում միանգամայն հնարավոր էր կողմերի համաձայնությամբ աշխատանքային պայմանագրում նախատեսել գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատողին աշխատանքից ազատելու՝ օրենքով չնախատեսված հիմքեր: Նման հնարավորությունը, փաստորեն, բացառվել է ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրությամբ, ինչը, անշուշտ, աշխատանքային հարաբերությունների կայունության և աշխատանքի երաշխավորված իրավունքի ապահովման կարևոր գրավական է:

ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը չի կարգավորում աշխատողների արժանապատիվ աշխատանքի ապահովման հետ կապված հարցերը: Հայաստանում արժանապատիվ աշխատանքի կամ աշխատանքում արժանապատվության իրավունքի երաշխիք չեն ապահովում նաև ՀՀ մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերը: Մասնավորապես, նկատի ունենք, որ ՀՀ օրենսդրության բաղկացուցիչ մաս կազմող՝ Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիան (Հայաստանի Հանրապետությունում գործում է 2004 թվականի մարտի 1-ից) Հայաստանի կողմից վավերացված է ոչ ամբողջությամբ, ներառյալ՝ նաև դուրս թողնված աշխատանքում արժանապատվության ապահովման իրավունքն ամրագրող հոդվածը⁶⁰: Այսինքն՝ աշխատողների արժանապատիվ աշխատանքի մասին ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքում առկա բացը չէր լրացվում նաև վավերացված միջազգային պայմանագրերով: Միայն բարեփոխված Սահմանադրությամբ է (հոդվ. 82), որ առաջին անգամ աշխատողների աշխատանքի արժանապատիվ պայմանների ապահովման խնդիրը բերվում է իրավական կարգավորման հարթություն, ինչից բխում է օրենսդրի կողմից այդպիսի պայմաններ սահմանող նորմատիվ իրավական ակտ ընդունելու և գործատուների կողմից այդ ակտերը պարտադիր կիրառելու պարտականությունը:

⁶⁰ Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիայի 26-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Աշխատանքում բոլոր աշխատողների արժանապատվության իրավունքի արդյունավետ կիրառումը ապահովելու նպատակով Կողմերը, խորհրդակցելով գործատուների և աշխատողների կազմակերպությունների հետ, պարտավորվում են՝ նպաստել իրազեկությանը, տեղեկացվածությանը և աշխատատեղում կամ աշխատանքի հետ կապված՝ սեռական հետապնդման կանխմանը և ձեռնարկել բոլոր համապատասխան միջոցները նման վարքից աշխատողներին պաշտպանելու նպատակով, նպաստել իրազեկությանը, տեղեկացվածությանը և աշխատատեղում կամ աշխատանքի հետ կապված՝ անհատ աշխատողների նկատմամբ ուղղված՝ կրկնվող ու պարսավելի կամ ակնհայտորեն բացասական և վիրավորական գործողությունների կանխմանը և ձեռնարկել բոլոր համապատասխան միջոցները նման վարքից աշխատողներին պաշտպանելու նպատակով»:

ՀՀ բարեփոխված Մահմանադրության 57-րդ հոդվածը պարունակում է իրավադրույթ, որի բովանդակությունն ուշագրավ է երաշխավորված աշխատանքի իրավունքի ապահովման տեսանկյունից: Մասնավորապես, նշված հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ «**յուրաքանչյուր աշխատող ունի աշխատանքից անհիմն ազատվելու դեպքում պաշտպանության իրավունք**»: Ավելի ստույգ՝ ճիշտ մեկնաբանման կարիք ունի «անհիմն ազատում» հասկացությունը, որն առայժմ օրենսդրորեն սահմանված չէ: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ գործող աշխատանքային օրենսգրքի 5-րդ հոդվածի 3-րդ մասի և 109-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ գործատուն պարտավոր է անհատական աշխատանքային հարաբերությունները կարգավորելու, տվյալ դեպքում՝ աշխատողին աշխատանքից ազատելու վերաբերյալ ընդունել անհատական իրավական ակտեր, ապա առաջին հայցքից կարելի է կարծել, թե հիմնավոր է համարվում աշխատանքային պայմանագրի դադարեցումը բոլոր այն դեպքերում, երբ այդ առթիվ արձակված հրամանը պարունակում է կիրառված օրենքներին կատարված ճիշտ հղումները, այսինքն՝ պահպանված է անհատական իրավական ակտի ձևական կողմը: Մինչդեռ իրականում մեր կարծիքով, «աշխատանքից անհիմն ազատում» և «աշխատանքից անօրինական ազատում» հասկացությունները լրիվ չեն նույնանում: Այլ կերպ ասած, եթե աշխատանքային հարաբերությունները դադարեցնելու մասին հրամանը ձևականորեն համապատասխանում է անհատական իրավական ակտերին օրենքով ներկայացվող պահանջներին, ապա դա ինքնին բավարար չէ աշխատանքից ազատումը հիմնավոր համարելու, ուստի և՛ ՀՀ Մահմանադրության պահանջը կատարված լինելու փաստն արձանագրելու համար: Խնդիրն այն է, որ Մահմանադրությունը՝ ի դեմս 57-րդ հոդվածի, և ՀՀ աշխատանքային օրենսգիրքը (հոդվ. 113), սահմանելով աշխատանքային պայմանագիրը միայն օրենքով նախատեսված դեպքերում լուծելու՝ գործատուի իրավունքը, որը, փաստորեն, նաև նրա պարտականությունն է, դրանով իսկ հստակ ամրագրում են, որ աշխատողին աշխատանքից ազատելու թույլատրելի պատճառները սահմանափակ են: Հետևաբար, մեր կարծիքով, եթե դրանցից որևէ մեկը մատնանշված չէ աշխատանքային հարաբերությունները դադարեցնելու փաստը ձևակերպող փաստաթղթում, ապա նշանակում է, որ աշխատանքային պայմանագիրը լուծվում է առանց լեգիտիմ պատճառի՝ գործատուի միակողմ կամաարտահայտությամբ:

Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիայի 24-րդ հոդվածը սահմանում է, որ. «Աշխատանքից ազատելու դեպքերում աշխատողների պաշտպանվածության իրավունքի արդյունավետ կիրառումն ապահովելու նպատակով Կողմերը պարտավորվում են ճանաչել՝

- ա) բոլոր աշխատողների այն իրավունքը, որ նրանց աշխատանքից ազատելու դեպքում չպետք է դադարի առանց նման ազատման համար հիմնավորված պատճառների, որոնք կապված են նրանց ընդունակության կամ վարքի հետ կամ հիմնված են ձեռնարկության, հաստատության կամ ծառայության գործնական պահանջների վրա,
- բ) պատշաճ փոխհատուցման կամ այլ համապատասխան օգնության նկատմամբ այն աշխատողների իրավունքը, որոնք աշխատանքից ազատվել են՝ առանց հիմնավորված պատճառի»:

Փաստորեն, բարեփոխված Մահմանադրության վերլուծվող իրավադրույթից ուղղակիորեն բխում է, որ աշխատողին աշխատանքից ազատելու մասին հրամանում աշխատանքից ազատելու պատճառի վկայակոչումը զուտ արտաքին և ձևական պահանջ չէ: Դրանով պայմանավորված՝ աշխատողը կարող է ձեռք բերել կամ կրել օրենքով սահմանված կամ կողմերի համաձայնությամբ որոշված իրավունքներ և պարտա-

կանություններ: Պետք է նկատել, որ աշխատանքային պայմանագիրն առանց պատճառի՝ առանց փոխհատուցման լուծելը հակասում է նաև պարտավորությունների կատարումից միակողմ հրաժարվելու արգելքի մասին ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի նորմերին (հոդվ. 348):

Բացի դրանից, աշխատանքից ազատման պատճառի վկայակոչումը կարող է կանխորոշել խախտված կամ վիճարկվող աշխատանքային իրավունքների պաշտպանությամբ դատարան դիմելու՝ աշխատողի ցանկությունը: Աշխատանքային օրենսգիրքը (հոդվ. 265) գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծման օրինականությանը ներկայացնում է երկու առանձին, սակայն փոխկապակցված պահանջներ՝ առաջին, որ պայմանագիրը պետք է լուծվի միայն օրենքով նախատեսված հիմքով և երկրորդ, որ պայմանագիրը պետք է լուծվի միայն օրենքով սահմանված կարգով: Վերջին պահանջը, ըստ էության, կախված է առաջինից, քանի որ պայմանագրի լուծման կարգը տարբեր է՝ կախված աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու պատճառից: Այսինքն՝ պայմանագրի լուծման պատճառները կանխորոշում են նաև աշխատողների աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության իրավական երաշխիքները:

Ի վերջո, *աշխատանքային պայմանագիրն առանց պատճառի (օրենքով նախատեսված հիմքի) լուծելը հակասում է աշխատանքային օրենսդրության կարևոր հիմնադրույթներից մեկին՝ աշխատանքային հարաբերությունների կայունության սկզբունքին:*

Օրենսգիրքն աշխատանքային հարաբերությունների լուծումը ձևակերպելու միակ թույլատրելի իրավական միջոցը (ձևը) համարում է անհատական իրավական ակտը: Դրանից բխում է, որ աշխատանքային պայմանագրի լուծումը կամ, որ տվյալ դեպքում նույնն է՝ **աշխատողին աշխատանքից ազատելու պատճառաբանվածությունը կամ հիմնավորվածությունը որոշելու միակ միջոցը համապատասխան անհատական իրավական ակտն է, դրա կոնկրետ բովանդակությունը: Հետևաբար, աշխատանքային պայմանագիրը բոլոր դեպքերում համարվում է լուծված առանց պատճառի, եթե աշխատանքից ազատումը ձևակերպող անհատական իրավական ակտում գործատուի նախաձեռնությամբ աշխատանքային պայմանագրի լուծման՝ օրենքով նախատեսված կոնկրետ պատճառ կամ հիմք նշված չէ:**

Իրավական ակտերի ձևին և բովանդակությանը ներկայացվող հիմնական պահանջները միասնական են և ընդհանուր բոլոր, այդ թվում՝ նաև անհատական իրավական ակտերի համար: Դրանք սահմանվում են «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքով, որի 36-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ «իրավական ակտի դրույթները պետք է ընկալվեն միանշանակ»: Տվյալ դեպքում հրամանի դրույթները չեն ընկալվում միանշանակ: Հայտնի չէ, թե ինչ պատճառով է դադարեցվում աշխատողի հետ կնքված աշխատանքային պայմանագիրը: Այսինքն՝ հրամանը չի բավարարում իրավական ակտի որոշակիության պահանջը, ինչը հակասում է նաև եվրոպական նախադեպային իրավունքին: «Տվյալ օրենքը պետք է համապատասխանի նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի մի շարք վճիռներում արտահայտված այն իրավական դիրքորոշմանը, համաձայն որի՝ որևէ իրավական նորմ չի կարող համարվել «օրենք», եթե այն չի համապատասխանում իրավական որոշակիության (res judicata) սկզբունքին, այսինքն՝ ձևակերպված չէ բավարար աստիճանի հստակությամբ, որը թույլ տա քաղաքացուն դրա հետ համատեղելու իր վարքագիծը»: (Տե՛ս ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2006թ. ապրիլի 18-ի թիվ ՄԴՈ-630 որոշումը): «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 8-րդ մասի համաձայն՝ օրենքով նորմատիվ իրավական ակտերի համար սահմանված կանոններն իրավաստեղծ մարմինները կարող են կիրառել անհատական կամ ներքին իրավական ակտերի նկատմամբ, եթե օրենքով այլ

բան նախատեսված չէ կամ տվյալ իրավական ակտի էությունից այլ բան չի բխում: Տվյալ դեպքում իրավական նորմերի որոշակիության մասին պահանջը լիովին կիրառելի է անհատական իրավական ակտերի նկատմամբ:

ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրությունը չի բավարարվում աշխատանքի ոլորտում քաղաքացիների իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության հոչակագրային դրույթների ամրագրմամբ: Առաջին անգամ երկրի Հիմնական օրենքում ներդրվել է մի հիմնարար գաղափար, որը հասարակական հարաբերությունների մասնակիցներին, այդ թվում՝ ինչպես բուն աշխատանքային հարաբերությունների կողմերին, այնպես էլ օրենսդիր, իրավակիրառ և իրավապաշտպան մարմիններին գրեթե չի ընձեռում այդ իրավունքների ու օրինական շահերի ապահովումից շեղվելու ոչ մի հնարավորություն: Նկատի ունենք ՀՀ Սահմանադրության 80-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ **«հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ սույն գլխում ամրագրված դրույթների էությունն անխախտելի է»:** Նշված դրույթից ուղղակիորեն բխում է, որ Սահմանադրությամբ ամրագրված իրավունքներն ու ազատությունները հաստատուն արժեքներ են, և դրանց էության աղավաղում պարունակող մեկնաբանություններն ու այդ իրավունքների ու ազատությունների իրացման ընթացքում ոչ համաչափ սահմանափակումներն անթույլատրելի են: Այլ կերպ ասած, Սահմանադրությամբ երաշխավորված իրավունքների ու ազատությունների էությունը չի կարող խախտվել, փոխվել կամ խաթարվել ո՛չ դրանց կանոնակարգումն ապահովող օրենքներով և այլ նորմատիվ իրավական ակտերով, ո՛չ էլ այդ ակտերը կիրառող սուբյեկտների գործողություններով ու որոշումներով:

Ինչպես տեսնում ենք՝ ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրությամբ զգալիորեն ընդարձակվել է ընդհանրապես սոցիալական և, մասնավորապես՝ նաև աշխատանքի ոլորտում քաղաքացիների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության իրավական երաշխիքների ծավալը, ուստի՝ նաև իրական կյանքում այդ իրավունքների ու շահերի պաշտպանվածության հնարավորությունները: Միևնույն ժամանակ, անշուշտ հնարավոր չէ պնդել, թե ՀՀ Սահմանադրությունը բացարձակապես լիարժեք կարգավորում է տվել աշխատանքային հարաբերություններում առաջացող բոլոր հիմնական խնդիրներին: Դրանց մի զգալի մասի կարգավորումը թողնված է ապագայում ընդունվելիք բազմաթիվ նորմատիվ իրավական ակտերի: Պարզապես, իբրև անվիճելի առաջընթաց, պետք է արձանագրել այն, որ Սահմանադրությունը պարտադիր է համարում կարգավորող օրենքների և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի ընդունումը, որոնցով պետք է կանոնակարգվեն չկարգավորված աշխատանքային հարաբերությունները, սահմանվեն և ամրապնդվեն աշխատանքային հարաբերությունների հիմնական մասնակիցների, այդ թվում, նախևառաջ՝ աշխատողների իրավունքներն ու օրինական շահերը պաշտպանող կառուցակարգերը: Այս իմաստով անշրջանցելի է դառնում ոչ միայն գործող աշխատանքային օրենսդրության նորմերը ՀՀ Սահմանադրության լույսի ներքո մեկնաբանելու և կիրառելու, այլև այդ ոլորտում կատարվող օրենսդրական հետագա փոփոխությունները հիմնական օրենքի պահանջներից բխեցնելու հրամայականը:

Վլադիմիր Համբարձումի Հովհաննիսյան

*ՀՀ Սահմանադրական դատարանի անդամ:
Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:
Միջազգային իրավունքի հայկական ասոցիացիայի խորհրդի նախագահ:
Միջազգային իրավունքի ռուսական ընկերակցության գործադիր կոմիտեի անդամ:
Մի քանի տասնյակ գիտական հոդվածների և մենագրությունների հեղինակ է:*

ՀԱՇՄԱՆԴԱՄՆԵՐԻ՝ ՈՐՊԵՍ ԽՈՑԵԼԻ ԽԱՎԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

I. Թեմայի կարևորությունը

I. 1. Սահմանադրաիրավական կարգավորման առանձնահատկությունը.

Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամության ոլորտում որդեգրած քաղաքականությունն ուղղված է հաշմանդամություն ունեցող անձանց սոցիալական ներառմանը, իրավահավասարության խթանմանը և նրանց համար հավասար հնարավորությունների ստեղծմանը: Նշված կատեգորիայի անձանց իրավունքների պաշտպանության հիմքում ընկած են ինչպես ՀՀ Սահմանադրությունը, տարաբնույթ ազգային օրենսդրական ակտեր, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության կողմից ճանաչված միջազգային կոնվենցիաները և պայմանագրերը:

ՀՀ Սահմանադրության /21.12.2015թ. փոփոխություններով/⁶¹ 29-րդ հոդվածը, որը կրում է «Խտրականության արգելքը» վերտառությունը, ի թիվս այլնի, կարգավորում է նաև հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության հետ կապված իրավահարաբերությունները:

Հոդվածն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Խտրականությունը, կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկ կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, **հաշմանդամությունից**, տարիքից կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից, արգելվում է»: /Ընդգծումը մերն է՝ -Վ.Հ./:

I. 2. Օրենսդրության վերաբերյալ համառոտ տեղեկություն

Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդրին առնչվում են ՀՀ հետևյալ ներպետական ակտերը.

- «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք (1993թ.), (փոփոխություններ են կատարվել 1997, 1998, 2000 և 2002 թվականներին),
- «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենք (2005թ.),
- «ՀՀ քաղաքացիների պետական կենսաթոշակային ապահովության մասին ՀՀ օրենքը» (ընդունվել է 1995թ.-ին, փոփոխություններ են մտցվել 1997 և 1998 թվականներին),

⁶¹ Այսուհետ՝ ՀՀ Սահմանադրություն:

- «Հայրենական մեծ պատերազմի վետերանների մասին» ՀՀ օրենք (02.12.1998թ.),
- «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ օրենք,
- «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենք (04.03.1996թ.),
- «Բնակչության զբաղվածության և գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք (2005թ.),
- «Հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության 2006-2015 թվականների ռազմավարություն» 2005թ. նոյեմբերի 3-ի ՀՀ կառավարության նիստի N 44 արձանագրություն,
- 1997թ. նոյեմբերի 4-ի «Միայնակ տարեցների և հաշմանդամների տնային պայմաններում սպասարկումը բարելավելու ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 485 որոշում,
- 2006թ. մարտի 2-ի «Բժշկասոցիալական փորձաքննության իրականացման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության թիվ 276-Ն որոշում,
- 2007թ. ապրիլի 12-ի «Պրոթեզաօրթոպեդիկ պարագաների, վերականգնման տեխնիկական և այլ օժանդակ միջոցների տրամադրման կարգը պրոթեզաօրթոպեդիկ պարագաների, վերականգնման տեխնիկական և այլ օժանդակ, միջոցների օգտագործման ժամկետները հաստատելու և 2003թ. դեկտեմբերի 24-ի N1780-ն ՀՀ կառավարության որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» թիվ 453-Ն որոշում,
- 2006թ. դեկտեմբերի 7-ի «Ծեր և հաշմանդամ քաղաքացիներին խնամքի տրամադրման կարգն ու ծեր և հաշմանդամ քաղաքացիներին խնամքի տրամադրումը մերժելու հիմք հանդիսացող հիվանդությունների ցանկը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 1874 որոշում,
- 2007թ. մայիսի 31-ի «Ծերերի և հաշմանդամների խնամքի և սոցիալական սպասարկման նվազագույն չափորոշիչները հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 730-Ն որոշում,
- 2007թ. հունվարի 18-ի «Ծեր և հաշմանդամ քաղաքացիների խնամքի և սպասարկման կազմակերպման լիցենզավորման կարգը և լիցենզիայի ձևը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 143-Ն որոշում,
- «Տեսողության խնդիրներ ունեցող անձանց «Արև» համակարգի ուսուցման և համակարգչային տեխնիկայի տրամադրման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2008թ. մարտի 6-ի N 211-Ն որոշում,
- «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2005 թվականի հուլիսի 28-ի N 1067-Ն որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ կառավարության 2008թ. հունիսի 26-ի N 644-Ն որոշում,
- «Հաշմանդամների և բնակչության սակավաշարժուն խմբերի համար սոցիալական, տրանսպորտային և ինժեներական ենթակառուցվածքների մատչելիության ապահովման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2006թ. փետրվարի 16-ի N 392-Ն որոշում,
- «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց հարցերով զբաղվող ազգային հանձնաժողով ստեղծելու, ազգային հանձնաժողովի աշխատակարգն ու անհատական կազմը հաստատելու և Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի 2006թ. հոկտեմբերի 10-ի N 747-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» ՀՀ վարչապետի 2008թ. փետրվարի 25-ի N 98-Ն որոշում,
- «ՀՀՇՆ IV-11.07.01-2006 /ՄՄՆ 3.02-05-2003/ «Շենքերի և շինությունների մատչելիությունը բնակչության սակավաշարժուն խմբերի համար» շինարարական նոր-

մերի հաստատման մասին» ՀՀ քաղաքաշինության նախարարի 2006թ. նոյեմբերի 10-ի N 253-Ն հրաման:

Հարկ է նշել, որ «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքում և հաշմանդամության ոլորտը կարգավորող մյուս օրենսդրական ակտերում առկա են հակասություններ, բացեր և անհամապատասխանություններ միջազգային կոնվենցիոն նորմերին: Այս հանգամանքը խոչընդոտում է լիարժեք ձևով պաշտպանել հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքները, հիմնարար ազատությունները և հարգել նրանց արժանապատվությունը: Ավելին՝ նկատի ունենալով, որ թեկուզ ամենակատարյալ օրենսդրության դեպքում իրավական ակտերի արդյունավետ իրացման համար անհրաժեշտ են համապատասխան երաշխիքներ, անհրաժեշտ է նաև ստեղծել համապատասխան կիրառման մեթոդներ, նյութական ռեսուրսներ ու իրավական պայմաններ:

1.3. ՀՀ միջազգային պայմանագրային պարտավորությունների նկարագրությունը

Ի տարբերություն մարդու մյուս իրավունքների, հաշմանդամի վերականգնման և հասարակության մեջ ինտեգրվելու իրավունքը միջազգային իրավունքի կողմից համեմատաբար ավելի ուշ է սկսվել իրավական կարգավորման ենթարկվել:

Այն առաջին անգամ ամրագրվեց 1948թ. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում: Հետագայում միջազգային հանրության կողմից քայլեր ձեռնարկվեցին ոչ միայն հաշմանդամների սոցիալական ապահովության, այլ նաև նրանց հնարավոր առավելագույն վերականգնողական ակտիվ կենսագործունեության պայմաններ ստեղծելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունը բավական ակտիվորեն է ներգրավված միջազգային այն գործընթացներում, որոնք առնչվում են հաշմանդամություն ունեցող, ինչպես նաև այլ խոցելի անձանց իրավունքների պաշտպանությանը:

Կապված միջազգային իրավական ակտերի հետ՝ պետք է արձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը 30.03.2007 թվականին ստորագրել է ՄԱԿ-ի 13.12.2006 թվականին ընդունված «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին» կոնվենցիան և դրան կից կամրնտիր արձանագրությունը⁶², որը վավերացվել է 17.05.2010 թվականին և ուժի մեջ մտել 22.10.2010 թվականին.

- 2006թ.՝ «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին» կոնվենցիան Հայաստանի Հանրապետությունում վավերացվել է 2010 թվականի մայիսի 17-ին և ուժի մեջ է մտել 2010թ. հոկտեմբերի 22-ին,
- 1993թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված «Հաշմանդամներին հավասար հնարավորություններ ապահովելու համար ստանդարտ կանոններ»,
- «Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիա» 1996թ. /Եվրախորհուրդ/,
- ԱՊՀ երկրների ղեկավարների միջև 1993թ. մարտի 12-ին կնքված «Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակիցների և նրանց հավասարեցված անձանց, հաշմանդամների և նրանց հավասարեցված անձանց արտոնյալ երթևեկության իրավունքների փոխադարձ ճանաչման մասին» համաձայնագիր,
- 1994թ. ապրիլի 15-ին կնքված «Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակիցների և հաշմանդամների, ինչպես նաև այլ պետություններում մարտական գործողությունների մասնակիցների, զոհված զինձառայողների ընտանիքների արտոնությունների և երաշխիքների փոխադարձ ճանաչման մասին» համաձայնագիր:

⁶² Ընդունվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 2006թ. դեկտեմբերի 13-ի 61/106 բանաձևով:

1.4. Ոլորտի իրավակարգավորվածության որակի վերաբերյալ ընդհանուր բնույթի մասնագիտական գնահատականը

1. Վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետության պետական, քաղաքական և հասարակական կյանքում տեղի ունեցող զարգացումները դրականորեն ներգործեցին մեր երկրի ժողովրդավարացման, այդ թվում՝ նաև մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ոլորտում իրավունքի գերակայության սկզբունքի ձևավորման և ճանաչման վրա:

Պայմանավորված և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ հանգամանքներով, սույն ծրագրի ուսումնասիրության շրջանակներում ներառված հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորումը ՀՀ-ում իրականացվեց բավականին շուտափույթ, նույնիսկ արագացված տեմպերով: Այս հանգամանքը, ի թիվս այլնի, գուցե բացատրվում է նրանով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում է միջազգային հանրությանը կրկին անգամ վստահեցնել իր հավատարմությունը ժողովրդավարական արժեքներին և ցանկանում է ազգային օրենսդրությունը կառուցել միջազգային չափորոշիչներին համապատասխան:

Մարդու սոցիալական իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ ՀՀ միջազգային պայմանագրերի պահանջների և 1995 և 2005թթ. Սահմանադրությունների համապատասխան իրավակարգավորումների հիման վրա այսօր ձևավորվել են սոցիալական իրավունքները կարգավորող իրավունքի ճյուղերը և ինստիտուտները:

Անշուշտ, ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող ոլորտներում ձևավորված օրենսդրությունը, դրանցում տեղ գտած իրավակարգավորումները լուրջ ձեռքբերում են Հայաստանի Հանրապետության նման երիտասարդ պետության պարագայում: Սակայն վերջին տարիների զարգացումները վկայում են, որ չնայած մարդու սոցիալական կյանքին վերաբերող իրավակարգավորումներն ընդհանուր առմամբ համակարգված և ամբողջական են, այդուհանդերձ, դրանք, որպես կանոն, չեն ուղեկցվում իրավական, նյութական, քաղաքական և այլ բնույթի երաշխիքների ապահովմամբ:

Այս հարցում առկա բացի լրացմանն են ուղղված 2015թ. փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ գլխում տեղ գտած երաշխիքային բնույթի իրավադրույթները: Երրորդ գլուխը կրում է հետևյալ վերտառությունը. «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտներում օրենսդրական երաշխիքները և պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները»: Սույն վերնագրի նույնիսկ պարզ վերլուծությունը վկայում է, որ պետությունն ընդունում է, այն փաստը, որ միայն սահմանադրական իրավունքների ձևական նկարագրական շարադրանքը բավարար չէ, անհրաժեշտ է նաև Սահմանադրության մակարդակով ամրագրել սոցիալական իրավունքների իրացումն ապահովող պոզիտիվ իրավաստեղծ գործունեության անհրաժեշտությունը՝ դրանով իսկ ստեղծելով հիմնական իրավունքների գործնական իրացման համար համապատասխան երաշխիքներ:

Ակնկալվում է, որ սույն հետազոտության ընթացքում, ՀՀ բարեփոխված Սահմանադրության նոր հայեցակարգի ուսումնասիրության, ՀՀ միջազգային պայմանագրային պարտավորությունների և միջազգային փորձի հիման վրա հետազոտության առարկայի վերաբերյալ կներկայացվեն կոնկրետ առաջարկություններ և եզրակացություններ, որոնք հետագայում կարող են օգտագործվել թե՛ իրավաստեղծ, և թե՛ իրավակիրառ ոլորտներում:

II. ԴԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հաշմանդամների՝ որպես խոցելի խավի իրավունքների պաշտպանության նկատմամբ պետության և հասարակության անուշադիր վերաբերմունքն այն հայելին է, որում

առավել ամբողջական է արտացոլվում մարդու իրավունքների պաշտպանության վիճակն այդ երկրում ընդհանրապես: Թեմայի ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է նրանով, որ այդ կատեգորիայի մեջ մտնող անձանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունն առնչվում են միմյանց հետ փոխկապակցված՝ սոցիալական և իրավական տարաբնույթ հիմնախնդիրներին: Հաշմանդամության երևույթը սերտորեն առնչություն ունի այնպիսի խնդրահարույց իրողությունների հետ, ինչպիսիք են՝ սոցիալական մեկուսացումը, արժանավայել կրթություն ստանալը, համարժեք աշխատանք գտնելը և բազմաթիվ այլ դժվարություններ, որոնց ամեն օր բխվում են հաշմանդամները: Ընդ որում, դա այնպիսի իրողություն է, որին բխվում են ոչ միայն Հայաստանում, այլ աշխարհի բոլոր երկրներում գտնվող միլիոնավոր մարդիկ, մոլորակում գտնվող հաշմանդամների ընդհանուր թվի մոտ 82% ապահովագրված չէ վերոնշյալ դժվարություններից և ապրում է աղքատության մեջ, միայն զարգացող երկրների հաշմանդամություն ունեցող 1-2% երեխաներն են, որ հնարավորություն ունեն կրթություն ստանալ և հետագայում ապահովվել աշխատանքով:

Առանձին երկրներում, աշխատանքային տարիքի հասած հաշմանդամների մոտ 80% չի կարողանում իրացնել աշխատանք ունենալու իր սահմանադրական իրավունքը: Այսօր հաշմանդամների ընդհանուր թիվն աշխարհում 670-800 միլիոն է, ինչը մոլորակի ընդհանուր բնակչության թվի մոտ 10-12% է կազմում⁶³:

Մարդու իրավունքների ընդհանուր հայեցակարգից բխում է կարևորագույն կանխադրույթ, համաձայն որի՝ հաշմանդամությունն, ընդամենը ինչ-որ արատների հետևանքով մարդու ֆիզիկական հնարավորությունների սահմանափակում է, այն չի կարող դիտվել անլիարժեքություն և ոչ մի դեպքում չպետք է նպաստի անձի արժանապատվության ոտնահարմանը կամ նրա՝ միջազգային կոնվենցիոն և ազգային սահմանադրական իրավունքների ոտնահարմանը:

III. ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

գիտահետազոտական հետաքրքրությունը, թիրախային խումբ, նպատակային լսարան

- Միջազգային իրավական և ազգային օրենսդրության նյութի ուսումնասիրության հիման վրա վերլուծել Հայաստանի Հանրապետության կողմից հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության բնագավառում իր միջազգային կոնվենցիոն պարտականությունների կատարման վիճակը և ազգային օրենսդրության կատարման հետ կապված առկա խնդիրների բնույթը.
- ներկայացնել հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ աղբյուրների հիմնական նկարագրությունը և հաշմանդամների իրավունքների միջազգային չափորոշիչների բովանդակությունը.
- ուսումնասիրվող թեմայի հետ առնչություն ունեցող անձանց և նրանց մերձավորներին ներկայացնել հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության հիմնական ուղղությունների և դրանց կատարելագործման վերաբերյալ վերլուծական և տեղեկատվական նյութ:

⁶³ <http://www.dissercat.com/content/prava-invalidov>

IV. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒՅՈՒՆ/առանցքային հարցեր

IV. 1. Հետազոտության առարկան և հիմնական նպատակները /բարեփոխել գործող օրենսդրությունը, լրացնել օրենսդրական բացերը

Հաշմանդամները, բացի մարդու ընդհանուր կոնվենցիոն իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերով և ազգային Սահմանադրությամբ նախատեսված իրավունքներից, ունեն նաև իրենց կարգավիճակին բնորոշ հատուկ իրավունքների համալիր, որոնց նպատակն է՝

- ապահովել հաշմանդամության ոլորտում տարվող սոցիալական քաղաքականության արդյունավետությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց սոցիալական պաշտպանության բոլոր բնագավառներում,
- հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար՝ հանրապետության մյուս քաղաքացիների հետ համահավասար, ապահովել կենսագործունեության անհրաժեշտ պայմաններ և հնարավորություններ,
- լիարժեք և արդյունավետ կազմակերպել հաշմանդամություն ունեցող անձանց սոցիալական, հոգեբանական, մասնագիտական վերականգնումը, ինչը կնպաստի հաշմանդամություն ունեցող անձանց կրթության, զբաղվածության և հասարակական ակտիվության գործընթացին:

Սույն հետազոտության առարկան է հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ իրավական կարգավորումների բովանդակային ուսումնասիրությունը և համառոտ անդրադարձը դրանց իրավակիրառական պրակտիկային:

Սույն հետազոտության նպատակն է աջակցել հաշմանդամների վերաբերյալ ՀՀ միջազգային իրավական պարտավորությունների և ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսված իրավունքների իմպլեմենտացիային:

Հետազոտության արդյունքներով սույն վերլուծության հեղինակը գտնում է, որ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինները, երկրի միջազգային իրավական պարտավորությունների և սահմանադրաիրավական կարգավորումների հիման վրա գործուն քայլեր պետք է ձեռնարկեն լուծելու համար հաշմանդամություն ունեցող անձանց հիմնախնդիրները և բարեփոխելու նրանց կենսամակարդակի բարելավմանն ուղղված օրենսդրությունը:

Օրենսդրական կարգավորումների ոլորտից հատկապես պետք է առանձնացնել հաշմանդամների իրավունքներին և օրինական շահերին վերաբերող հետևյալ իրավական լուծումները.

- ՀՀ-ում հաշմանդամության ոլորտը կարգավորող հիմնական օրենքի փոփոխումը՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքի նոր նախագծի մշակումը⁶⁴:

IV. 2. Հետազոտվող ոլորտի իրավակարգավորմանն ուղղված օրենսդրության վերաբերյալ համառոտ տեղեկանք

Հետազոտվող ոլորտի իրավակարգավորումն իրականացվում է ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ ենթաօրենսդրական տարբեր իրավական ակտերի միջոցով:

Մասնավորապես, ՀՀ օրենքներով է իրականացվում հաշմանդամներին առնչվող այնպիսի հարցերի իրավակարգավորումը, ինչպիսիք են՝ նրանց սոցիալական պաշտ-

⁶⁴ Տե՛ս Ազգային զեկույց Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամության հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Երևան, 2014թ.:

պանությունը և սոցիալական աջակցությունը, պետական կենսաթոշակներով ապահովումը: Օրենքներով է կարգավորվում նաև հաշմանդամների այն իրավունքների պաշտպանությունը, որոնք առնչվում են՝ զինձառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովությանը, բժշկական օգնությանը և սպասարկմանը, զբաղվածության և գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանությանը:

Հաշմանդամների իրավունքների և օրինական շահերի բավականին կարևոր ոլորտներ կարգավորվում են նաև ենթաօրենսդրական ակտերով: Դրանցից կարելի է հիշատակել՝

- «Հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության 2006-2015 թվականների ռազմավարություն» 2005թ. նոյեմբերի 3-ի ՀՀ կառավարության նիստի N 44 արձանագրությունը,
- 1997թ. նոյեմբերի 4-ի «Միայնակ տարեցների և հաշմանդամների տնային պայմաններում սպասարկումը բարելավելու ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 485 որոշումը,
- 2006թ. մարտի 2-ի «Բժշկասոցիալական փորձաքննության իրականացման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության թիվ 276-Ն որոշումը,
- 2007թ. ապրիլի 12-ի «Պրոթեզաօրթոպեդիկ պարագաների, վերականգնման տեխնիկական և այլ օժանդակ միջոցների տրամադրման կարգը պրոթեզաօրթոպեդիկ պարագաների, վերականգնման տեխնիկական և այլ օժանդակ միջոցների օգտագործման ժամկետները հաստատելու և 2003թ. դեկտեմբերի 24-ի N1780-Ն ՀՀ կառավարության որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» թիվ 453-Ն որոշումը,
- 2006թ. դեկտեմբերի 7-ի «Ծեր և հաշմանդամ քաղաքացիներին խնամքի տրամադրման կարգն ու ծեր և հաշմանդամ քաղաքացիներին խնամքի տրամադրումը մերժելու հիմք հանդիսացող հիվանդությունների ցանկը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 1874 որոշումը,
- 2007թ. մայիսի 31-ի «Ծերերի և հաշմանդամների խնամքի և սոցիալական սպասարկման նվազագույն չափորոշիչները հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N 730-Ն որոշումը,
- 2007թ. հունվարի 18-ի «Ծեր և հաշմանդամ քաղաքացիների խնամքի և սպասարկման կազմակերպման լիցենզավորման կարգը և լիցենզիայի ձևը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության N143-Ն որոշումը,
- «Տեսողության խնդիրներ ունեցող անձանց «Արև» համակարգի ուսուցման և համակարգչային տեխնիկայի տրամադրման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2008թ. մարտի 6-ի N 211-Ն որոշումը,
- «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2005 թվականի հուլիսի 28-ի N 1067-Ն որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ կառավարության 2008թ. հունիսի 26-ի N 644-Ն որոշումը,
- «Հաշմանդամների և բնակչության սակավաշարժուն խմբերի համար սոցիալական, տրանսպորտային և ինժեներական ենթակառուցվածքների մատչելիության ապահովման կարգը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2006թ. փետրվարի 16-ի N 392-Ն որոշումը,
- «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց հարցերով զբաղվող ազգային հանձնաժողով ստեղծելու, ազգային հանձնաժողովի աշխատակարգն ու անհատական կազմը հաստատելու և Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի 2006թ. հոկտեմբերի 10-ի N 747-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» ՀՀ վարչապետի 2008թ. փետրվարի 25-ի N 98-Ն որոշումը,

- «ՀՀՇՆ IV-11.07.01-2006 /ՄՄՆ 3.02-05-2003/ «Շենքերի և շինությունների մատչելիությունը բնակչության սակավաշարժուն խմբերի համար» շինարարական նորմերի հաստատման մասին» ՀՀ քաղաքաշինության նախարարի 2006թ. նոյեմբերի 10-ի N 253-Ն հրամանը:

Հետագոտվող ոլորտի իրակարգավորման նպատակով 2006-2015թթ. Եվրախորհրդի գործողությունների ծրագրի դրույթներին համապատասխան մշակվել և ՀՀ կառավարություն է ներկայացվել «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը, որը պետք է կարգավորի հաշմանդամության սահմանման, հաշմանդամություն ունեցող անձանց սոցիալական, բժշկական և մասնագիտական վերականգնման, հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար մատչելի միջավայրի ապահովման, նրանց կրթության, աշխատանքային գործունեության, առողջության պահպանման, ինչպես նաև հասարակական կյանքում բոլորի հետ հավասար մասնակցության համար անհրաժեշտ սոցիալական, իրավական և տնտեսական նվազագույն երաշխիքների հետ կապված իրավահարաբերությունները: ՀՀ կառավարության կողմից հավանության արժանանալուց հետո նախագիծը ներկայացվել է ՀՀ Ազգային ժողով:

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության և միջազգային ու տեղական կազմակերպությունների համագործակցության արդյունքում 2013 թվականին կրթության բնագավառում իրականացվել են տարբեր միջոցառումներ, որոնք նպատակաուղղված են եղել հաշմանդամություն ունեցող անձանց կրթական կարիքներին համապատասխան ուսումնական ծրագրերի մշակմանն ու նրանց կրթության առավել արդյունավետ կազմակերպմանը, ինտեգրմանը հասարակության մեջ:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց մատչելի միջավայրում անկախ ապրելն ապահովելու, ինչպես նաև կյանքի բոլոր բնագավառներում լիակատար մասնակցության հնարավորություն ընձեռելու նպատակով ձեռնարկում է համապատասխան միջոցներ, որպեսզի նրանց համար մյուսների հետ հավասար հիմունքներով, ապահովվեն ֆիզիկական միջավայրի, փոխադրամիջոցների, տեղեկատվության և հաղորդակցության, ներառյալ տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաներն ու համակարգերը, ինչպես նաև այլ հարմարությունների ու ծառայությունների մատչելիությունը, որոնք հասանելի են հասարակությանը:

Ինչ վերաբերում է հաշմանդամների զբաղվածությանը, ապա պետք է նշել, որ չնայած ՀՀ գործող օրենսդրությունը պարունակում է դրույթներ, որոնք երաշխավորում են նրանց աշխատանքի իրավունքի ապահովումը, այդուհանդերձ, Հայաստանում առկա է հաշմանդամություն ունեցող անձանց զբաղվածության հիմնախնդիր: Ընդ որում, ինչպես պետական, այնպես էլ ոչ պետական ինստիտուտները կարևորելով այդ հիմնախնդիրը՝ այն դիտում են որպես գերակա խնդիր:

Ասվածի հետ մեկտեղ պետք է արձանագրենք, որ վերջին երեք տարիներին զբաղվածության պետական կարգավորման բնագավառում մեկնարկել են համալիր բարեփոխումներ՝ քաղաքականության նոր մոդելի ներդրման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված: Մասնավորապես, 2013թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատել է «Զբաղվածության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի հայեցակարգը: Զբաղվածության ռազմավարության գերակա նպատակների իրականացման հիմնական մեխանիզմների ամբողջական և արդյունավետ օրենսդրական ապահովման նպատակով մշակվել և 2013թ. դեկտեմբերի 11-ին ՀՀ ԱԺ-ի կողմից ընդունվել է «Զբաղվածության մասին» ՀՀ նոր օրենքը, որը գործողության մեջ է մտել 2014թ. հունվարի 1-ից: Ընդ որում,

համաձայն նշված օրենքի՝ հաշմանդամություն ունեցող անձը, եթե նա զբաղված չէ օրենքով սահմանված զբաղվածություն համարվող գործունեության որևէ տեսակով, ճանաչվում է գործազուրկ և ձեռք է բերում գործազուրկի համար օրենքով սահմանված իրավունքները⁶⁵:

III. 3. Հետազոտության համար էական նշանակություն ունեցող սահմանադրական և միջազգային իրավական հիմքերի նկարագրությունը

Սահմանադրական հիմքերը.

Ինչպես վկայում է տարբեր պետությունների սահմանադրությունների և ազգային օրենքների ուսումնասիրությունը, հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանությունն իրականացվում է հաշվի առնելով տվյալ երկրի պատմական փորձը, քաղաքական-տնտեսական զարգացումը, իրավամտաճողությունը և այդ խմբին դասվող անձանց վերականգնման հիմքում ընկած իրավական և կազմակերպչական գործիքակազմի որակը:

Հարկ է ընդգծել, որ որոշ երկրների օրենսդրությունը, այդ թվում՝ նաև սահմանադրություններն ամրագրել են, այսպես կոչված, հաշմանդամների դրական խտրականության սկզբունքը: Այս սկզբունքի էությունը կայանում է նրանում, որ նշված սոցիալական խմբին պատկանող անձինք, որպես հատուկ վիճակում գտնվողների, մյուսների հետ համեմատած ստանում են որոշակի արտոնություններ: Նման մոտեցումը թույլ է տալիս օրենսդրական մակարդակով ուժեղացնել հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության իրավունքը՝ ավելին, քան մյուսներինն է:

Արդեն նշվել է, որ ՀՀ Սահմանադրության 2015թ. փոփոխված տեքստի 29-րդ հոդվածը սահմանում է, որ հաշմանդամության փաստը որևէ կերպ հիմք չի կարող հանդիսանալ հաշմանդամի նկատմամբ խտրական վերաբերմունք դրսևորելու համար: Հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության խնդիրն արտացոլված է նաև այլ երկրների սահմանադրություններում: Ստորև համառոտ կերպով ներկայացվում են հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ մի քանի երկրների սահմանադրական և օրենսդրական կարգավորումների առանձնահատկությունները:

Գերմանիայի Սահմանադրության /Հիմնական օրեն/ մեջ կատարվել է հետևյալ բովանդակությամբ լրացումը՝ «Ոչ ոքի իրավունքները չեն կարող ոտնահարվել հաշմանդամության պատճառով»: Ըստ Սահմանադրության՝ բոլոր քաղաքացիներն ունեն «վերականգնման և նորմալ կյանքի մեջ ինտեգրվելու իրավունք»: Սահմանադրությունը, դաշնային օրենսդիր և գործադիր մարմիններին, ինչպես նաև հողերին, համայնքների հանրային իշխանության մյուս հաստատություններին և կազմակերպություններին պարտավորեցնում է օգտագործել բոլոր հնարավորությունները բոլոր խմբերի հաշմանդամներին «որքանով որ դա հնարավոր է՝ մտցնել նորմալ կյանքի մեջ»:

⁶⁵ Մանրամասն տե՛ս Հաշվետվություն «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի իրականացման վերաբերյալ: Հայաստանի Հանրապետություն 2012թ.: Հավելված ՀՀ կառավարության 2012 թ. դեկտեմբերի 20-ի նիստի N 51 արձանագրային որոշման: Ազգային զեկույց Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամության հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Երևան, 2014թ.

Կանադայի Սահմանադրության մեջ նշվում է, որ «Յուրաքանչյուր անհատ հավասար է օրենքի առջև առանց որևէ խտրականության, այդ թվում ըստ այնպիսի հատկանիշների, ինչպիսիք են՝ ռասան, ազգությունը, կրոնը, սեռը, տարիքը, մտավոր և ֆիզիկական թերությունները»:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Սահմանադրության մեջ հաշմանդամների վերաբերյալ ուղղակի նշում չկա, դրանում համառոտ կերպով նշվում է, որ. «Ոչ մի նահանգ ոչ մի անհատի չի կարող մերժել օրենքով հավասար պաշտպանություն»: Մինչդեռ կոնկրետ հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ ընդունվել են բազմաթիվ հատուկ փաստաթղթեր: Դրանցից են՝ «Հաշմանդամների մասին ակտը», «Ճարտարապետական արգելքների հաղթահարման վերաբերյալ ակտը», «Վերականգնման մասին ակտը»: Մասնավորապես, Հաշմանդամների մասին ակտը արգելում է ձեռնարկատերերին հաշմանդամների նկատմամբ խտրականություն կիրառել միայն այն պատճառով, որ անձը հաշմանդամ է:

Բավականին լուրջ գործիք է հանդիսանում ԱՄՆ-ում գործող կառավարական մարմին հանդիսացող՝ Հաշմանդամների հարցով խորհուրդը: Խորհուրդը, որի անդամներին նշանակում է երկրի Նախագահը, քննության է առնում հաշմանդամների վերաբերյալ դաշնային քաղաքականությունը, այն օրենքները և ծրագրերը, որոնք կարող են ազդել հաշմանդամություն ունեցող անձանց վրա:

Խորհուրդը, որն ունի բազմաթիվ այլ լիազորություններ, նպատակ ունի նպաստելու հաշմանդամների լիարժեք վերականգնմանը և երկրի և տեղական համայնքների կյանքին ինտեգրվելուն:

Հետաքրքիրն այն է, որ ԱՄՆ-ի Նախագահն ունի իրեն կից Հաշմանդամների աշխատանքի տեղավորման կոմիտե, որը հսկում է հաշմանդամների մասնագիտական վերականգնման գործընթացի վրա: Իսկ Նախագահն ամեն տարի հաշվետվություն է ներկայացնում հաշմանդամների կրթության և աշխատանքի տեղավորման, ինչպես նաև նրանց աշխատավարձի չափի վերաբերյալ:

Տրանսիայում նույնպես օրենսդրությունն արգելում է տարբերակում դնել առողջ և հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների միջև: Բավական է ասել, որ հաշմանդամների աշխատանքի տեղավորման հարցերով ընդունվել են թվով 7 օրենքներ:

Շվեդիայում վերջին տարիներին ընդունվել են մի շարք օրենքներ, որոնք վերաբերում են աշխատանքի շուկայում հաշմանդամների համար աշխատանքային տեղերի պահպանությանը: Այս պետությունում կառավարությունը գործատուներին խրախուսում է ոչ թե ձեռնարկությանը հարկային արտոնություններ տրամադրելով, այլ յուրաքանչյուր աշխատող հաշմանդամի համար անհատական դոտացիաներ վճարելու միջոցով: Ինքը՝ հաշմանդամը, ստանում է հաշմանդամության համար վճար, որի գումարը, սակայն, չի կարող ավել լինել որոշակի սահմանից: Շվեդիայում հաշմանդամներն օգտվում են նաև օրենսդրությամբ նախատեսված այլ արտոնություններից, այդ թվում՝ տեղաշարժվելու համար տեխնիկական միջոցներից, սպորտով զբաղվելու հնարավորությունից և այլն:

Իսրայելի օրենսդրության տրամաբանության համաձայն՝ անհրաժեշտ է խթանել հաշմանդամների աշխատանքային գործունեությունը: Այդ նպատակով վերջիններիս համար երաշխավորվում է անձնական փոխադրամիջոցների ձեռքբերման համար փոխհատուցում կամ դոտացիայի տրամադրում և այլ խթաններ:

Ֆինլանդիայում ձևավորվել է բավականին լայն օրենսդրական հիմք հաշմանդամների վերականգնման համար: Ֆինլանդիայում հաշմանդամների մասնագիտական վերականգնումն իրականացվում է եռաստիճան համակարգի միջոցով, այդ թվում՝ ուսուցման, մասնագիտական կրթության, հաշմանդամների վերապատրաստման, աշխատանքի վայրում ուսուցման, ինչպես նաև մասնագիտական կողմնորոշման և զբաղվածության ապահովման, մասնագիտական զարգացման և վերականգնման արդյունքների գնահատման միջոցով⁶⁶:

Միջազգային իրավական հիմքերը

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ այնպիսի ունիվերսալ միջազգային փաստաթղթերի ընդունումից հետո ինչպիսիք են՝ 1948թ. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը և 1966թ. դաշնագրերը, առաջնային ուշադրություն դարձվեց նաև հատուկ պաշտպանության կարիք ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանությանը:

Հարկ է նշել, որ չնայած միջազգային իրավունքը հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդրին համեմատաբար ավելի ուշ է անդրադարձել, այդուհանդերձ, վերջիններիս ճանաչեց որպես մարդկային ողջ զանգվածի հետ հավասար իրավունքներ և հավասար հնարավորություններ կրողների:

Հաշմանդամների պաշտպանության վերաբերյալ առաջին միջազգային իրավական փաստաթղթերն ընդունվեցին նախորդ դարի 70-ական թվականներին: Դրանցից կարելի է նշել՝

- 1971թ.՝ Մտավոր հետամնացություն ունեցող անձանց իրավունքների հռչակագիրը,
- 1975թ.՝ Հաշմանդամների իրավունքների մասին հռչակագիրը,
- 1982թ.՝ Հաշմանդամություն ունեցող անձանց մասին գործողությունների համաշխարհային ծրագիրը, որը բոլոր երկրներում, անկախ զարգացման մակարդակից, հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար նախատեսում էր ամբողջական մասնակցություն և հավասարություն սոցիալական կյանքում,
- 1983թ. Աշխատանքի համաշխարհային կազմակերպության «Հաշմանդամների մասնագիտական վերականգնման և զբաղվածության մասին» կոնվենցիան,
- 1993թ.՝ Հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար հավասար հնարավորությունների ապահովման ստանդարտ կանոնները: Ստանդարտ կանոնները միտված էին ապահովելու, որպեսզի հաշմանդամություն ունեցող աղջիկները, տղաները, տղամարդիկ և կանայք, որպես հասարակության անդամներ, կարողանան իրականացնել նույն իրավունքները և պարտավորությունները, ինչ հաշմանդամություն չունեցող անձինք, և պահանջում էին պետություններից վերացնել հասարակական կյանքում հաշմանդամություն ունեցող անձանց հավասար մասնակցության խոչընդոտները,
- 2006թ.՝ Հաշմանդամների իրավունքների մասին կոնվենցիան և միջազգային իրավական այլ ակտեր:

Վերոնշյալ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ մարդկային հասարակության կողմից հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության գործընթացը կառուցվել է որոշակի տրամաբանական հենքի վրա: Այսպես, եթե 1971 և 1975թթ. Հռչակագրերն ունեին քաղաքական բնույթ, դրանց ոչ մեծ թվով դրույթները հիմնականում ուղղված էին պետությունների կողմից հաշմանդամների համար մարդու և

⁶⁶ Տե՛ս http://www.msrt.ru/main/people/prensa/prensa_c/prensa_three/s_21_28_J.shtml

քաղաքացու իրավունքների ճանաչմանը, ապա հետագայում ընդունված միջազգային փաստաթղթերի բնույթը աստիճանաբար փոխվեց, 1982թ.՝ Գործողությունների համաշխարհային ծրագիրը և 1991թ.՝ Ստանդարտ կանոններն արդեն հանդիսանում էին ոչ միայն հաշմանդամների և մյուսների իրավահավասարությունն արձանագրող փաստաթղթեր, այլ նաև թվարկում էին հաշմանդամությամբ պայմանավորված՝ անձանց իրավունքների վերաբերյալ նոր իրավադրույթներ, որոնք պետությունները պարտավոր էին ապահովել:

Հարկ է նշել, որ հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ միջազգային իրավական փաստաթղթերից առանձնահատուկ կարևորություն ունեն 2006 թվականի օգոստոսի 13-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված՝ Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին կոնվենցիան և դրա կամ-ընտիր արձանագրությունը:

Կոնվենցիայի համակարգում գործում են պետությունների պարտավորությունների կատարման նկատմամբ արդյունավետ վերահսկողություն իրականացնող կառուցակարգ՝ Հաշմանդամների իրավունքների հարցերով կոմիտեն և Մասնակից պետությունների կոնֆերանսը:

Կոնվենցիան նշում է այն ոլորտները, որտեղ պետք է իրականացվեն այնպիսի վերափոխումներ, որ հաշմանդամություն ունեցող անձինք կարողանան իրականացնել իրենց իրավունքները, ինչպես նաև այն ոլորտները, որտեղ նրանց իրավունքների պաշտպանությունը պետք է ամրապնդվի, քանի որ այդ իրավունքները պարբերաբար խախտվել են: Այն նաև ամրագրում է համընդհանուր նվազագույն կանոններ, որոնք կիրառվում են յուրաքանչյուրի նկատմամբ: Համաձայն կոնվենցիայի՝ այս ոլորտում գործող օրենսդրություն և քաղաքականություն, ինչպես նաև հաշմանդամություն ունեցող անձանց կյանքի վրա որևէ ազդեցություն ունեցող քաղաքական ցանկացած այլ հարց մշակելիս և կիրառելիս պետությունները պարտավոր են կոնվենցիայով նախատեսված պայմաններում խորհրդակցել հաշմանդամություն ունեցող անձանց հետ՝ նրանց շահերը ներկայացնող կազմակերպությունների միջոցով:

Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների մասին կոնվենցիայի 1-ին հոդվածն ամրագրում է, որ կոնվենցիայի նպատակն է «ապահովել հաշմանդամություն ունեցող անձանց լիարժեքորեն և հավասարապես օգտվել մարդու իրավունքներից և հիմնարար ազատություններից, ինչպես նաև ապահովել հարգանքը նրանց արժանապատվության նկատմամբ»:

Կոնվենցիան ապահովում և պաշտպանում է հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքները տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, իրավական և մշակութային կյանքում: Այն կոչ է անում ոչ խտրական վերաբերմունքի և հավասարության կրթական, առողջապահական, աշխատանքային, ընտանեկան, մշակութային, սպորտային, քաղաքական ու հասարակական կյանքին մասնակցելիս և դատարանների, ոստիկանության ու այլ մարմինների հետ հարաբերություններում:

Անդամ պետությունները պարտավոր են ազգային օրենսդրությունը համապատասխանեցնել կոնվենցիայով ստանձնած պարտավորություններին, այդ թվում, համապատասխան իրավական միջոցների գործադրմամբ բացառել հաշմանդամների նկատմամբ ցանկացած խտրականություն: Պետությունները պարտավոր են նաև իրականացնել և սատարել հաշմանդամների իրավունքների երաշխավորման համար նոր տեխնոլոգիաների վերաբերյալ հետազոտություններ և կատարելագործումներ:

Կոնվենցիան ցուցաբերելով իրատեսական մոտեցում՝ արձանագրում է, որ կապված հաշմանդամների տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների հետ, յուրաքանչյուր անդամ պետություն պարտավոր է գործադրել միջոցներ՝ իր առկա ռեսուրսների առավելագույնի չափով:

Կոնվենցիան նկատի ունենալով, որ այդ փաստաթղթով ստանձնած պարտավորությունների իմպլեմենտացիայի համար միայն օրենսդրական փոփոխությունների իրականացումը բավարար չէ, որպեսզի հաշմանդամություն ունեցող անձինք օգտվեն մարդու իրավունքներից, պահանջում է, որպեսզի պետություններն իրականացնեն արդյունավետ պետական քաղաքականություն և ծրագրեր:

Կոնվենցիան ելնում է այն տրամաբանությունից, որ հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար, ինչպես մյուս բոլոր անձանց համար, մեկ իրավունքի խախտումը կարող է բերել այլ իրավունքների խախտման և հնարավորությունների կորստի ողջ կյանքի համար:

Ըստ կոնվենցիայի՝ հատկապես պետք է կարևորել հետևյալ հինգ ոլորտները, որտեղ պետք է ապահովվի բուժման և վերականգնման միջև եղած կապը (հոդված 26), մատչելիությունը (հոդված 9), կրթությունը (հոդված 24), աշխատանքը (հոդված 27), իրավունակությունը (հոդված 12): Ամեն դեպքում դա չի նշանակում, որ կոնվենցիայի վերոնշյալ դրույթներն առավելություն ունեն այլ դրույթների նկատմամբ:

Կոնվենցիայում տեղ են գտել մի շարք իրավակարգավորումներ՝ ուղղված հաշմանդամների վերականգնման հասկացությանը և գործնական իրացմանը: Ըստ կոնվենցիայի՝ վերականգնումը նշանակում է վերականգնել ունակություններն ու հնարավորությունները: Վերականգնումը հիմնականում կիրառվում է մեծահասակների նկատմամբ, որոնք պետք է վերահարմարվեն հասարակական կյանքին հաշմանդամություն ձեռք բերելուց հետո: Բուժումը և վերականգնումը հիմնականում ժամանակի գործոնով սահմանափակված գործընթացներ են, որոնք հարմարեցված են անձի կարիքներին: Նրանք ներգրավվում են այդ գործընթացներում՝ իրենց առջև դնելով նպատակներ, որոնց պետք է հասնեն մասնագետների ուղղորդված աջակցությամբ և հնարավոր է՝ նաև ընտանիքի անդամների և ընկերների մասնակցությամբ: Բուժումը և վերականգնումը կարող են ընդգրկել բժշկական, հոգեբանական, սոցիալական և պրոֆեսիոնալ աջակցություն:

Կոնվենցիան ելնելով այն մտահոգությունից, որ հաշմանդամների համար լուրջ խնդիր է մատչելիության հարցը, օրինակ՝ փողոցով անցնելու կամ աստիճաններով բարձրանալու և այլ բազմաթիվ հարցեր, նշում է, որ դրանք խոչընդոտում են հաշմանդամություն ունեցող անձանց ապրելու լիարժեք կյանքով: Ըստ կոնվենցիայի՝ մատչելիությունը ենթադրում է հավասար հասանելիություն ապահովել հասարակական բոլոր կառույցներին և ծառայություններին բոլորի համար: Սա կոնվենցիայի ղեկավար սկզբունքն է և կարևոր է դրա կիրառման բոլոր ոլորտներում:

Հանրահայտ է, որ հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար կրթություն ստանալու բազմաթիվ պոտենցիալ արգելքներ կան, հատկապես տնտեսական ոչ մեծ հնարավորություն ունեցող երկրներում: Ի թիվս այլնի, կոնվենցիան պահանջում է իրականացնել արմատական քայլեր՝ ուղղված հաշմանդամություն ունեցող և հաշմանդամություն չունեցող անձանց միջև կրթություն ստանալու հնարավորությունների բաժանարար պատը քանդելուն:

Ինչպես վկայում է պրակտիկայի ուսումնասիրությունը, ցանկացած հասարակությունում հաշմանդամություն ունեցող անձինք չեն ներառվում աշխատանքային շուկայում: Տնտեսական մասնակցության այս բացակայությունը նշանակալի ազդեցություն ունի հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների վրա, քանի որ նրանք հնարավորություն չեն ունենում ապահովել կյանքի բավարար մակարդակ (հոդված 28) և հասարակության մեջ ապրելու անկախ կյանքով:

Կոնվենցիայի՝ աշխատանքի և զբաղվածության մասին դրույթները վերաբերում են հաշմանդամություն ունեցող անձանց՝ զբաղվածության բոլոր փուլերում, ներառյալ աշխատանք փնտրողներին, աշխատանքում առաջխաղացում ունեցողներին, աշխատանք

քի ժամանակ հաշմանդամություն ձեռք բերողներին և նրանց, ովքեր ուզում են պահպանել աշխատանքը: Կոնվենցիան մասնակից պետություններին պարտավորեցնում է ապահովել, որ հաշմանդամություն ունեցող անձինք չպահվեն ստրկության կամ ծառայության մեջ և հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքից պաշտպանվեն՝ մյուսների հետ հավասար հիմունքներով (հոդված 27(2)):

Կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածը ճանաչելով հաշմանդամություն ունեցող անձանց լիարժեք իրավունակությունը՝ արձանագրում է, որ նման վիճակում հայտնված՝ անձը չի կարող կորցնել իր իրավունակությունը սուսկ իր հաշմանդամության պատճառով:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ հաշմանդամությունը համապարփակ բնույթի երևույթ է: Այն, մի կողմից, կապված է անձի առողջական վիճակի, առողջության գործառնական խախտման հետ, որոնք կարող են ունենալ տարբեր պատճառներ, բնույթ և արտահայտման աստիճան, մյուս կողմից՝ հաշմանդամությունը հիմք է հանդիսանում պետության և հասարակության միջև տարաբնույթ սոցիալական հարաբերությունների առաջացման համար:

IV. 4. Առկա օրենսդրական կարգավորման համառոտ նկարագիրը՝ ներկայացնելով բացերը և հիմնախնդիրները

Քննության առնվող ոլորտում գործող ՀՀ ներպետական իրավական ակտերի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս անել հետևյալ եզրահանգումը.

1. Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամության և հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանության, այդ թվում՝ նման անձանց սոցիալական ներառման, իրավահավասարության խթանման և հավասար հնարավորությունների ստեղծման խնդիրները մշտապես գտնվում են պետության ուշադրության ներքո: Չնայած այս հանգամանքին, ինչպես վկայում են «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի անմիջական տեքստի ուսումնասիրությունը⁶⁷, այնպես էլ առկա գիտատեսական վերլուծությունը, օրենքով նախատեսված շատ դրույթներ այլևս համահունչ չեն իրականությունում առկա իրավահարաբերությունների բնույթին և էությանը: Թեև օրենքն ու հաշմանդամների զբաղվածության ոլորտը կարգավորող հոդվածները ենթարկվել են բազմաթիվ փոփոխությունների, այնուհանդերձ, հաշմանդամությանն առնչվող առանձին հիմնախնդիրներ չեն ստացել իրենց լուծումը: Ավելին, հաշմանդամության ոլորտը կարգավորող ՀՀ օրենսդրությունում առկա են այնպիսի հակասություններ և բացեր, որոնք զգալիորեն նվազեցնում են իրավակիրառման արդյունավետությունը:

Պետք է ընդգծել, որ ՀՀ օրենսդրության կիրառման արդյունավետության վրա բացասական ազդեցություն ունի նաև այն փաստը, որ բացակայում են դրանց իրացման հատկապես նյութական երաշխիքները:

Օբյեկտիվորեն առաջացել է նոր օրենքի մշակման և ընդունման անհրաժեշտություն:

Ներկայումս քայլեր են ձեռնարկվում նշված ոլորտի օրենսդրությունը ՀՀ միջազգային կոնվենցիոն պարտավորություններին համապատասխանեցնելու համար: Այդ նպատակով մշակվել է «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը: Ըստ նախագծի հեղինակների՝ նոր իրավակարգավորումները կնպաստեն սոցիալական պաշտպանության գաղափարից անցում կատարել դեպի ներառման մոդելը, միաժամանակ որպես առաջնային և հիմնարար արժեք ճանաչել

⁶⁷ «Հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության մասին» օրենքը ընդունվել է 1993թ.-ին, փոփոխություններ են մտցվել 1997, 1998, 2000 և 2002 թվականներին:

հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների և արժանապատվության հարգումը:

2. Մեր հանրապետությունում զբաղվածությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց սոցիալական ներառման և ինքնուրույնության կարևոր տարրերից է: Չնայած ՀՀ գործող օրենսդրությունը պարունակում է կոնկրետ դրույթներ, որոնք երաշխավորում են հաշմանդամների աշխատանքի իրավունքի ապահովումը, ավելին, այն պետական ինստիտուտների կողմից դիտվում է որպես գերակա խնդիր, այդուհանդերձ, հաշմանդամների զբաղվածության ցուցանիշի ցածր մակարդակը մտահոգիչ է:

Սույն վերլուծությունը վկայում է, որ այս հիմնախնդիրը, ի թիվս այլնի, ածանցյալ է Հայաստանի Հանրապետությունում առկա տնտեսական դժվարություններից և աշխատատեղերի բացակայությունից ընդհանրապես:

3. Նախկինում օրենսդրական շրջանառության մեջ գտնվող «հաշմանդամ» հասկացության սահմանումը վերախմաստավորման և վերանայման կարիք ուներ, քանի որ այդ սահմանումը հիմնականում պայմանավորված էր հիվանդության, վնասվածքների կամ խեղման հետևանքով առաջացած ֆունկցիայի կայուն խանգարմամբ, ինչն ինքնաբերաբար հանգեցնում է կենսագործունեության տեսակներից որևէ մեկի սահմանափակման կամ դրանց զուգորդման:

Ավելին, նախկինում կիրառվող «հաշմանդամ» հասկացության բովանդակային վերլուծությունից կարելի է բխեցնել, որ առանցքային բաղադրիչ են համարվում ոչ թե անձի գործունեությունը և մասնակցությունը հասարակական կյանքին, այլ առողջության խաթարումը և սոցիալական պաշտպանության անհրաժեշտությունը: Մինչդեռ «հաշմանդամ» հասկացության իրավաբանական բովանդակության սահմանումն ավելի շատ պետք է միտված լինի հասարակության մեջ նման անձի հատուկ կարգավիճակի ընդգծմանը:

«Հաշմանդամ» հասկացության օրենսդրական սահմանումը պետք է ընդգծի ոչ թե նրա առողջական խնդիրներ ունենալու հանգամանքը, ոչ թե նրա հիվանդ լինելու փաստը, այլ նրա իրավունքը՝ լիովին ներգրավված լինել հասարակական կյանքում, մասնակցություն ունենալ սոցիալական, հասարակական և պետական կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում:

Հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության իրավական հայեցակարգի անկյունաքարը պետք է լինի ոչ թե կենսաթոշակի միջոցով նրանց ֆիզիկական գոյության պաշտպանության խնդիրը կամ օրենսդրությամբ սահմանված արտոնություններից օգտվելու հնարավորությունը, այլ նրանց իրավունքը լիարժեք կերպով օգտվել բուժսպասարկման ծառայություններից, ներառական դպրոցներից և մանկապարտեզներից, հատուկ տրանսպորտային միջոցներից, աշխատանքի հնարավորությունից, ժամանցի ծրագրերից և այլ ծառայություններից:

IV. 5. Հետազոտվող ոլորտի օրենսդրական կարգավորման վերաբերյալ հայեցակարգային առաջարկություններ

1. Ինչպես արդեն նշվել է, այսպես կոչված դրական խտրականության սկզբունքի իմաստը կայանում է նրանում, որ պետությունը և հասարակությունը հաշմանդամներին ոչ միայն ճանաչում են մյուսների հետ հավասար իրավունքներ ունեցող անձինք, այլ նաև նրանց տրամադրում է այլ՝ լրացուցիչ իրավունքներ և հնարավորություններ: Այլ կերպ ասած՝ այս սոցիալական խումբը հասարակության մյուս անդամների համեմատ օգտվում է որոշակի արտոնություններից: Նման մոտեցման նպատակն է օրենսդրական մակարդակով ստեղծել լրացուցիչ իրավական երաշխիքներ՝ ավելի արդյունավետորեն ապահովելու համար հաշմանդամություն ունեցող անձանց սոցիալական պաշտպանությունը:

Հարկ է նշել, որ պետության կողմից հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավահավասարությունն ընդգծող և խտրականությունն արգելող նորմերի ընդունումն իրապես նպաստում է հաշմանդամություն ունեցող անձանց ինտեգրմանը հասարակական կյանքին, ինչպես նաև փոխում է հասարակության վերաբերմունքը հաշմանդամություն ունեցող անձանց՝ հաշմանդամների նկատմամբ: Հաշմանդամություն ունեցող անձանց հասարակական կյանքի մեջ ինտեգրելու ամենակարևոր երաշխիքներից մեկը զբաղվածության խնդրի լուծումն է, որը նպաստում է ոչ միայն հաշմանդամություն ունեցող անձի ինքնուրույն կարիքները հոգալուն, այլև հասարակությանը պարտադրում է հաշմանդամություն ունեցող անձանց դիտել որպես հասարակության լիարժեք անդամներ: Չնայած նրան, որ Հայաստանի Հանրապետությունում գործող օրենսդրությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց աշխատանքի իրավունքի ապահովման համար սահմանում է մի շարք երաշխիքային նորմեր, այդուամենայնիվ, ըստ պաշտոնական տվյալների՝ հաշմանդամություն ունեցող անձանց գործազրկության ցուցանիշը դեռևս կրկնակի անգամ ավելի ցածր է, քան մյուս խմբերի անդամների մոտ է:

2. Նկատի ունենալով «հաշմանդամ» հասկացության օրենսդրական սահմանման հետ կապված թերությունը, «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքի նախագծում փորձ արվեց ամրագրել այնպիսի դրույթներ, որոնք միտված են հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար հավասար իրավունքների և հնարավորությունների, ինչպես նաև մատչելի միջավայրի ապահովման իրավական հիմքերի ստեղծմանը: Օրենքի նախագծում տրվեց «հաշմանդամ» հասկացության նոր սահմանում, համաձայն որի՝ հաշմանդամն այն «անձն է, ով ունի ֆիզիկական, հոգեկան, մտավոր և զգայական ոլորտների երկարաժամկետ կամ կայուն սահմանափակումներ, որոնք միջավայրային տարբեր արգելքների հետ փոխազդեցության արդյունքում խոչընդոտում են հասարակական կյանքին նրա՝ մյուսների հետ հավասար հիմունքներով, լիարժեք ու արդյունավետ մասնակցությունը»: Այս սահմանման մեջ շեշտը դրվում է ոչ թե անձի առողջական խնդիրների, այլ միջավայրային առկա արգելքների վրա, որոնց պատճառով մարդը չի կարողանում իրացնել իր իրավունքները մյուսներին հավասար հիմունքներով:

Չնայած սույն սահմանումը բոլոր առումներով համահունչ է միջազգային իրավական փաստաթղթերով նախատեսված չափորոշիչներին, այդուհանդերձ, ՀՀ օրենսդրության մեջ դրանց իմպլեմենտացիայի հետ կապված լուրջ աշխատանքներ պետք է կատարել: Մասնավորապես, անհրաժեշտ է իրականացնել սոցիալական ներառման քաղաքականություն ամրագրող օրենսդրական բարեփոխումներ, հաշմանդամների հիմնահարցերի ոլորտում գործող իրավական դաշտը համապատասխանեցնելով կոնվենցիայի պահանջներին⁶⁸:

3. Անհրաժեշտ է, որպեսզի ՀՀ օրենսդրությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար հավասար և մատչելի պայմաններ ապահովելու հիմքում, ի թիվս այլնի, դնի ոչ միայն հիվանդության գործոնը, այլ նաև կոնկրետ անձի հիվանդության առանձնահատկությամբ պայմանավորված՝ նրա և միջավայրի միջև փոխհարաբերության կառուցման սկզբունքները:

4. Անհրաժեշտ է հաշմանդամների աշխատանքային գործունեության երաշխավորման համար նախատեսել հարկային արտոնություններ, ինչը բացակայում է ՀՀ հարկային օրենսդրությունում: «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամություն

⁶⁸ Անհրաժեշտ է նշել, որ օրենքի նախագիծը Ազգային ժողովի նստաշրջանում չնդգրկվելու պատճառով 01.04.2015թ. հեղինակի կողմից հետ է վերցվել:

ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքի նախագծով թեև գործատուների համար սահմանվում էին հաշմանդամություն ունեցող աշխատող անձանց քվոտաներ և խախտման դեպքում՝ տուգանքներ, սակայն դա բավարար չէ զբաղվածության խնդիրը լուծելու համար: Ապագա օրենքում անհրաժեշտ է նաև ամրագրել, որ՝ հաշմանդամություն ունեցող անձին պետք է դիտարկել, որպես աշխատուժ, որը ունի անհատական մոտեցման կարիք, հաշվի առնելով նրա ֆիզիկական և մտավոր ունակությունները:

Նկատի ունենալով, որ «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական ներառման մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը հեղինակի կողմից հետ է վերցվել, կարծում ենք, որքան հնարավոր է արագ անհրաժեշտ է հաշմանդամների մասին ՀՀ օրենսդրությունը համապատասխանեցնել ՀՀ 2015թ. փոփոխություններով Սահմանադրության պահանջներին: